

MAURICE PALÉOLOGUE

A CÁR ORSZÁGA
A NAGY HÁBORÚBAN

FORDÍTOTTÁK

FÓTI J. LAJOS ÉS RÉVAY JÓZSEF

III.

MÁSODIK KIADÁS

G E N I U S   K I A D Á S

Világosság könyvnyomda rt. Budapest.

ELSŐ FEJEZET.

1916 augusztus 19—szeptember 18.

Szombat, 1916 augusztus 19.

Az utóbbi napokban számos, mindenféle párt-állású emberrel beszéltem. Ha bizalmas közléseket s talán még inkább elhallgatásaikat összefoglalom, az alábbi következtetésekre jutok.

A cár tudtán kívül a cárné kamarillája. igyekszik új irányt szabni az orosz diplomáciának, más szavakkal: elő akarja készíteni a kibékülést Németországgal. Ennek legfőbb indítókai a reakciós párt abbeli félelme, hogy Oroszországot benső és huzamos összeköttetést tart fenn a nyugati demokratikus hatalmakkal. Ezt a szempontot már több ízben említettem. Itt van aztán azoknak az ipari és kereskedelmi érdekeknek a közössége, amely a háború előtt Németországot és Oroszországot összefűzte, s amelynek visszaállítását alig várják. Itt van végül az a csekély eredmény, amelyet az orosz seregek offenzívája legutóbb elért a Dvinánál s amely bizonyítja, hogy Németország katonai ellentállása még távolról sem tört meg. Ezzel szemben a Galíciában és Örményországban aratott sikerek révén fölülkerekedett az a gondolat, hogy a háború eredményeit inkább az osztrák és a török, mint a német fronton kell keresni...

Vasárnap, 1916 augusztus 20.

A Sarrail tábornok parancsnoksága alatt álló szaloniki hadseregnek, amely nem, kevesebb, mint 400.000 emberből áll, ma kell megkezdenie az offenzívát a Vardar és a Sztruma között, Szeresztől északnyugatra. A bukaresti katonai egyezmény harmadik cikke értelmében föladata leköti a bolgárokat a macedóniai fronton, hogy fődözze a román hadsereg mozgósítását és összpontosítását.

Kedd, 1916 augusztus 22.

Krivosein volt földművelésügyi miniszter, aki határozottan egyike a legnyíltabb és legkiválóbb szellemű embereknek a liberális imperialisták között, a minap arról beszélt nekem, hogy milyen makacs, legyőzhetetlen ellentállásba ütközik az ember a cárnál, valahányszor azt tanácsolja neki, hogy a cárizmust a parlamentáris monarchia irányában fejlessze; nyilatkozatát ezzel a csüggedt mondással végezte:

— A cár mindig Pobjedonoszcev tanítványa marad!

Csakugyan, II. Miklós egész erkölcsi és politikai nevelését a Szent-Szinódus híres főprokurátorának, III. Sándor bizalmas munkatársának köszönheti. Pobjedonoszcev, a kiváló jogász, tanult teológus, az ortodox autokratizmus fanatikus harcosa, égő hittel, rajongó hazaszeretettel, emelkedett és hajthatatlan öntudatossággal, hatalmas műveltséggel, ritka dialektikai erővel, végül, ami ellentmondásnak látszik, tökéletes egyszerűséggel, lenyűgöző modorral és társalgással védelmezi reakciós tanait. Egész programja ebben a három pontban foglalható össze; abszolutizmus, nacionalizmus, ortodoxia és ezeknek megvalósítását végletes ridegséggel, az útjában álló realitások szuverén

megvetésével erőszakolta. Ennek következtében átkozta „az új szellemet”, a demokratikus elveket, a nyugati ateizmust. Makacs és mindennapos akciója II. Miklós befolyásolható agyán eltörölhetetlenül rajta hagyta bélyegét.

1896-ban, éppen akkor, amikor befejezte ifjú uralkodójának politikai nevelését, Pobjedonoszcev kiadott egy *Gondolatok* című kötetet. Épp most olvastam; ebből veszem ezeket a jellemző elmélkedéseket:

„Az egyik leghamisabb politikai elv a népszuverenitás elve, az a francia forradalom óta sajnosan elterjedt gondolat, hogy minden hatalom a néptől ered és forrása a nemzeti akarat... Az alkotmányos kormányforma legnagyobb baja minisztériumok parlamentáris rendszerű alakítása, ami a pártok számbeli súlyán alapszik... Nem lehet elválasztani a testet a lélektől. A test és a lélek egy és elválaszthatatlan életet él... Az ateista állam csak utópia, mert az ateizmus egyenesen az állam tagadása. A vallás az a lelki erő, amely a jogot alkotja. Ezért az állami rend leggonoszabb ellenségei szüntelenül azt hirdetik, hogy a vallás egyéni és magánügy... Az a könnyűség, amellyel az emberek a népszuverenitás és az egyéni szabadság közhelyeitől félrevezettetik magukat, végül is általános demoralizációban és a politikai érzék meggyöngülésében végződik. Franciaország ma meglepő példáját mutatja ennek a demoralizációnak, ennek a meggyöngülésnek; a métely már Angliát is eléri...”

Csütörtök, 1916 augusztus 24.

Azt az általános offenzívát, amelyet a szaloniki hadsereg augusztus 20-án szándékozott megindítani, 18-án megelőzte a bolgárok vakmerő tárma-

dása. Támadásuk főképen vonalunk két szárnya ellen irányult, vagyis a Dojran vidéke ellen, a Vardartól keletre és Nyugat-Macedónia ellen, Monasztirtól délre. A szerbeket, akik ez utóbbi szakaszon állnak, oly erőteljes lökés érte, hogy kénytelenek voltak mintegy harminc kilométernyire visszavonulni s így elvesztették Florina és Korica városokat, amelyeket az ellenség azonnal elfoglalt.

Ez a hír élénk nyugtalanságot keltett Bukarestben.

Vasárnap, 1916 augusztus 27.

Az orosz hadsereg ragyogó sikerrel folytatja hadműveleteit Felső-Örményországban. Elfoglalta Must-ot, a Van-tótól nyugatra. A törökök visszavonulnak Bitliszből Moszul felé.

Hétfő, 1916 augusztus 28.

Tegnap Olaszország hadat üzent Németországnak s ekként teljesen szakított a germánsággal. Románia megüzente a háborút Ausztria-Magyarországnak.

Kedd, 1916 augusztus 29.

Ma délután meglátogatom Kokovcov volt miniszterelnököt, aki átutazóban van Petrogradban.

Még sohasem láttam ennyire pesszimistának. Szaszonov és Bjelajev tábornok elbocsátása a legnagyobb mértékben nyugtalanítja:

— A cárnő most már mindenható — mondja. — Stürmer, aki tehetségtelen és hiú ember, de aki-ben van ravaszság, sőt fortélyosság, ha egyéni érdekei forognak kockán, igen ügyesen megnyerte

magának. Rendszeresen megteszi jelentéseit a cárnénak, mindenről tájékoztatja; minden ügyben kikéri tanácsát; régensnek tekinti; ápolja benne azt a gondolatot, hogy a cár Istentől kapta a hatalmat és csak Istennek tartozik számadással; ennél fogva szentségtörő mindenki, aki ellentmondani merészel a cári akaratnak. Gondolhatja, mennyire megragadta az ilyenfajta beszéd ennek a misztikus asszonynak az agyát!... Ezért van az, hogy ma Chvosztov, Krivosein, Polivanov tábornok, Szamarin, Szasonov, Bjelajev tábornok és jómagam forradalmár, áruló, istentelen számba megyünk!

— És ön azt hiszi, hogy ezen a helyzeten semmi kép sem lehet segíteni?

— Semmikép!... Tragikus helyzet ez.

— Tragikus?... Nem túlzás ez a szó?

— Nem. Higyje meg! Tragikus helyzet ez. Egyénileg örülök, hogy nem vagyok már miniszter és semmi tekintetben sem vagyok felelős a készülő katasztrófáért. De mint polgár siratom hazámat.

Könnyek szöknek a szemébe. Kétszer-háromszor végigjárja hosszában a szobáját, hogy összeszedje magát. Aztán a cárról beszél, keserűség nélkül, vádaskodás nélkül, de mélységes szomorúsággal:

— A cár eszes, mérsékelt, munkás ember. Az elgondolásai leggyakrabban bölcsék. Emelkedetten fogja föl szerepét és teljes tudatában van kötelességeinek. De neveltetése elégtelen és azoknak a problémáknak a nagysága, amelyeket hivatva van megoldani, gyakran meghaladja értelme fölvevőképességét. Nem ismeri sem az embereket, sem az ügyeket, sem az életet. Bizalmatlansága önmaga és mások iránt óvatossá teszi minden kiválósággal szemben. Ezért csak jelentéktelen em-

bereket tűr maga mellett. Végül igen jámbor, jámborsága zárkózott és babonás és ezért rendkívül féltékeny Istentől eredő uralkodói tekintélyére.

Megint a cárnéra terelődik a beszélgetés:

— Minden erőmből tiltakozom ama gyalázatos mendemondák ellen — mondja —, amelyeket Rasputinnal kapcsolatban terjesztenek felőle. A cárnő igen nemes és igen tiszta nő. Csakhogy beteg, ideges, érzéki csalódások rabja, aki végül is a miszticizmus és a melankólia őrjöngéseibe fog esni... Sohasem fogom elfeledni azt a furcsa mondását, amelyet 1911 szeptemberében hozzám intézett, mikor a szerencsétlen Sztolypin* után a miniszterelnöki székbe kerültem. Mikor kifejttem előtte feladatomban nehézségét és hivatkoztam elődöm példájára, a szavamba vágott: „Nikolajevics Vladimir, ne beszéljen többé nekem erről az emberről. Meghalt, mert a gondviselés úgy határozta, hogy ezen a napon kimúljon. Vele tehát végeztünk; többé soha ne beszéljen róla előttem.” Különben nem volt hajlandó elmenni a koporsójához imádkozni és a cár nem méltóztatott résztvenni a temetésén, mert bár Sztolypin odaadó híve, mindhalálig híve volt az uralkodópárnak, de meg merté mondani nekik, hogy a társadalom épületét kissé át kell alakítani.

Szerda, 1916 augusztus 30.

A szaloniki hadseregnek a Moglenica vidékén és a Belesz-hegységben végrehajtott erőteljes támadása révén sikerült végre lekötöni a bolgárokat a macedóniai fronton. Azzal, hogy teljesen meg-

* Meggyilkolták Kievdn 1911 szeptember 14-én; sógora volt Szaszonovnak.

bénította mozgási szabadságát északi irányban, tökéletesen megfelelt az augusztus 17-iki katonai egyezményben eléje kiszabott igen súlyos föladatnak.

Csütörtök, 1916 augusztus 31.

Az orosz hadseregek a Sztochodtól a Kárpátokig, vagyis 320 kilométeres fronton folytatják előnyomulásukat.

De már csali igen lassan haladnak. Ennek magyarázata az emberek és lovak kifáradása, a mögöttes országrésszel való közlekedés egyre növekvő nehézsége, a tüzérség kimerülése, végül az a kényszerűség, hogy takarékoskodniok kell a munícióval.

Így Románia abban a pillanatban lép be a háborúba, amikor az orosz offenzívának éppen kifogyott a lélegzete.

*

Péntek, 1916 szeptember 1.

A nagyfőhadiszálláson és a hadügyminisztériumban nagyon szégyenkeznek.

A 2. számú orosz dandár, amely nemrégiben érkezett Franciaországba és éppen hajóra szállt, hogy Szalonikibe induljon, Marseille-ben föllázd; az ezredest meggyilkpták, több tisztet megsebesítettek. Francia csapatok erélyes föllépésére volt szükség a rend helyreállítására. A megtorlás szigorú volt: mintegy húsz embert föbelöttek.

Emlékszem, hogy Szaszonov a múlt december havában a Doumer kéréseivel szemben való ellenszegülése igazolására ezt mondta nekem: „Az| orosz katona hazáján kívül nem ér semmit; azonnal demoralizálódik.”

Szombat, 1916 szeptember 2.

Letartóztatták Manujlovot, a galád rendőrügynököt, akit Stürmer kabinetfőnökévé nevezett ki; a vád ellene az, hogy állítólag valami bank kárára csalást követett el; hát erre előre is mérget lehetne venni, mert a csalás a rendes kenyérekeregete, legmegszokottabb, egyúttal legmegbocsáthatóbb bűne.

Az esetet nem volna érdemes szóba hozni, ha a letartóztatást nem Stürmer tudtán kívül rendelte volna el és hajtotta volna végre Chvosztov Sándor belügyminiszter. Tehát van valami, többé-kevésbé botrányos háttére is a dolognak, ami hamarosan ki fog derülni.

Vasárnap, 1916 szeptember 3.

Galíciában az oroszok Kalic irányában előrehaladnak.

Az erdélyi Alpoktól északra a románok elfoglalják Brassót. A moldvai Szereth felső folyásánál az oroszokkal karöltve működnek és átkelnek a Kárpátokon.

A szaloniki fronton Sarraill tábornok hadserege tovább nyugtalanítja a bolgárokat.

A Somme-nál az angol-francia offenzíva újra erélyesen megindul.

Tea S...né szalonjában. Az unalomról beszélgetünk, az orosz társadalom krónikus betegségéről.

Magas, karcsú alakjában kiegyenesedve, karjait hátul keresztbe fonva, ami rendes állása, a gyönyörű D... hercegné csöndben figyel bennünket. Vörhenyes szemeiben kétség és szomorúság tükröződik. Egyszerre, szinte önfeledten, a következőket mondja:

— Különös. Ha önöket férfiakat elfogja az unalom, elbágyasztja, leveri önöket a lábukról. Semmire sem jók ilyenkor, a legnagyobb erőfeszítésbe kerül fölrázni önöket. Ezzel szemben minket, asszonyokat, az unalom fölébreszt, fölkorbácsol, a legnagyobb ostobaságok és legelképzeltetlenebb örületek elkövetésére csábít. És nehezebb minket visszatartani, mint önöket fölrázni.

Az észrevétel nagyon helyes. A férfiak rendszeren a kimerültségtől, a csömörtől unatkoznak, a túlhajtott élvezetektől, az alkohol- és játékszenvedélytől. Az asszonyoknál az unalmat az egyhangú élet, a kielégíthetetlen vágy az izgalmakra, a szív és az érzékek titkos hívogató szava okozza. Innen a férfiak bágyadtsága és a nők ingerlékenysége.

Kedd, 1916 szeptember 5.

Amerikáról beszélgetek Neratovval. Sajnáljuk, hogy az amerikai népnek oly tekintélyes része még mindig nem akarja megérteni az Európát szaggató konfliktus egyetemes jelentőségét és hogy melyik részen van az igazság. Immár több mint egy éve, hogy egy német torpedónaszád elsüllyesztette a *Lusitaniát*; immár több mint egy éve, hogy a *The Nation* ez a tekintélyes newyorki folyóirat ezt írta: „A Lusitania elsüllyesztése olyan, cselekedet, amelyért pirult volna Attila, amely miatt szégyenkeznek egy török és amely bocsánatkérést váltott volna ki egy barbár tengeri rablóból.”

És az amerikai lelkiismeret még mindig nem tud dönteni!

Ezt mondom Neratovnak:

— Oroszország sokat tehetne az amerikai közönség utolsó habozásainak eloszlatására és Amerika végleges megnyerésére.

— Mit tehetnénk? ... Nem tudom.

— Elég volna kissé enyhíteni a zsidók elleni törvényhozásukon; ennek igen nagy hatása volna Amerikára.

Neratov fölkiált:

— Hozzányúlni a zsidó-kérdéshez a háború alatt!... Lehetetlenség... Az egész ország ellenünk fordulna. Ez pedig mérhetetlenül hátrányos lenne a Szövetségre; mert legyen meggyőződve, szélsőjobb pártjaink nyomban azzal vádolnák Franciaországot és Angliát, hogy titokban támogatják a zsidók követeléseit.

Áttérünk a folyó ügyekre.

A zsidó-kérdés súlyosan nehezedik Oroszország és az Egyesült-Államok viszonyára; több ízben beszélgettem erről amerikai kollégámmal, Maryevel, Francis elődjével.

Az orosz zsidók százezrével élnek New-Yorkban, Chicagóban, Philadelphiában és Bostonban.* Mint-hogy mozgékonyak és értelmesek, gazdagok és befolyásosak, az Egyesült-Államokban ébren tartják a cárizmus iránti gyűlöletet. A II. Katalintól 1791-ben kezdeményezett szigorú bánásmód, amelyet 1882-ben a hírhedt „Ignatiev-törvények” megpecsételtek és súlyosbítottak az amerikaiak szemében, egyikei a leglázítóbb igazságtalanságoknak, amit csak följegyez az emberi társadalmak története. Valóban elképzelem, hogy mit gondolhat magában egy szabad yankee, aki a demokratikus ideál babonájában, az egyéni kezdeményezés tisz-

* A földtekén élő izraeliták számát 12.500.000-re becsülik; ebből 5.300.000 él Oroszországban és 2.200.000 az Egyesült-Államokban. E két országon kívül nagyobb tömegekben vannak zsidók Ausztria-Magyarországon (2.250.000), Németországban (615.000), Törökországban (485.000), Angliában (445.000), Franciaországban (345.000), Romániában (260.000) és Hollandiában (115.000).

teletében és szenvedélyében nőtt fel, ha azt hallja, hogy több mint ötmillió ember, pusztán vallása miatt, szűk határok közt kénytelen élni, hol már összesűrűsödésük eleve a nyomorra ítéli őket; hogy földet sem nem bírhatnak, sem nem művelhetnek; hogy ki vannak zárva minden közjogból; hogy külső életük minden mozzanata ki van téve a rendőri önkénynek; és végül hogy örökösen rájuk nehezedik az időközönként megismétlődő vérengzések fenyegető veszélye.

Amerikai kollégám, Marye, egyszer ezt mondta nekem:

— Az oroszországi zsidók helyzetében leginkább az döbbsent meg minket, hogy egyes-egyedül a hitük miatt üldözik őket. Az idegenfajúság szemrehányása és a gazdasági vád csupán csak ürügy. Bizonyíték rá, hogy elegendő, ha egy zsidó megtagadja a zsidóságot és az ortodox vallásra tér: azonnal magába olvasztja az oroszszág.

A kisenevi *pogromok* 1904-ben az Egyesült-Államokban olyan fölháborodást keltettek, hogy Eoosevelt elnök szükségesnek tartotta ünnepélyes tiltakozást emelni, amely miatt az orosz társadalom még ma is élénken neheztel rá: „Történnek néha — így szólt a nyilatkozata — oly szörnyű bűnök, hogy föltesszük magunkban a kérdést, vajjon nem egyenesen az-e a kötelességünk, hogy kifejezést adjunk az elnyomók iránt rosszalásunknak, az áldozatok iránt pedig rokonszenvünknek. Igaz, hogy csupán végletesen súlyos esetekben léphetünk közbe. De ezekben a végletes esetekben a beavatkozásunk jogos. Az amerikai nép önmagának tartozik azzal, hogy kifejezést adjon irtózatának, mikor a kisenevihez hasonló szörnyű mészárlásokról értesül...”

Csütörtök, 1916 szeptember 7.

Az a hiba, amelyet Bratianu elkövetett, mikor meghazudtolta a Rudeanu-féle egyezményt és amelyben szövetségesei, is osztoztak azzal, hogy hozzájárultak a meghazudtoláshoz, kezdi megteremni következményeit.

Míg a román csapatok előrehaladnak a Kárpátokon túl és elfoglalják Brassót, Nagyszebeni és Orsovát, az osztrákok és bolgárok benyomulnak Dobrudzsába és közelednek Szilisztriához. Sőt egy román hadosztály, amely Turtukal környékére, a Duna jobbpartjára *merészkedett*, súlyos vereséget szenvedett. Miután négy germán-bolgár hadosztály bekerítette, elfogták 12.000 emberét és elvették kétszáz ágyúját.

A lesújtó hír Bukarestben megdöbbenést kelt; az izgalom annál erősebb volt, mert a várost már negyednapja szakadatlanul bombázzák az ellenséges repülők.

Péntek, 1916 szeptember 8.

Joffre tábornok, akit méltán nyugtalanít a Romániát fenyegető veszedelem, követeli, hogy haladéktalanul küldjenek Dobrudzsába 200.000 orosz.

Én nyomatékosan támogatom kérését Stürmer-nél és bebizonyítom előtte, hogy a szövetség egész politikája, sőt a háború kimenetele is kockán forog. Ezt válaszolja:

— Legutóbbi mohilevi tartózkodásom alkalmával Alexejev tábornokkal fontolóra vettem, nem volna-e mód fölfokozni Bulgária elleni akciónkat. A tábornok ugyan tudatában van, mily óriási előny volna ránk nézve, ha hamarosan helyreállíthatnók összeköttetésünket Szalonikivel, de kijelentette, hogy nincsenek meg hozzá az eszközei. Valóban a probléma nem egyszerűen az, hogy el-

küldjünk 200.000 embert Dobrudzsába; hanem az, hogy ezt a 200.000 embert hadtestté alakítsuk, tisztekkel, lovakkal, tüzérséggel és minden hozzátartozó szolgálattal. Ez öt hadtestet jelentene; ennyi nincs nekünk tartalékban; tehát a frontról kellene elvenni. Márpedig ön tudja, hogy nincs egyetlen pontja sem harcvonalunknak, ahol jelenleg ne folya harc. Alexejev tábornok annál nagyobb erővel folytatja hadműveleteit, mert közeledik a kedvezőtlen évszak. Nézetem szerint tehát aligha vállalkoznék rá őfelségének olyasmit javasolni, hogy elküldjön egy hadsereget a Dunától délre. Ezenfölül gondolja meg, mennyi idő kellene ennek a hadseregnek megszervezésére és elszállítására. Legalább is hat hét!... Nem volna súlyos hiba, ekként 200.000 embert oly hosszú időre semlegesíteni?

— És a cárt... Beszélt vele erről?

— A cár mindenben osztja Alexejev tábornok véleményét.

— A kérdés elég súlyos, megérdemli az újabb megfontolást. Kérem tehát, szorgalmazza az ügyet őfelségénél és ismertesse meg vele érveimet.

—Még ma beszámolok megbeszélésünkről
Őfelségének.

*

Szombat, 1916 szeptember 9.

Egy dán eredetű orosz pénzember, aki állandó összeköttetésben van Svédországgal és ezen az úton mindig pontosan értesül a német hangulatról, ezt mondja nekem:

— Németország néhány hét óta a fáradtság és a félelem egyetemes válságát éli. Senki sem hisz már a hirtelen győzelemben, amely meghozza a diadalmas békét. Csupán a szélsőséges pángermánok tesznek úgy, mintha még mindig hinnének

benne. A franciák lebírhatalatlan ellentállása Verdunnél és az oroszok előnyomulása Galíciában mélységes csalódást okozott, amely nem enyhül. Kezdi azt is rebesgetni, hogy a tengeralattjáróháború tévedés és ostobaság és semmikép sem akadályozza meg Franciaország és Anglia élrelmezését, a germán hatalmakat pedig azzal fenyegeti, hogy az Egyesült-Államok hamarosan ellene nyilatkoznak stb. Végül növekszik a gazdasági inség és szaporodnak az élrelmezési adagok megszorítása miatt bekövetkezett lázadások, különösen Észak-Németországban ... A Kaiser, hogy gátat vessen ennek a pesszimista válságnak, Falkenhayn tábornok helyébe Hindenburg tábornagyot nevezte ki a nagyvezérkar főnökévé. Ez a kinevezés némileg feltüzeltette az emberek bátorságát. Most már a német nép minden reménye Kelet-Poroszország megmentőjében, a tannenbergi győzőben összpontosul. A félhivatalos sajtó áradozó szavakban magasztalja nemes jellemét, nagyszerű elgondolásait, zseniális és virtuóz hadműveleteit; fentartás nélkül Moltke mellé állítja és összehasonlítja Nagy Frigyessel. Azt hiszik, hogy hamarosan igazolni fogja ezt a lelkes bizakodást. Minthogy jelenleg sem az orosz fronton, sem a nyugati fronton nincs mód semmiféle győzelemre, föltételezik, hogy Romániában igyekeznek majd meglepően lesújtani.

Kedd, 1916 szeptember 12.

Palej hercegnő ma estére Mária Pavlovna nagyhercegnővel együtt meghívott ebédre.

A társaság egészen bizalmas: annál kényelmesebben elbeszélgethetek a nagyhercegnővel, akivel Szaszonov kegyvesztése óta nem találkoztam.

Beszélgetésünket ott folytatjuk, ahol abbahagy-

tuk és fölbecsüljük az azóta megtett utat. Értésüléseink megegyeznek: a cárnő napról-napra jobban beleavatkozik az általános politikába; a cár ellentállása egyre jobban gyengül.

— A cár például — mondja a nagyhercegnő — ki nem állhatja Stürmert; tudja, hogy tehetségtelen és tisztességtelen; sejtí mesterkedéseit a cárnénál és nyugtalanodik miattuk, mert a cárnéval szemben éppoly féltékeny tekintélyére, mint bárki mással szemben. De nem volt bátorsága megtartani Szaszonovot és túrte, hogy rákényszerítsék Stürmert.

— Tehát senki sincs mellette, aki fölvilágosítaná!

— Senki... Ismeri ön a környezetét¹?... Még az öreg Fredericks beszél vele a legnyíltabban. De neki nincs tekintélye... Aztán ne higye, hogy a cárnak olyan nagy szüksége volna a fölvilágosításra. Ő nagyon jól tudja, mit tesz; teljesen tudatában van tévedéseinek és hibáinak. Az ítélete majdnem mindig helyes. Például biztos vagyok benne, hogy ebben a pillanatban keserű szemrehányásokat tesz magának Szaszonov elbocsátása miatt.

— Hát ölekor miért követi el ezeket a tévedéseket és hibákat? Mert mindent összevéve, a következményeik egyenesen az ő nyakába szakadnak.

— Mert gyenge! Mert nincs ereje ellentállni a cárnő követeléseinek és jeleneteinek!... És aztán egy másik és ennél jóval súlyosabb okból: mert fatalista. Ha a dolgok rosszra fordulnak, ahelyett hogy tenne ellenük valamit, azt mondogatja magában, hogy Isten akarta így és Istenre bizza magát!... Én már láttam ebben a lelkiállapotban a mandzsúriai vereségek után és az 1905. évi zavargások idején.

— De vajjon mostanában ebben a lelkiállapotban van-e?

— Attól tartok, közel van hozzá; tudom, hogy szomorú és nyugtalanul látja a háború eredménytelen elhúzódását.

— Képesnek tartja-e Fenséged arra, hogy lemondjon a küzdelemről és békét kössön?

— Nem, soha; legalább is addig nem, amíg egyetlen ellenséges katona áll az orosz földön. Erre megesküdött Isten előtt és tudja, hogy örök üdvösségét kockáztatja, ha esküjét megszegi. Végül igen erős a becsületérzése és nem fogja elárulni szövetségeseit; ezen a ponton mindig rendületlen marad. Azt hiszem, már mondtam önnek: inkább meghal, mintsem hogy aláírjon egy szégyenletes bókét, az árulás békéjét...

Szerda, 1916 szeptember 13.

Janin tábornok jelentést tesz nekem egy beszélgetésről, amelyet tegnapelőtt folytatott a cárral Mohilevben és amely, sajnos, megerősíti azt, amit öt nappal ezelőtt Stürmertől hallottam.

A cár kijelentette előtte: nincs abban a helyzetben, hogy 200.000 embert küldhessen Dobrudzsába; hivatkozott arra, hogy a galíciái és ázsiai hadseregek az utóbbi hetek folyamán rendkívül súlyos veszteségeket szenvedtek; ezért kénytelen minden rendelkezésre álló erősítést odaküldeni. Végül megkérte Janin tábornokot, táviratozza meg Joffre tábornoknak, hogy a cár kérve-kéri: adjon parancsot Sarraíl tábornoknak erélyesebb akcióra. A cár ismételten hangoztatta: „Ezt kéres gyanánt intézem Joffre tábornokhoz.”

Csütörtök, 1916 szeptember 14.

Egy idő óta híre jár, hogy Rasputin és Stürmer nem férnek meg egymással: már nem látni őket együtt; már nem látogatják egymást.

Mégis mindennap találkoznak és tanácskoznak. Titkos tanácskozásaik Petrograd legrejtettebb tájkán, a Szent Péter és Pál-erődben folynak.

A Romanovok Bastille-jának kormányzója, Niikiim tábornok, akinek a leánya egyik legodaadóbb híve a *sztarec-nek*. Az ő közvetítésével vált üzenetet Stürmer és Griska; ő megy el Rasputinórt a városba és ő hozza magával kocsiján az erődbe; a két cinkos a kormányzó lakásában, sőt éppen Nikitin kisasszony szobájában találkozik.

Miért burkolódnak ilyen titokzatosságra? Miért választották ezt a rejtett helyett? Miért találkoznak csak az éj beálltakor? Talán érzik magukra nehezedni az egyetemes gyűlöletet és a nyilvánosság előtt el akarják rejteni bizalmas összeköttetéseiket. Talán félnek, hogy valami anarchistának a bombája megzavarja összejöveteleiket.

Mindazon tragikus látványok között, amelyeknek emlékét a borzalmas állami börtön őrzi, van-e komorabb, mint ennek a két gonosztevőnek az éjjeli találkozásai, akik vesztébe döntenek Oroszországot?

Péntek, 1916 szeptember 15.

Már több ízben volt alkalmam rámutatni ebben a naplóban, hogy az oroszoknak nincs pontos *térszemléletük*, és hogy általában megelégszenek bizonytalan becslésekkel, hozzávetőleges számokkal. De az *időfogalmuk* is éppilyen, zavaros. Ez újabban, megint megdöbbenett, mikor résztvettem Stürmernél egy közigazgatási és katonai ta-

nácskozáson, amelyen a Romániának nyújtandó segítség módozatait vizsgáltuk. Az elénk terjesztett szállítási tervezetben az időpontok javarésze bizonytalan, a határidők elégtelenek vagy túlságosak, az összeegyeztetésük kérdéses; úgyszólván ködben vitatkozunk. Természetesen a tények időviszonyainak a fölfogására való képtelenség még érezhetőbb a tanulatlanoknál, akik a tömeget alkotják. És ez meglassítja az orosz nép egész gazdasági életét.

Ez a jelenség különben könnyen megmagyarázható, ha meggondoljuk, hogy az idő pontos képzete az emlékeinkben és terveinkben megteremtett egymásutániség rendje, belső képeink rendszerezése egy támaszpont körül, ami nem egyéb, mint jelen állapotunk. Márpedig az oroszoknál ez a támaszpont legtöbbször ingatag vagy homályos, mert fölfogásuk a valóságról sohasem nagyon pontos, mert nem írják körül határozottan érzékleteiket és gondolataikat, mert figyelemképességük gyöngye, végül mert okoskodásaik és számításaik majdnem mindig ábrándokkal Vannak keverve.

Szombat, 1916 szeptember 16.

A románok a bolgárok erősödő nyomása alatt fokozatosan kiürítik Dobrudzsát. És a Buszosukból kiinduló osztrák repülők mindennap, minden éjjel bombázzák Bukarestet.

Attól a naptól fogva, hogy a Rudeanu-féle egyezményt meghazudtolták, könnyű volt előre látni ezeket a szerencsétlenségeket. A román kormány drágán fizeti meg azt a hibát, amelyet akkor követett el, mikor egész katonai erejét Erdély ellen irányította, mikor elkábította magát Szófia néhány bizonytalan kijelentésétől, s külö-

nösen mikor azt képzelte, hogy a bolgárok lemondhatnak 1913. évi vereségük és megaláztatásuk fegyveres megbosszulásáról.

Vasárnap, 1916 szeptember 17.

Ma este a Mária-színházban *Sylviát* és a *Vízirózsát* adják. Mind a két darabban Karszavina játssza a főszerepet.

Az aranymintás kék függönyökkel díszített ragyogó terem zsúfolva van: ma van a téli idény megnyitása, felújítása azoknak a baletteknek, amelyekben az orosz képzelet oly gyönyörűséggel követi a zenén keresztül a röpke formák és a ritmikus mozdulatok játékát. A földszinti zsölylyéktől egészen a felső karzatok utolsó soráig csupa ragyogó és mosolygó arcot látok. Felvonások közben a páholyok megélnék a könnyű csevegésben, amelyben földérülnek az asszonyok csillogó szemei. A jelen helyzet kellemetlen gondolatai, a háború komor képei, a jövő sötét kilátásai mintegy varázsütésre szétfoszlanak a zenekar legelső hangjaira. Kellemes ábrándozás hullámzik mindenkinek a tekintetében.

Thomas de Quincey, az *Egy ópiumszívó vallo-mása* szerzője beszéli, hogy az ópiumos orvosság gyakran a zene illúzióját kelti benne. Az oroszok megfordítva: a zenétől várják az ópium hatásait.

Hétfő, 1916 szeptember 18.

A szaloniki hadsereg újra megkezdte az offenzívát az egész macedóniai fronton. A bolgárok, akiket Florina vidékén visszaszorítottak, Monasztir irányában hátrálnak.

MÁSODIK FEJEZET.

1916 szeptember 19—október 26.

Kedd, 1916 szeptember 19.

Közeleg a tél. A rőt égbolt alatt lassú, láthatatlan és jeges eső hullámszik a levegőben, mint valami hópárázat. Már négy óraker alkonyodik. Ebben az időben végzem sétámat s elhaladok a Tengerenjáró Megváltó kis temploma előtt, amely az arzenál közelében, a Néva partján emelkedik. Megállítatom kocsimat és leszálok, hogy meglátogassam ezt a költői szentélyt, amelyben a háború kitörése óta nem jártam.

Egyike ez Petrograd ama ritka templomainak, amelyekben nem tombol az olasz-német építészet konvencionális és pompázatos stílusa; talán az egyetlen, amelyben az áhitat levegőjét, a misztikum illatát szívja magába az ember. 1910-ben építették, a Japán elleni háborúban elesett 12.000 tengerész emlékére. Mása a tizenkettedik századbéli moszkvai művészet kiváló alkotásának, a Vladimir melletti Bogolyubovo-templomnak.

Kívül egyszerű tömör vonalak, román boltívek és karcsú kupola. [Belsejében, a meleg félhomályban, a meztelen falak egyedüli ékességei azok a bronzablák, amelyekbe be vannak vésve a Port-Arthurnál, Vladivosztoknál, Csuzimánál elpusztult hajók, tisztek, matrózok nevei. Nem ismerek megindítóbb valamit, mint ez a halottnévsor a maga ridegségében... De a meghatottság átszel-

lemül és fenségessé fokozódik, mikor az ember tekintete az ikonosztázion felé fordul. A homályos apszisz mélyén emberfölötti méretű Krisztus lebeg és sugárzik valami aranyködben, komor hullámok fölött. A képmás felséges testtartásával, széles mozdulatával, a szemeiből áradó végtelen könnyűülettel a legszebb bizánci mozaikokra emlékeztet.

Amikor elsőízben jártam itt, 1914 elején, nem értettem meg ennek a szent képmásnak egész megindító szimbolizmusát. Ma csodálatosan nagy-szerűnek és ékesszólónak tűnik előttem, mintha azt az utolsó látomást jelképezné, amely fentartotta, megnyugtatta, elvarázsolta ezer meg ezer katona halálküzdelmét ebben a háborúban.

Természetesen eszmetársulás révén eszembe jut, amit Rasputin mondott egyszer a cárnénak, aki sírva fakadt, amikor értesült az egyik nagy ütközetben szenvedett roppant veszteségekről: „Vigasztalódjál! Valahányszor egy-egy *muzsik* meghal cárjáért és hazájáért, nyomban új lámpa gyullad ki Isten trónusa előtt.”

*

Szerda, 1916 szeptember 20.

Románia egész köralakú frontján kibontakozik és megvalósul Hindenburg haditerve. Dobrudzsadán és a Duna mentén, Orsova környékén és a Kárpátok szorosaiban a német, osztrák, bolgár és török haderők egyirányú és szakadatlan nyomást gyakorolnak, amely alatt a románok mindenütt meginognak.

Csütörtök, 1916 szeptember 21.

Gyakran hallom emlegetni azt a szemrehányást a cár ellen, hogy közömbös és egoista. Azzal vádolják, hogy mindig érzéketlennek mutatkozott nem csupán rokonainak, barátainak és leghívebb

szolgáinak szerencsétlenségeiben, hanem népe megpróbáltatásaiban is. És fölhoznak több emlékezetes helyzetet, amelyekben csakugyan megdöbbentő érzéketlenséget tanúsított.

Elsőízben koronázási szertartásain, Moszkvában, 1896 május 18-án fordult ez elő. Népünnepelet rendeztek a Chodinszkij-mezőn, a Petrov-szkij-park mellett. De a rendőrség oly ügyetlenül tette meg óvintézkedéseit, hogy a tömegben vad tolongás támadt. Egyszerre csak pánik tört ki és egymást tiporták az emberek; az áldozatok száma 4000 volt, köztük 2000 halott. Mikor II. Miklós értesült a katasztrófáról, nem mutatott miatta semmi izgalmat, sőt még abba sem egyezett bele, hogy az estére tervezett bált lemondják.

Kilenc évvel később, 1905 május 14-én Rozsdzsvenszkij tengernagy flottája teljesen megsemmisült Csuzimánál: Oroszország egész távolkeleti jövője elsüllyedt vele. A cár éppen tenniszezni ment, amikor a pusztulást jelentő táviratot átadták neki. Egyszerűen ennyit mondott: „Borzasztó szerencsétlenség!” Többet egy szót sem szólt, csak a tenniszütőjét kérte.

Ugyanezzel a nyugalommal fogadta belügyminiszterének, Plehvének meggyilkolását 1904-ben, nagybátyjának, Szergej nagyhercegnek meggyilkolását 1905-ben és miniszterelnökének, Sztolypinnek meggyilkolását 1911-ben.

Végül az a hirtelen és alattomos mód, ahogyan legutóbb elbocsátotta bizalmas munkatársát, Orlov herceget, ugyancsak arra mutat, hogy alaptermészete a ridegség és lelkébe nem igen találnak utat a hála és a barátság nemes indulatai. Az öreg D... hercegnő, aki gyermekkorra óta ismeri a cárt, miután felsorolta előttem mindezeket a tényeket, szigorúan ezt a következtetést vont le:

— Alexandrovics Miklósnak nincs szíve.

Fölhozom ellene, hogy szűkebb körében, úgy látszik, mégis képes a gyöngédségre; határozottan nagyon ragaszkodik a cárnéhoz, imádja leányait és bálványozza fiát. Nem lehetne tehát azt mondani, hogy nincs benne hajlam az érzésre. Inkább úgy gondolom, hogy az az emberfölötti helyzet, amelyet elfoglal, lassankint módosította érzelmi viszonyait a többi emberekhez, és hogy közömbösége is csak fatalizmusának eredménye.

*

Péntek, 1916 szeptember 22.

Vájjon Stürmer politikai szerencséje veszedelemben forogna?

Elfogadható adatok alapján azt hangoztatják előtte, hogy elkeseredett ellensége, Chvosztov belügyminiszter, megingatta a cár bizalmát iránta azzal, hogy föltárta előtte a Manujlov-ügy hátterét és megrémítette őt a fenyegető botrány kilátásával. Mi ez a háttéri Senki sem tudja; de nem kétséges, hogy Stürmer és kabinetfőnöke között egy vagy több hullá fekszik.

Sőt azt is rebesgetik, hogy már titokban ki van szemelve Stürmer utóda a miniszterelnökségben. Ez nem volna más, mint Trepov Feodorovics Sándor, a mostani közmunkaügyi miniszter. Ennek a választásnak csak örülnék: Trepov becsületes, okos, munkás, erélyes és hazafias ember.

Ma este a Donon-étteremben ebédelek Kokovcovval és Putilovval. A volt miniszterelnök és a dúsgazdag bankár vetélkedik a pesszimizmusban; egyik túltesz a másikon.

Kokovcov kijelenti:

— A forradalomba megyünk.

Putilov rávágja:

— Az anarchiába megyünk.

Nagyobb pontosság okáért hozzátézi:

— Oroszország nem forradalmár; anarchista. És ez egészen más. A forradalmár építeni akar; az anarchista csak a rombolásra gondol.

Szombat, 1916 szeptember 23.

A szövetségesek Románia tehermentesítésére az összes frontokon támadnak.

Artoisban és Picardiában az angolok és a franciák rohammal beveszik a német lövészárkok hosszú vonalát. Az Isonzó környékén az olaszok fokozzák offenzívájukat Görztől keletre. Macedóniában az angolok átkelnek a Sztrumán, míg a franciák és a szerbek elfoglalják Florinát és ellenállhatatlan erővel visszavetik a bolgárokat Monasztir irányában. Volhyniában a pinszki mocsaraktól egészen Luck déli vidékéig az oroszok nyugtalanítják az osztrákokat és németeket. Galiciában előnyomulnak Lemberg felé és Káliétól délnyugatra. Végül a bukovinai Kárpátokban, Dorna-Vatrától északra, több ellenséges állást elfoglalnak.

Vasárnap, 1916 szeptember 24.

Franciaországban és Angliában egyformán elterjedt tévedés, amelynek visszhangja léptenyomon megüti fülemet, az, hogy a cárizmus könnyűszerrel megoldhatná belső nehézségeit, ha lemondana idejétmúlt elveiről és bátran megindulna a demokratikus reformok útján. Nyomban fölbukkanna az orosz nép minden lappangó energiája és nem is sejtett erénye. A hazafiságnak, az értelmességnek, az erkölcsösségnek, a jellemelőzőnek, a kezdeményező és szervező szellem-

nek, a gyakorlati idealizmusnak, a társadalmi, nemzeti és emberi kötelesség nemes érzésének tüneményes kitörése volna ez. A nyugati szövetségeseknek tehát nyomást kellene gyakorolniok Miklós cárra, hogy rábírák a szükséges újjátásokra. A szövetség egy csapásra megtízszerezné erejét.

A „kadettpárti” képviselőknek legutóbbi londoni és párisi utazása sokban hozzájárult ezeknek a gondolatoknak a terjesztéséhez. Sőt rám vonatkozólag megtoldották ezt még azzal a szemrehányással, hogy nem fordulok meg eleget liberális körökben, nem mutatom ki irántuk eléggé nyíltan rokonzésemet, végül nem vetem latba a cárral való baráti kapcsolataimat, hogy megnyerjem őt a parlamentarizmusnak.

Már gyakran nyilatkoztam ebben a naplóban ama tartózkodásról, amelyet a liberális pártok irányában jónak láttam tanúsítani. Bármily nagyok is a cárizmus hibái, mégis ez Oroszország támasztóoszlopa, az orosz társadalom alapja és vasverete, mindazoknak az egymástól elütő területeknek és népeknek egyetlen kapcsolata, amelyeket tíz századév történelme a Romanovok jogára alatt csoportosított. Tehát míg a háború tart, a szövetségeseknek kötelességük mindenáron föntartani a cárizmust. Ismételten kifejtettem már ezt a véleményemet.

De továbbmegyek: meg vagyok győződve, hogy azok a belső bajok, amelyekben Oroszország szenved, hosszú ideig, talán egy vagy két nemzedéken át csupán palliatív, részleges és óvatosan fokozatos orvoslást tűrnek. Legfőbb oka ennek az a gyökeres tudatlanság, amelyben az orosz nép tömege sínylődik.

Elsősorban ez Oroszország gyöngeségének a forrása; főképen ebből származik képtelensége a po-

litikai haladásra. Ebben a határtalan birodalomban nincs több, mint százhúszezer elemi iskola százyolevanmillió lakos számára. És micsoda iskolák, micsoda tanítók! Az oktatás rendszerint az egyházközség papjára van bízva, aki legtöbbször szegény ördög, lusta és megvetett alak. Tantervében első az imádság, a katekizmus, a biblia és a liturgikus ének, és csak azután következik az olvasás, az írás és a számolás. Ekként az egész népoktatás többé-kevésbé közvetlenül a papság kezében van. A Szent-Szinódus még a minap is figyelmeztette papjait, hogy az iskoláknak meg kell maradniok „benső egységben az egyházzal, az ortodox hit szigorú megtartásában” és hogy a gyermekek vallásos nevelése legyen „a tanítók legfőbb gondja”. Ennek a rendszernek a működése a lehető leghiányosabb. Sok vidéken az iskolákat alig látogatják, sőt üresen is maradnak, részben a távolság, a hó, a fagy miatt, részben a tanítási eszközök és könyvek hiánya miatt, részben pedig azért, mert a *muzsikok* összevesztek a pópával és a kelletténél kegyetlenebbül elpáholták. Nagy Katalin, a filozófus cárnő, Voltaire és Diderot barátja, egyebek közt azt a dicsőséget is megszerezte magának, hogy megalapította Oroszországban a közoktatást. Uralkodása alatt körülbelül húsz főiskolát és valami száz elemi iskolát állítottak föl. Ebbe a vállalkozásába szokott lelkesedésével vetette bele magát, de azért nem feledkezett meg kormányzati elveiről, amelyek még most is áthatják utódait. Egyszer, mikor a moszkvai kormányzó panaszkodott, hogy milyen közömbösséget tanúsítanak alattvalói az új intézmények iránt, a cárnő ezt válaszolta: „ön amiatt panaszkodik, hogy az oroszok nem akarnak művelődni. Nem nekik alapítom én az iskolákat, hanem Európának, amelynek közvéleményében

fönn kell tartanunk tekintélyünket. Ha egyszer a parasztjainknak megjön a kedvük a tanulásra, sem Ön, sem én nem maradunk meg a helyünkön.”

*

Hétfő, 1916 szeptember 25.

Visszagondolva arra, amit tegnap az orosz nép általános tudatlanságáról írtam, ellentét gyanánt örömmel állítom össze azoknak a kiváló férfiaknak a névsorát, akik a tudomány, a gondolkodás, az irodalom, a művészet terén manapság dicsőséget hoznak Oroszországra; amily műveletlen és elmaradott a tömeg, oly ragyogó, tevékeny, termékeny és erős a kiválasztottak csoportja. Kevés országot ismerek, amely a felsőbbrendű szellemek, a szabad, ragyogó és átható értelmek, az eredeti, lenyűgöző és hatalmas tehetségek ilyen tekintélyes számát termelte volna ki magából.

A tudományos munka minden műhelyében élénk versengés uralkodik. Különbözik a kísérleti és pozitív tudomány sehol sincs méltóbban képviselve, hiszen olyan biológusok művelik, mint Pavlov és Mecsnikov, olyan kémikusok, mint Mendelejev, olyan fizikusok, mint Lebedev, olyan geológusok, mint Karpinszkij, olyan matematikusok, mint Lyapunov, Vasziljev és Krylov; sőt merem állítani, hogy Pavlov és Mendelejev szememben éppoly nagy, mint Claude Bernard és Lavoisier.

A történészek, az archeológusok és az etnográfusok ugyancsak erős hadseregét alkotják a tudós és éleleszű kutatóknak. Legyen elég fölemlítenem: a történelemben Kliucsevszkij, Miljukov, Platonov és Rosztovcev neveit; az archeológiában Veszelszovszkij és Kondakov, az etnográfiában Mogilanszkij nevét. A nyelvészek egy-egy csoportja

ugyanilyen szigorú módszerrel, ugyanilyen írnok elemzéssel és intuícióval folytatja néhány év óta kiváló munkásságát: Sakmotov és Zsilinszki professzorok méltó párjai a legkitűnőbb külföldi mestereknek.

A filozófiai szak sohasem fejlődött erősen a cárok birodalmában, éppúgy, ahogy nem tudott ki-fejlődni a pápai államban sem, a világi uralom idején: ha a teológiai dogmatizmus kormányoz egy társadalmat, a filozófusok szükségképen feszélyezve érzik magukat miatta, A metafizikai spekulációt mégis meglehetősen művelik Petrograd és Moszkva értelmiségi köreiben; legfőbb képviselői Klopatin, Berdajev és Trubeckoj Szergej herceg, Szolovjev Vladimírnak, a nagy idealistának tanítványa és folytatója.

A költői irodalom ugyan még mindig gyászolja Tolsztojt és Dosztojevszkijt, de már minden műfajban olyan életképességet tanúsít, amely a legszebb reményekre jogosít. Az utóbbi tíz esztendő dús terméséből ki lehetne emelni vagy harminc művet, regényeket és drámákat, amelyek kitűnnek a forma józan szépségével, az alkotás kifogástalanságával, az erkölcsi vagy festői igazság gondjával, a pszichológiai meglátással, a jellemrajzok élességével, a pesszimizmus maró ízével, a lázas vagy nyomott, kielégíthetetlen vagy rezignált élet finom megérzésével, az örültség, a szenvedés vagy a halál megdöbbenő megszállottságával, végül a társadalmi kérdések világos és tragikus meglátásával. Több ilyen író, aki 1905 óta tűnt fel, már meghalt; de az orosz irodalmi mozgalom fejlődésének megítélése szempontjából az olyan változatos tehetségek együttese, mint amilyen Gorkij, Andrejev, Igjorolenko, Veresszajev, Mereskovszkij, Hippusné, Arcübasev, Kuprin, Kamenszkij, Szologub, Kuzmin, Ivanov, Bunin,

Csirykov, Gumilev, Brusszov határozottan a legkedvezőbb jelenségek egyike.

Ugyanez az életrealitás nyilatkozik meg a festészetben, amelyben a realista és nemzeti irányzatok néha igen szerencsésen érvényesülnek Eepin, Golovin, Roerich, Szomov, Maljavin, Vrubel ecsetje alatt, nem is szólva a négy évvel ezelőtt elhalt hatalmas arcképfestőről, Szerövről. Hogyan hallgathatnék el továbbá a színházi díszletfestes két megújítójának, a színpadi illúzió tüneményes varázslóinak, Benois Sándornak és Bakszt-nak a nevét'?

A zenében Balakirev, Musszorgszkij, Borodin és Rimszkij-Korszakov dicsőséges kora lezárult. De követői, Glazunov, Szkriabin, Sztravinszkij, Rachmaninov és a fiatal Prokofjev derekasan folytatják mestereik hagyományát, egyforma gonddal főtartják, gazdagítják és bővítik. Az orosz zene ihletének gazdagsága és őszintesége, a dallamvonal álmatag és lenyűgöző varázsa, a ritmikai invenciók termékenysége, a zenekari színezés fénye, a bonyolult polifóniák merész keresése révén, úgylátszik, igen közeli virágzás előtt áll.

*

Kedd, 1916 szeptember 26.

Athénben a helyzet rosszabbra fordult: a király és Venizelosz párbaja döntő szakaszba jutott.

Meglátogat egy orosz újságíró, akinek ismerem Stürmerrel való összeköttetéseit és megsúgja, hogy „bizonyos udvari személyiségek” örömmel látják Görögországban a dinasztia-válság lehetőségét, sőt bizonyos mértékben reménykednek, hogy a francia kormány siettetni fogja ezt a válságot, „amely oly kedvező volna a szövetségesek ügye szempontjából”.

Óvatosan azt felelem neki, hogy azok a gondo-

latok, amelyek Briandnak Görögországgal szemben követett politikáját vezérlik, semmiképen sem számítanak dinasztia-válságra és hogy magának Konstantin királynak a feladata megvalósítani a nemzeti terjeszkedésnek azt a nagyszerű programját, amelyet a szövetséges kormányok eléje terjesztenek. Nem feszegeti tovább a dolgot. Stürmernek és amaz „udvari személyiségeknek” a játékán, akiknek ez az újságíró az eszközük, nem nehéz átlátni. Az orosz autokratizmus hívei nyilván nem nyújtanának segítő kezet egy trón fölborításához. De ha a görögországi események a köztársasági kikiáltásával végződnének, nem volna-e jobb, mondogatják, uralkodóváltozással elintézni a válságot?... Nos, az orosz cári család bővében van a jelölteknek. Minthogy pedig az autokrata kormány nem bocsátkozhatnék bele tisztelességgel az olyan piszkos ügybe, mint egy királynak a megbuktatása, nemde a francia Köztársaság kormánya van kiszemelve erre a takaragtni való műveletre?

Kotoito Kanin herceg, a mikádó unokaöccse, holnap Petrogradba érkezik; visszaadja Miklós cárnak azt a látogatást, amelyet Mihajlovics György nagyherceg tett legutóbb Joshihito császárnál.

A rendőrség parancsára a főbb útvonalakon orosz és japán zászlók csoportjait helyezik el.

Ezek az előkészületek furcsa gondolatokat keltenek a *muzsikok*-ban. Csakugyan, tengerészeti attasém, Gallaud őrnagy meséli, hogy az imént a Mars-mezőn az *izvoscsik-ja*, hátrafordult felé, odamutatott a gyakorlatozó újoncokra és csipkelődő hangon ezt kérdezte tőle:

- Miért tanítják őket ezekre a gyakorlatokra!
- Hát hogy majd a németek ellen harcoljanak.

— Minek azt... Én, aki veled beszélek, 1905-ben résztvettem a mandzsúriai hadjáratban; meg is sebesültem Mukdennél. Nahát! Látod, ma föllobogóznak minden házat és diadalkapukat emelnek a Nevszkij-Proszpekten, hogy ünnepeljék ezt a japán herceget, aki idejön... Néhány esztendő múlva szakasztott így lesz a németekkel. Éppígy fogják őket fogadni diadalkapuk alatt... Hát akkor minek legyilkoltatni ezer meg ezer embert, hiszen úgylis biztosan úgy végződik a dolog, mint Japánnal?

*

Szerda, 1916 szeptember 27.

Stürmer három napot töltött Mohilevben a cárnál.

Mondják, hogy igen talpraesetten védelmezte ügyét. A Manujlov-ügyből úgy ahogy kikászolódt, mert azt állította, hogy legfőljebb elnézésével és jóhiszeműségével követett el bűnt. Végül hangsúlyozta, hoigiy a Duma összeállése rövid idő kérdése, hogy a forradalmi szenvedélyek erjednek és sohasem volt még ilyen fontos, hogy ne gyöngítsék a! kormányt. De minden ékesszólása kárba veszett volna, ha nem támogatja a cárné makacs energiájával. Meg van mentve.

Ma meglátogatom dolgozósobájában; az arca nyugodt és mosolygós. Mindenekelőtt a katonai kérdések felől érdeklődöm.

— Vájjon Alexejev tábornok pontosan tudatában van-e, hogy Románia megmentése milyen főbenjáró, elsőrangú érdeke közös ügyünknek?

— Módomban volt meggyőződnöm róla, hogy Alexejev tábornok rendkívül nagy fontosságot tulajdonít a dobudzsai hadműveleteknek. Ezért négy orosz hadosztály és egy szerb hadosztály máris átkelt a Dunán; egy második szerb hadosz-

tályt hamarosan útnak indítanak. De ez a maximum, amit Őfelsége engedélyez ezen a területen.

Őn tudja, hogy a koveli és sztaniszlai fronton roppant erők ellen kell küzdenünk.

Megerősíti előttem azt, amiről más úton, tiszteimtől értesültem, tudniillik, hogy a galíciai orosz seregek az utóbbi időben óriási veszteségeket szenvedtek, minden valamirevaló eredmény nélkül. Pinszktől a Kárpátokig huszonkilenc német, negyven osztrák-magyar és két török hadosztály ellen kell harcolniok; feladatukat végtelemül megnehezítette nehéz tüzérségük és repülőik elégtelensége. Aztán az Athénben kitört miniszterválságról és a Venizelosz körül szervezkedő nacionalista mozgalomról beszélgetünk.

— Még nem volt időm — mondja Stürmer — elolvasni mind a ma éjjel érkezett táviratokat; de annyit máris mondhatok önnek, hogy a cár igen szigorú szavakkal nyilatkozott Konstantin király felől.

*

Csütörtök, 1916 szeptember 28.

Meglepő fordulat Görögországban. Venizelosz és Konduriotisz tengernagy titokban Krétába hajóztak, ahol a fölkelők az entente mellett nyilatkoztak; nacionalista tüntetések hullámanak végig Athén utcáin; egyidejűleg ezer meg ezer tiszt és katona gyülekezik össze a Pireusban és követelik átszállításukat Szalonikibe, hogy beállhassanak Sarraill tábornok hadseregébe.

Fontolóra veszem Stürmerrel ezeknek az eseményeknek esetleges következményeit:

— Tőlünk függ — mondom. —, hogy a helyzet előnyünkre forduljon, föltéve, hogy azonnal és határozottan cselekszünk.

— Természetesen... Természetesen ...

Aztán tétovázva, mintha keresné a szavakat, folytatja:

— Mit teszünk, ha Konstantin király továbbra is makacsul ellentáll?

És furcsán rámnéz, kérdő és félénk tekintettel. Úgy teszek, mint ha gondolkodnám. Megismétli kérdését:

— Mit csinálunk Konstantin királlyal?

Ha ez nem célzás, legalább is csalóka, amely szemlátomást összefügg az orosz újságíró ál-bizal-maskodásával.

Azt a kitérő választ adom, hogy az athéni eseményeket még nem ismerem eléggé s így nem mernék gyakorlati véleményt kockáztatni; hozzáteszem:

— Egyébként jobbnak tartom bevárni, míg Briand úr tájékoztat szempontjai felől; azonban okvetlenül tudomására hozom, hogy az ön fölfogása szerint a mostani válság egyenesen Konstantin király bőrére megy.

Aztán áttérünk egyéb tárgyakra: Kaniu herceg látogatására, a Dobrudzsában és az erdélyi Alpokban folyó hadműveletek kedvezőtlen fordulatára, stb.

Távozóban a szoba falán három metszetet veszek észre, amelyek még tegnap nem voltak ott. Az egyik a bécsi kongresszust, a másik a párisi kongresszust, a harmadik a berlini kongresszust ábrázolja.

— Amint látom, miniszterelnök úr, jelentőségteljes képekkel van körülvéve.

— Igen, ön tudja, hogy szenvedélyesen szeretem a történelmet. Nincs ennél tanulságosabb ...

— És megtévesztőbb.

— Ó, ne legyen szkeptikus! Az ember sohasem lehet eléggé hívő!... De ön nem veszi észre a legérdekesebbet.

— Nem látom...

— Ezt az üres helyet!

— Nos!

— Ezt a helyet föntartottam a legközelebbi kongresszus képének, amelynek, ha Isten segít, moszkvai kongresszus lesz a neve!

Keresztet vet s egy pillanatra behunyja a szemét, mintha rövid imát mondana.

Egyszerűen ezt felelem:

— De hát lesz kongresszus? Hát nem abban egyeztünk meg, hogy föltételeinket rákényszerítjük Németországra?

Tovább szövi gondolatát, átszellemült arccal s ezt hajtogatja:

— Milyen gyönyörű lesz Moszkvában!... Milyen gyönyörű lesz!... Adja Isten! Adja Isten!

Már birodalmi kancellárnak látja magát, a Neszelrodek és Gorcsakovok utódjának, amint megnyitja a Kremlben az általános béke kongresszusát. Ennek az embernek a kicsinyessége, az ostobasága, az elfogultsága most teljesen föltárul. Súlyos feladatában, talán a legsúlyosabban, ami valaha is egy ember vállaira nehezedett, nem lát egyebet, mint alkalmat a dicsőségre... és az egyéni haszonra.

Este díszruhában visszatérek a külügyminisztériumba, ahol a miniszterelnök díszebédet ad Kázin herceg tiszteletére.

Túlsok a fény, túlsok a fogás, túlsok az arany- és ezüstnemű, túlsok a fogás, túlsok a lakáj, túlsok a zene! Süketítő és kápráztató. Emlékszem, hogy Szaszonov hivataloskodása idején előkelőbb volt ez a ház, amikor még a hivatalos fényűzés a jóízlés határain belül maradt.

A főhelyen Mihajlovics György nagyherceg ül; én Stürmer baloldalán foglalok helyet.

Az egész ebéd folyamán csak mindennapos kérdésekről beszélgetünk. A csemegénél azonban Stürmer *ex abrupto* ezt mondja:

— A moszkvai kongresszus!... Nem gondolja ön, hogy ez, a francia-orosz szövetség felséges megszentelése volna? Egy századdal a tűzvész után szent városunk látná, amint Oroszország és Franciaország kihirdeti a világbékét!...

És gyönyörűséggel fejtegeti ezt az eszmét. Megszólalok:

— Egyáltalán nem ismerem kormányom nézetét a legközelebbi kongresszus székhelyére vonatkozólag, sőt meglepetés volna számomra, ha Briand úr, hadműveleteink mai állásában, ilyen távoli eshetőségeken törné a fejét. Különben, mint ma reggel mondtam önnek, nem is kívánom, hogy kongresszus legyen. Szerintem fontosabb érdekünk magunk között, szövetségesek között, szabályozni a béke valamennyi általános feltételét, hogy egészében rákényszerítsük azokat ellenségeinkre. A munka egyik része már be van fejezve; megegyeztünk Konstantinápoly, a Szorosok, Kis-Ázsia, Erdély, az adriai tengerpart stb. tekintetében. A többit majd alkalmas időben elvégezzük ... De mindenekelőtt és mindenekfölött gondoljunk a győzelemre. Ez legyen a jelszavunk: *Primum et ante omnia vincere!*... Egészségére, miniszter elnök úr!

Az estély folyamán Kanin herceggel beszélgetek. Előbb megemlékszik hosszú franciaországi tartózkodásai-ól a saumuri katonai iskolában, aztán elmondja, mennyire meghatotta a cár részéről tapasztalt barátságos fogadtatás és milyen kellemes hatást tett rá a tömeg lelkesedése. A háborúra is áttérünk, megfigyelem, hogy kerül minden fontos megállapítást, a helyzetek és tények minden megítélését. Hideg, dicsérő kijelen-

tései mögött megérezem megvetését az 1905. évi legyőzöttek iránt, akik oly keveset tanultak a leckéből.

*

Péntek, 1916 szeptember 29.

A gazdasági helyzet az utóbbi időben jelentősen rosszabbodott. Az élet megdrágulása egyik oka az általános szenvedésnek. Az elsőrangú élet-szükségleti cikkekben a drágulás háromszorosra emelkedett a háború kezdetéhez viszonyítva; a fánál és a tojásnál eléri a négyszeresét, a vajnál és a szappannál pedig az ötszörösét. Ennek az állapotnak főokai, sajnos, éppoly mélyenfekvők, mint nyilvánvalók: a külföldi piacok elzárása, a vasutak túlterhelése, a közigazgatás fejtelensége és becstelensége.

Mi lesz nemsokára, amikor majd számolni kell a szigorú téllal, a kegyetlen hideggel, amely még az éhségnél is irtózatosabb?

Szombat, 1916 szeptember 30.

Galíciában, a Sztjr és Zlota-Lipa között, elkeseredett ütközet folyik. Az oroszok kezdték a támadást és igyekeznek rést vágni Kraszne és Brzezany környékén, 50 kilométernyire Leinbergtől.

*

Vasárnap, 1916 október 1.

Fogadtatás a japán nagykövetségen Kanin herceg tiszteletére. Az estély egyike a legfényesebbeknek; jelen van György nagyherceg, Szergej nagyherceg, Cirill nagyherceg stb.

Üdvözlöm Motono kollégámat sikere alkalmából. Szokott szellemességével és flegmájával ezt feleli:

— Igen, meglehetősen sikerült... Mikor 1908-ban Petrogradba jöttem nagykövetnek, alig álltak velem szóba, nem hívtak meg sehova s a nagyhercegek úgy tettek, mintha nem ismernének... Ma minden megváltozott. A célt, amelyet magam elé tűztem, elértem: Japánt és Oroszországot igazi barátság fűzi össze ...

Miközben mindenki a büffé felé tolong, észreveszem E.-t, egy magas udvari méltóságot, aki barátságába fogadott és nem malaszt el egyetlen alkalmat sem, hogy ki ne öntse előttem bizalmatlan és féktelen nacionalizmusát. Megkérdem tőle, mi újság.

Mintha nem is hallotta volna kérdésemet, odamutat Stürmerre, aki tőlünk néhány lépésnyire szónokol. Aztán tragikus arccal odavágja:

— Nagykövet úr, miért nem vetett véget ön és angol kollégája ez ember árulásainak?

Csillapítom:

— Erről a tárgyról szívesen elbeszélgetnék önnel ... de nem itt. Jöjjön el hát bizalmas villásreggelire csütörtökön.

— Okvetlenül ott leszek.

*

Hétfő, 1916 október 2.

A Sztjr és a Zlota-Lipa között megindult ütközet előnyösen folyik az oroszokra nézve, akik benyomták az ellenség első vonalait és 5000 emberét foglyul ejtették.

Azonban 100 kilométernyire északra, Luck vidékén, a németek hatalmas ellentámadása bontakozik.

*

Kedd, 1916 október 3.

Stürmernek sikerült megbuktatnia halálos ellenségét, Chvosztov belügyminisztert; tehát a Manujlov-ügyben most már nincs mitől tartania.

Az új belügyminiszter a Duma egyik alelnöke, Protopopov. Mindmáig a cár csak nagyon ritkán választotta minisztereit a nemzeti képviselőből. De azért Protopopov kinevezése nem jelent semmi fejlődést a parlamentarizmus irányában. Sőt.

Protopopovot előbbi nézetei alapján „októbristának”, vagyis igen mérsékelt liberálisnak minősítették. Június havában résztvett abban a parlamenti küldöttségben, amely Nyugatra utazott és mind Londonban, mind Parisban a késhegyig menő háború lelkes hívének mutatta magát. De visszatérőben, stockholmi tartózkodása alatt, furcsa megbeszélésbe elegyedett egy Warburg nevű német ügynökkel és ámbár a dolog meglehetősen titokban maradt, bizonyos, hogy a béke érdekében beszélt.

Visszatérve Petrogradba, szövetkezett Stürmerrel és Rasputinnal, akik nyomban bevezették a cárnéhoz. A cárné mindjárt kegyeibe fogadta. Hamarosan beavatták a carszkoje-szelói titkos tanácskozásokba; erre az okkult tudományokban, és különösen a legfőbb és legsötétebb okkult tudományban, a nekromantiában való jártasságával szerzett jogot. Ezenfelül azt is bizonyosan tudom, hogy valaha ragályos betegségben szenvedett, amelynek maradványaként most is idegzavarai vannak, sőt legutóbb az általános paralízis tüneteit is megfigyelték nála. A birodalom belpolitikája tehát jó kezekben van!

Szerda, 1916 október 4.

Pál nagyherceg, akinek ma van a születésnapja, meghívott ma este ebédre. Ott lesz Cirill nagyherceg a feleségével, Viktória nagyhercegnővel, Boris nagyherceg, az ifjabb Mária Pavlovna nagyhercegnő, Nariskinné, Kreutz grófnő, Benckendorff Dimitrij, Szavinszkij stb.

Mintha melankólia fátyolozná mindenkinek az arcát. Csakugyan vaknak kellene lenni, hogy ne lássa az ember a láthatáron tornyosuló gyászos előjeleket.

Viktória nagyhercegnő aggódva beszél előttem nővéréről, a román királynéről. Nem merem biztatni. Hiszen a románok alig-alig tudnak helytállni a Kárpátokban, és ha egyszer megtörnek, az a teljes katasztrófa lesz.

— Az Isten szerelmére — szólal meg —, szorgalmazza, hogy haladéktalanul küldjenek oda is erősítéseket!... ön tudja, milyen bátor asszony szegény nővérem, de a levele szerint nincs egy vesztegetni való pillanat sem: ha nem segítik meg haladéktalanul Romániát, biztos a katasztrófa.

Elmondom neki, hogy naponta szorgalmazom a dolgot Stürmernél:

— Elméletileg mindenhez hozzájárul, amit mondok és amit kérek tőle. A valóságban Alexejev tábornok mögé bátyázza magát, aki, úgylát-szik, nem érti meg a helyzet veszedelmes voltát. A cár pedig csak Alexejev tábornok szemein át látja a dolgokat.

— A cár siralmas lelkiállapotban van! Részletesebben nem nyilatkozik, hirtelen fölkel és azzal az ürüggyel, hogy cigarettáért megy, visszatér a hölgyek csoportjába.

Ekkor külön-külön próbát teszek Pál nagyherceggel, Boris nagyherceggel és Cirill nagyherceggel. Ők nemrégiben látták a cárt; bizalmas viszonyban vannak környezetével; tehát a legalkalmasabbak arra, hogy tájékoztassanak. Mégis óvakodom attól, hogy túlságosan nyíltan kérdezzem őket, mert kitérnének... Csak úgy mellékesen és mintha nem tulajdonítanék neki fontosságot, föl- említem az uralkodó véleményeit; hivatkozom egy-egy döntésére, egy-egy előttem tett nyilatko-

zatára. Tartózkodás nélkül válaszolnak nekem. És a válaszaik, amelyeket nem beszélhetek meg előre, egyáltalán nem hagynak kétségben a cár lelkiállapota felől. A kijelentései semmiben sem változtak; most is hangoztatja akaratát és bizonyosságát a győzelemben. De a cselekedeteiben, az arcában, a magatartásában, belső életének minden megnyilatkozásában észrevehető a csüggedés, az apátia, a rezignáció.

*

Csütörtök, 191(5 október 5.

E..., a magas udvari méltóság, a nagykövetségen villásreggelizik. Hogy egészen fesztelenül érezze magát, senki mást nem hívtam meg.

Amíg az asztalnál ülünk, mérsékli magát a személyzet miatt. Amikor visszamegyünk a szalonba, egymásután fölhajt két pohár konyakot s egy harmadikkal is tölt, szivarra gyújt, az arca kivörösödik, homlokát fölrántja és elszántan fölveti a kérdést:

— Nagykövet úr, mire vár ön és angol kollégája, hogy véget vessen Stürmer úr árulásának'?

— Arra várunk, hogy határozott vádat emelhessünk ... Hivatalosan nincs semmi kifogásunk ellene: szavai és tettei teljesen kifogástalanok. Sőt lépten-nyomon ezt hangoztatja előttünk: „Háború a végkimerülésig!... Nincs irgalom Németországnak!...” Belső gondolatait és titkos mesterkedéseit illetőleg csak benyomásaink és sejtéseink vannak, amelyek legföljebb hozzávetésekre és gyanításokra jogosítanak bennünket. Ön kitűnő szolgálatot tenne nekünk, ha meggyőződése támogatására valami pozitív tény tudna fölhozni.

— Nem tudok semmi pozitív tény. De az árulás nyilvánvaló. Ön nem látja?

— Az nem elég, hogy látom; szükséges az is, hogy módomban legyen megmutatni előbb kormányomnak, azután a cárnak... Az ember, nem bocsátkozik ilyen súlyos ügybe, ha nincs már előre bizonyítéka.

— Önnek igaza van.

— Minthogy egyelőre föltevésekre kell szorítkoznunk, kérem, mondja meg, hogyan képzei ön azt a valamit, amit Stürmer úr árulásának nevez!

És akkor kifejti előttem, hogy Stürmer, Kasputin, Dobrovolszkij, Protopopov és cimborái magukban véve csak másodlagos és alárendelt jelentőségűek, pusztá eszközök egy névtelen és kiszámú, de rendkívül hatalmas szövetkezet kezében, amely belefáradt a háborúba, fél a forradalomtól és ezért a békét követeli.

— Ennek a szövetkezetnek az élén, folytatja, természetesen ott találja ön a balti tartományok nemességét és az udvar valamennyi íóméltóságai. Aztán ott van a birodalmi tanács és a Duma szélső reakciós pártja, a Szent-Szinódus főpapjai, végül pedig az előkelő pénzügyi világ és a nagyipar, Stürmer és Rasputin révén kezükben tartják a cárnét, a cárné révén pedig a cárt.

— Ó, a cárt még nem tartják kezükben!... Ésem is fogják soha! Ügy értem, hogy sohasem juttatják oda, hogy elszakadjon szövetségeseitől.

— Hát akkor meggyilkoltatják vagy lemondásra kényszerítik.

— Lemondásra?... Ön el tudja képzelni, hogy a cár lemond? És ugyan kinek a javára!

— A fia javára, a cárné régensége mellett. Biztosíthatom, hogy ez Stürmernek a terve, vagy inkább azoké, akik őt irányítják... Ezek az emberek semmitől sem riadnak vissza, hogy céljait elérjék: mindenre képesek. Sztrájkokat, lázadásokat, pogromokat, inség- és éhségválságokat

lógnak szítani: mindenütt olyan kelletlenséget, olyan csüggedést támasztani, hogy a háború folytatása lehetetlenné válik. Ön nem látta őket munkában 1905-ben!

Összefoglalom mindazt, amit mondott és ezzel zárom beszélgetésünket:

— A fődolog megbuktatni Stürmert. Ennek nekifekszem.

*

Szombat, 1916 október 7.

Az oroszokat a Sztyr és a Zlota-Lipa között megállították a Lemberg előtt összpontosított bevehetetlen védőművek. Sőt kénytelenek erejük zömét áttenni száz kilométernyire északra, Luek vidékére, ahol a németek erőteljes támadást intéznek ellenük.

Brusszilov tábornok hadseregei hatalmas offenzívájuk kezdete óta 430.000 foglyot ejtettek, 650 ágyút és 2700 gépfegyvert zsákmányoltak.

G.-né, akinek férje fontos állást tölt be a belügy-minisztériumban, évek sora óta Egeriája Stürmernek. Cselszövő és nagyravágyó, egész hivatali pályafutásában támogatta Vladimirovics Borist. Mióta Itasputin kegyéből sikerült miniszterelnökké tennie, határtalan nagyságot álmodik számára. Legutóbb ezt mondta egyik barátnőjének, titokzatos komolysággal hangsúlyozva szavait, mintha valami államtitkot árulna el: „ön nem sokára nagy dolgoknak lesz tanúja. Drága hazánk hamarosan a boldogság igazi útjára fog lépni. *Vladimirovics Boris lesz Őfelsége a cárné első minisztere!...*”

*

Vasárnap, 1916 október 8.

Valaki, aki eléggé pontosan tájékoztat engem mindarról, amit haladó körökben mondanak és tesznek, jelenti, hogy a szociáldemokrata párt és különösen szélsőséges frakciója, a *bolszevikiek*, igen lázas tevékenységet fejtenek ki.

A háború elhúzódása, a győzelem bizonytalansága, a gazdasági helyzet nehézségei újból lelket öntöttek a forradalmi reményekbe. Készülődnek a küzdelemre, amelyről azt hiszik, hogy közel van.

A mozgalom vezére a Duma három „munkáspárti” képviselője: Csejdze, Szkobelev és Kerenszki. Ervényesül külföldről is egy igen erős béTolyás, a Svájcba menekült Lenin befolyása.

A petrogradi triumvirátusban különösen tevékenységük gyakorlatias jellege döbönt meg. Az 1905. évi csalódások meghozták gyümölcseit. Már nem keresik a megértést a „kadettekkel”, akik burzsoák és sohasem fogják megérteni a proletariátust; nem ringatják magukat illúziókban a paraszti tömegektől remélhető közvetlen támogatás tekintetében, és arra szorítkoznak, hogy földosztást ígérnek nekik. Mindenekelőtt a „fegyveres forradalmat” szervezik. A munkások és katonák szoros együttműködése révén föl fogják állítani „a forradalmi diktatúrát”; a gyár és a kaszánya belső-egysége révén szerzik meg a győzelmet. Ennek a munkának Kerenszki a lelke.

Hétfő, 1916 október 3.

Protopopov, az új belügyminiszter, szélső reakciós nézeteket és programot vall. Nem riad vissza attól, mondja, hogy szembeszálljon a forradalom erőivel; szükség esetén kihívja őket, hogy egy csapásra megtörje; úgy érzi, van ereje megmen-
teni a cárizmust és az ortodox szent Oroszorszá-

got: meg fogja menteni őket... így nyilatkozik belső emberei előtt, kifogyhatatlan bőbeszédűséggel és öntelt mosollyal. Mégis, alig néhány hónappal ezelőtt a Duma mérsékelt liberálisai között emlegették. Akkori barátai, akik oly nagyra tartották, hogy a nemzetgyűlés alelnöki székébe emelték, most rá sem ismernek.

Hirtelen pálfordulása, mondják, egészségi állapotából magyarázható: jellemének gyors változásai, képzelőerejének izgékonyága tipikus előjele az általános paralízisnek. Másrészt bizonyos az is, amit épp most hallottam, hogy Rasputinnal orvosa, Badmajev, a csodadoktor, e mongol szélhámós révén került összeköttetésbe, aki betegeit mágikus mesterkedésekkel és a tibeti varázslók hókusz-pókuszos kotyvalékaival gyógyítja. Már említést tettem arról, hogy a spiritiszta kuruzsló és a *sztarec* valamikor a kis cárevics ágyánál kötöttek cimboraságot.

Protopopov, aki már régóta be volt avatva az okkult tudományokba, született betege volt Badmajevnek. Ez, aki szüntelen cselszövéseken mesterkedik, azonnal fölismerte, hogy a Duma alelnöke értékes gyarapodása volna a cárnő kamarilájának. Kabbalisztikus fortélyjaival nem nagy fáradság árán hálójába kerítette ezt a meghibbant agyú, vérbajos embert, akin már mutatkoztak a nagyzásf mánia előjelei. Hamarosan bemutatta Rasputinnak. Az idegbeteg politikus és a misztikus csodatévő kölcsönösen el volt ragadtatva egymástól. Néhány nap múlva Grigorij úgy emlegette Protopopovot a cárné előtt, mint a megváltót, akit a Gondviselés tartogatott Oroszország számára. Stürmer szolgálai módon támogatta. A cár pedig megint engedett...

Kedd 1916 október 10.

A románok az egész vonalon hátrálnak. A főparancsnokság nem érti a dolgát, a csapatok fáradtak és csüggedtek: átkozott hírek.

Szerencsére Berthelot tábornok, a romániai francia katonai misszió új parancsnoka, Petrogradba érkezett. Rám a legkitűnőbb hatást tette. Tekintetének gúnyos ravaszága éles ellentétben van roppant testével; szelleme világos és megfontolt, beszéde egyszerű és igaz. De egész egyéniségén az akarat, a nyugodt, mosolygó, hajthatatlan akarat uralkodik.

Bemutatom Stürmernek és nyomban tanácskozásba fogunk. A megbeszélésen résztvett Neratov és Buchanan. Újra fölvetem a már annyiszor megvitatott tárgyat: mily főbenjáró fontosságúak a dunai vidéken folyó hadműveletek Oroszország szempontjából.

— Az önök offenzívája Brusszilov tábornok ragyogó sikerei ellenére sem váltotta be reményeinket. Hacsak valami szerencsés esemény be nem következik, ami napról-napra kevésbé valószínű, akkor az egész orosz frontot, Rigától a Kárpátokig, az a veszedelem fenyegeti, hogy hamarosan megbénítják, mert nincs nehéz tüzérsége és nincsenek repülői. Ilyen körülmények közt, ha hagyjuk, hogy Romániát letiporják, ha Bukarest és Konstanza az ellenség kezére jut, elsősorban Oroszország fogja megszenvedni a következményeit, minthogy akkor már Odesszát fogják fenyegetni és a Konstantinápolyba vezető út el lesz vágva. Vájjon ilyen kilátások mellett Alexejev tábornok nem vonhatna-e el hadseregeinek összlétszámából három-négy hadtestet, hogy Románia segítségére küldje! A szaloniki hadsereg offenzívája jó úton halad; de erőfeszítése meddő lesz, ha a román hadsereget megsemmisítik.

Berthelot tábornok pontos és részletes érvekkel ugyanezt a tételt bizonyítja. Ugyancsak támogatja Sir George Buehanan is. Stürmer hozzájárul, mint mindig..., de föntartja, mint ugyancsak mindig, Alexejev tábornok véleményét.

*

Szerda, 19.16 október 11.

Japán kollégámat, Motono vicomte-ot kinevezték külügyminiszterré. Valamennyi japán közt, akit csak ismerek, határozottan ő a legszabadabb szellem, legjáratosabb az európai politikában, legfogékonyabb az európai gondolat és kultúra iránt. Kitűnő kollégámat, igen megbízható és föltűnően jól tájékozott emberemet veszítem el benne.

Gratulálok neki, azután megkérdezem, milyen irányt szándékozik adni a japán diplomáciának.

— Megpróbálom majd — válaszolja — alkalmazni azokat a gondolatokat, amelyeket oly sokszor kifejtettem ön előtt. Mindenekelőtt szeretném hatásosabbá tenni háborús együttműködésünket. Ez lesz a föladatom legnehezebb fele; mert közvéleményünk még nem fogja föl azoknak a problémáknak egyetemes jellegét, amelyek jelenleg az európai harctereken megoldódnak.

Ez a nyilatkozat egyáltalán nem lep meg. Csakugyan ő mindig javasolta kormányának a tevékenyebb beleavatkozást az európai konfliktusba; sőt igyekezett kieszközölni, hogy japán hadtesteket küldjenek Franciaországba; végül fáradhatatlanul szorgalmazta, hogy bővebben és gyorsabban küldjenek japán fegyvereket és muníciót Oroszországba. Minden körülmények között a legemelkedettebb szempontból fogta föl a szövetséget.

Azután Kínára vonatkozó terveiről intézek hozzá kérdést. Ezt feleli:

— Mit lehetnék hozzá mindahhoz, amit már

annyiszor mondtam önnek? Ön előre is tudja, mit próbálok majd tenni... és mit nem teszek meg semmiáron.

Íme azoknak a véleményeknek és jóslatoknak a foglalata, amiket Kína tekintetében ismételtlen körvonalazott előttem:

1. Ha a mostani konfliktus befejeződik, a kínai kérdés lassankint azt a helyet foglalja majd el a hatalmak általános politikájában, amelyet a keleti kérdés elfoglalt.

2. Jelenleg nem *egy* kínai kérdés van, hanem kínai kérdések vannak. A probléma még nincs egész terjedelmében fölvetve. A kínai örökség még nem vehető át. A hatalmak jó ideig, körülbelül húsz évig, talán tovább is, nem tehetnek majd egyebet, mint hogy megügyelik Kínát; arra kell szorítkozniuk, hogy csak ideiglenes gyógymódokat alkalmazzanak vele szemben és orvosi nyelven szólván, csak tüneti kezelésben részesítsék.

3. Az európai hatalmaknak meg kell érteniük, hogy a földrajzi szomszédság, az etnikai rokonság és a történelmi emlékek Japánnak nem kiváltságokat, hanem különleges érdekeket biztosítanak Kínában. Viszont Japánnak meg kell értenie, hogy a kínai kérdésnek fokozatos megoldása csak Európában valósulhat meg. Ha a japán diplomáciának sikerül emelkedett szempontból fölfognia feladatát, Japánra hárul mindazon versengések és ellentétes érdekek kiegyenlítő és közvetítő szerepe, amelyeknek Kína a színhelye. Tehát le kell mondania a kizárólagos előnyök politikájáról és érdekeinek megfelelően az egyensúly létrehozásán kell fáradoznia.

Mi lesz ebből a bölcs programból, ha alávetik a valóság próbájának? Vájjon Motonót nem ejti-e újra hatalmába öntudatlanul is a japán világné-

zet, ha egy ideig hazája levegőjét szívja! Ez a jövő titka.

Búcsúzásunk pillanatában ezt mondja:

— És Oroszország belső helyzete? Nem nyugtalanítja önt!

— Ebben a pillanatban nem nyugtalanít. Csak foglalkoztat... Értésüléseim szerint a Duma liberális pártjai el vannak szánva, hogy nem ugranak be a kormány semmiféle kihívásának és jobb időkre halasztják követeléseiket. A veszedelem tehát nem az ő részükről jön; de az események fölébe kerekedhetnek az akaratuknak. Katonai vereség, éhínség, palotaforradalom, főképen ilyenmitől félek. Ha e' három esemény valamelyike bekövetkezik, a katasztrófa bizonyos.

Motono hallgat. Folytatom:

— Ön nem osztja véleményemet!

Újabb hallgatás. Az arcát ráncba szedi, feszülten elgondolkozik. Aztán megszólal:

— Ön oly pontosan fejezte ki véleményemet, hogy azt hittem, magamat hallom beszólni.

*

Péntek, 1916 október 13.

Diamandi román követ, akit Bratianu két hónap óta maga mellett tartott, ma reggel visszatért Petrogradba, miután rövid ideig a *sztavkán* tartózkodott. Meglátogat.

— A cár — mondja — igen szívesen fogadott és megígérte, hogy minden lehetőet megtesz Románia megmentésére. Sokkal kevésbé elégitett ki megbeszélésém Alexejev tábornokkal, alti mintha nem értené a helyzet irtóztatós siilyosságát és talán egoista hátsó gondolatokra hallgat s kizárólag a tulajdon hadműveletei foglalkoztatják. Az volt a megbízatásom, hogy megkérjem, küldjön haladéktalanul három hadtestet a Dorna-Vatra és az

Ojtoz-völgy közti szakaszra; ez a három hadtest Piatra és Palánka között kelne át a Kárpátokon; egyenesen nyugatnak, vagyis Vásárhely és Kolozsvár irányában vonulna föl. Ezzel Oláhország megtámadása a déli Kárpátokon át nyomban meg volna gátolva. Azonban Alexejev tábornok csak két hadtest elküldéséhez járul hozzá, amelyeknek kizárólag a Bisztrica völgyében kell majd operálniuk, Doma-Vatva körül, karöltve Lecsinszki tábornok hadseregével. És ezt a két hadtestet a rigai hadseregből vonja el, olyképen, hogy Erdélybe csak két vagy három hét múlva érkeznek meg!... Hiába volt minden szemrehányásom, nem tudtam őt megnyerni a román vezérkar fölfogásának.

Aztán elmondja, milyen fájdalmas benyomások közben távozott hazájából. Régi barátságunk módot ad neki őszinte megnyilatkozásra. Nyomatékosan hangoztatom előtte, hogy a katonai kudarcokban nincs semmi jóvátehető, de ha a román kormány és a nép nem szedi össze magát azonnal, Románia visszavonhatatlanul elveszett:

— Mindenáron szükséges, hogy az önök hazája talpraálljon és miniszterei megembereljék magukat. Különben Berthelot tábornok személyében csodálatos frissítő erőt kapnak.

Végül azokról a föltételekről beszélgetünk, amelyek között Románia megüzente a háborút Ausztriának és a következő kérdést intéztein Diamandihoz, amelynek egyébként már csak történelmi jelentősége van:

— Miért hazudtolta meg Bratianu úr az utolsó pillanatban azt a katonai egyezményt, amelyet Rudeanu ezredes július 23-án Chantillyban a francia és brit főparancsnokságokkal kötött?

— Ez nem volt egyezmény, csak tervezet, ame-

lyet jóváhagyás végett a román kormány elé terjesztettek.

— Ha csak tervezet volt, akkor Bratianu úr miért hatalmazta föl Rudeanu ezredest az aláírására, miután ismerte és hallgatólagosan jóváhagyta a megegyezés minden előkészítő munkálatát? Egyébként annak bizonyítására, hogy a francia és brit főparancsnokság véglegeseknek tekintette az önök kötelezettségeit, elegendő annyi, hogy a szaloniki hadsereg azonnal parancsot kapott, hogy álljon készen a bolgárok megtámadására Macedóniában, hogy megkönnyítse az önök hadseregének offenzíváját a Dunától délre... Magunk közt szólván, a Rudealui-féle egyezmény hirtelen meghazudtolásának nem kizárólag politikai szempontok voltak az okai! Nem voltak ebben az időben titkos megbeszélések Bukarest és Szófia között! Ferdinánd cár nem keltett-e Bratianu úrban olyan hiedelmet, hogy még biztosíthatná magának a bolgárok semlegességét?

— Nem, ismétlem: a Rudeanu-féle egyezmény, Bratianu úr fölfogása szerint, csupán jóváhagyás végett a kormány elé terjesztett tervezet volt. A fő, a döntő tárgyalás Bukarestben folyt Iliescu tábornok és Tatarinov ezredes között. Márpedig sem az egyik, sem a másik soha nem vett tervbe orosz-román támadást a Dunától délre, úgy amint Cliantillyben kikötötték. Különben is nem volt-e ez a terv nagyon veszedelmes? A román hadsereg, ha bolgár területre merészkedik, nem került volna-e a lehető legváltóságosabb helyzetbe, ha a németeknek sikerült volna áttörni a Kárpátokon és elválni a visszavonulásuk útját a Duna mentén... A Bukarest és Szófia közötti titkos megbeszéléseket illetőleg tény, hogy Radoszlavov úr közvetve javaslatokat tett Bratianu úrnak és fölajánlotta neki Bulgária semlegességét. De ezek a

javaslatok, amelyekben könnyű volt fölismerni Ferdinánd cár szokott ravaszságát, nem igen kötötték le a román kabinet figyelmét és Bratianu. úr egyénileg sohasem hitte, hogy Bulgária semleges maradhatna.

— Nem szívesen vitatkozom tovább az ön tételével. A történelem ítéletet mond majd fölötte, ha minden okmány a kezében lesz.

Szombat, 1916 október 14.

B... egy mondást idéz, amely szemléltetően jellemzi az oroszok tehetetlenségét önmaguk önkéntes megfegyelmzésében valamely közös erő-kifejtés céljából:

„Ha három német összeül, nyomban *Verein-t* alapítanak és elnököt választanak. Ha két orosz összejön, nyomban három pártra szakadnak.”

*

Hétfő, 1916 október 15.

Néhány nap óta furcsa hír kering Petrogradban; mindenfelé azt beszélik, hogy Stürmer végre bebizonyította a cárnak, hogy a háborút be kell fejezni, szükség esetén különbekével is. Több mint húsz ember jött már hozzám kérdezősködni. Mind-egyiknek ugyanazt a feleletet adtam:

— Ezeknek a mende-mondáknak nem tulajdonítok semmi fontosságot. A cár sohasem fogja elárulni szövetségeseit.

Mégis fölmerül bennem a gondolat, hogy ez a legenda Stürmernek és bandájának a mesterkedése nélkül nem talált volna ekkora hitelre.

Ma a cár parancsára a távirati ügynökség hivatalos jegyzéket közöl, amely határozottan megcáfolja „azokat a híreket, amelyeket bizonyos új-

ságok terjesztenek az Oroszország és Németország között kötendő különbéke lehetőségéről”.

Kedd, 1916 október 17.

Búcsúebédet adok Motono tiszteletére. Többi vendégeim: Stürmer miniszterelnök és felesége, Trepov közlekedésügyi miniszter, az olasz nagykövet, Seavenius dán követ és felesége, Wolkow tábornok, Cantacuzéne hercegnő, Polovcov és felesége, Obolenszkij herceg és felesége, báró Wrangel tábornok és felesége, Lucien Murát herceg felesége, aki férjéhez készül a Kaukázusba, d'Harcourt vicomte, aki egy francia vöröskeresztes misszió élén Romániába indul stb., körülbelül harminc személy.

Stürmerné feltűnően hasonlít a férjéhez. Ugyanolyanok az értelmi képességei, ugyanolyanok a lelki tulajdonságai. Elhalmozom bókokkal, hogy szóra bírjam. Hosszú dicsőítő beszédet tart előttem a cárnéről. A magasztalásnak és hódoló alázatosságának áradatából kihámozom azt a csalapinta mesterkedést, amellyel Stürmer megnyerte az uralkodónó bizalmát. Ezt a szegény ideges asszonyt, aki mindeddig azt hitte, hogy egész népe gyűlöletének céltáblája, meggyőzte, hogy éppen ellenkezőleg, a népe imádja:

— Nincs nap — meséli Stürmerné —, hogy a cárné ne kapna leveleket, táviratokat, amelyeket munkások, parasztok, papok, katonák, sebesültek intéznek hozzá. És ezek a szegény emberek, akik az orosz nép igazi hangját képviselik, biztosítják Őfelségét forró szeretetükről, határtalan bizalmukról és kérve-kérik, mentse meg Oroszországot.

Naivul hozzáteszi:

— Mikor a férjem belügyminiszter volt, ő is mindennap kapott leveleket, részben közvetlenül,

részben a tartományi kormányzók útján. És nagy öröme telt benne, hogy elvitte őket a cárné öfelségéhez.

— Most ez az öröm Protopopov úrnak jut.

— Igen, de férjemnek még most is nagyon sok alkalma van megállapítani, mennyire tisztelik és imádják az országban a cárné Öfelségét.

Úgy teszek, mintha sajnálkoznám derék férjén a vállaira nehezedő súlyos munka miatt és így ráveszem arra, hogy elbeszélje, hogyan osztja be idejét. És megállapítom, hogy egész tevékenysége a cárnétól indul ki s a cárnénál végződik.

Az estély folyamán kérdést intézek Trepovhoz az Oroszországban dühöngő gazdasági válságról, amely bágyasztja a közhangulatot.

— Az élelmezés kérdése — feleli — csakugyan aggasztóvá vált; de az ellenzéki pártok visszaélnék vele, hogy a kormányt támadják. Elmondom egészen őszintén, milyen a helyzet. Mindenekelőtt a válság távolról sem általános; súlyos mértéket csupán a városokban és néhány népesebb faluban ölt. Mégis tény, hogy bizonyos városokban, például Moszkvában, a közönség idegeskedik. Másrészt néhány külföldről származó termék kivételével, ölelmieiknek nem vagyunk H híjával. De a szállítási eszközök elégtelenek és a szótosztás módja tökéletlen. Erélyes intézkedések? j vannak folyamatban. Biztosíthatom, hogy a helyzet hamarosan megjavul; sőt remélem, hogy legföljebb egy hónap alatt a mostani baj megszűnik.

Bizalmas hangon hozzáteszi:

— Nagykövet úr, szeretnék nyugodtan elbeszélgetni önnel. Mikor fogadhatna?

— Majd én látogatom meg önt. Jobb lesz, ha beszélgetésünk az ön minisztériumában folyik le.

Odapillant Stürmerre és ezt feleli:

— Igen, jobb lesz.

Megállapodunk, hogy holnapután találkozunk.

Odalépek Wrangel báróhoz, aki katonai attasémmal, Lavergne alezredessel és tengerészeti attasémmal, Gallaud fregattkapitánnyal beszélget. Wrangel Mihály nagyhercegnek, a cár fivérének hadsegéde, közli velük Galíciában szerzett benyomásait.

— Az orosz front — beszéli — immár egyik végétől a másikig meg van bénítva. Részünkről ne számítsanak többé semmiféle offenzívára. Különben is tehetetlenek vagyunk a németekkel szemben; sohasem fogjuk legyőzni őket.

*

Szerda, 1916 október 18.

Meglátogatom C.-nét, aki éppen élénken társalog három barátnőjével.

Valami szerelmi viszonyról beszélgetnek, egy újkeletű viszonyról, amely a legszebb jövővel kecsegtetett és most titokzatos módon megszakadt; mind a négyen igyekeznek kideríteni a szakítás okait. És a talány annál jobban izgatja őket, mert ennek a regénynek a hősei nem átlagos emberek; de nem találnak magyarázatot.

Pedig eredményre kell jutni. És ekkor az egyik látogató, O... grófnő, aki fiatal és csinos özvegy — a termete sudár, a mozdulatai tartózkodók, arcvonásai kemények, szemei fénylők és karikásak —, ezt az aforizmát mondja:

— Mi, asszonyok, mindig túlságosan gyorsan engedünk. A férfi, mihelyt meghódít bennünket, elérte célját. Többé nem érdekeli. Számára vége a dolognak. Ezzel szemben mi, mikor odaadjuk magunkat, úgy képzeljük, hogy a boldogságunk csak most fog kezdődni... így keressük a szerelmet egész életünkön át, mert nem tudjuk elhinni, hogy a kezdetnek soha sincs folytatása.

Aztán elhallgat, az arcát összeszorítja és gépies mozdulattal ajkai közé veszi a nyakában lógó gyöngyfűzért.

Csütörtök, 1916 október 19.

Trepov félháromkor fogad a közlekedésügyi minisztériumban levő dolgozószobájában, amelynek ablakai a Jusszupov-kertre nyílnak.

A gazdasági válságot számadatokkal támogatva ecseteli előttem és ismétli azt, amit tegnapelőtt a nagykövetségen mondott. Aztán azzal a durva őszinteséggel, amely egyik jellemvonása, a szövetségről beszél és azokról a célokról, amelyeket a szövetség maga elé tűzött. Szavait ezzel zárja:

— Válságos órát élünk. Ebben a pillanatban a Duna és a Kárpátok között a háború kimenetele, vagy inkább a tartama dől el; mert a háború kimenetelét nem lehet... nem is szabad többé kétségbevonni. Legutóbb jelentést tettem a cárnak, aki megengedte, hogy nyíltan beszéljek előtte és megvolt az az elégtételelem, hogy egyetértett velem nem csupán abban, hogy támogatni kell Romániát, de abban is, hogy döntő támadást kell intézni Bulgária ellen, mihelyt a román hadsereg kissé megerősödik és talpraáll. A Balkán-félszigeten és nem másutt remélhetünk hamarosan döntő eredményt. Különben a háború a végtelenségig elnyúlik... és roppant kockázatos lesz!

Üdvözlöm, hogy ily határozottan kifejezte azokat a gondolatokat, amelyeket már több mint egy hónapja hangoztatok Stürmer előtt és hozzáteszem:

— De ha már egészen bizalmasan beszélgetünk, nem titkolhatom ön előtt, hogy az ellenkező irányban igen kellemetlen benyomást keltenek bennem

azok a pesszimista hírek, amelyeket mindenfelől terjesztenek. Annál mélyebben érint a dolog, mert ezt a propagandát nyilván magas társadalmi vagy politikai állású személyiségek sugalmazzák.

— Ön olyan személyiségekre céloz, akik azt követelik, hogy mindenáron be kell fejezni a háborút és Oroszországnak vissza kell térnie a germán szövetségek rendszeréhez? ... Engedje meg mindenekelőtt kijelentenem, hogy ezek az emberek bolondok. A győzelemnélküli, a teljes győzelemnélküli béke egyértelmű a rögtöni forradalommal. És ennek éppen ezek a személyek volnának a legelső áldozatai!... De van ennél több is: itt van a cár akarata; márpedig ez az akarat inegrendíthetetlen; semmiféle befolyás nem törheti meg. A múltkoriban is hangoztatta előttem, hogy sohasem bocsátja meg Vilmos császárnak jogtiprását és hitszegését; hogy nem hajlandó a békéről tárgyalni a Hohenzollernekkel; hogy egészen a porosz hegemonia megsemmisítéséig folytatja ai háborút.

— Hát akkor miért bízza a hatalmat Stürmer úrra és Protopopov úrra, akik köztudomás szerint elárulják a szándékait?

— Mert gyenge!... De amilyen gyenge, épp olyan makacs is. Furcsa, de így van!

— Nem furcsa. A pszichológusok megmagyarázhatják önnek, hogy a makacsság csak egyik formája a gyengeségnek. Ezért mostani makacssága csak féligmeddig nyugtat meg. Minthogy ismerik a természetét, sohasem fognak vele nyíltan szembeszállni; a háta mögött és tudtán kívül fognak cselekedni. Egy szép napon majd befejezett tények elé állítják. Akkor majd engedni fog, vagy pontosabban szólván, rájuk hagyja magát, beletörődik a, dologba.

— Nem, nem!... Én bízom uralkodómban...

De még az is szükséges, hogy bátran megmondják neki az igazságot.

Beszélgetésünk mái: több mint egy óvája tart. Fölkelek, hogy távozzam. De mielőtt kimennék az ajtón, megállok egy perere az ablaknál, a miniszter palotája mentén húzódó Jusszupov-kert pompája előtt. Már majdnem itt az éjszaka és havazik; mintha az éj a hóval együtt szállna le, a hópihék és a ködök lassú hullásában.

Trepov tanácstalanul hallgat, majd odalép hozzám. Azután mintha hirtelen vakmerő elhatározás érlelődött volna meg benne, erélyes és patogó hangon ezt mondja:

— Néhány nap múlva újból találkozom a cárral. Fölhatalmaz ön, hogy közöljem vele beszélgetésünket!

— Nemcsak hogy fölhatalmazom: kérem erre.

— És ha megkérdi, kik azok a személyek, akikre ön célzott?

— Nevezze meg Stürmer urat és Protopopov urat; hozzáteheti, hogy ha hivatalosan nem is tudok semmi pozitív vádat emelni ellenük, mégis mélyen meg vagyok győződve, hogy ellenségei a szövetségnek, csak kénytelen-kelletlen szolgálják és az elárulására készülődnek.

— Szórói-szóra el fogom mondani neki... ön megérti, milyen súlyos dolog mindaz, amiről beszélgettünk! Számíthatok az ön föltétlen titoktartására?

— Megígérem.

— Isten önnel!... Beszélgetésünknek talán jelentékeny következményei lesznek!

— Öntől függ... Isten önnel!...

Szombat, 1916 október 21.

Nem hiszem, hogy ama titkos ügynökök között, akiket Németország tart az orosz társadalomban, volna csak egy is mozgékonyabb, ügyesebb és tevékenyebb, mint Manns bankár.

Zsidó létére a szokásos eszközökkel letelepedési engedélyt nyert Petrogradban és az utóbbi évek folyamán ügynökösködés és spekuláció útján jelentékeny vagyona tett szert. A faját jellemző zsenialitás azt súgta neki, hogy szövetkezzék a trón és az oltár legvadabb védelmezőivel. Ezért szolgálilag alárendelte magát az öreg Meseserszkij hercegnek, a *Grazsdanin* híres igazgatójának, az ortodox abszolutizmus tántoríthatatlan bajnokának. Egyúttal tapintatos és ügyes bőkezűsége révén lassankint megnyerte magának Rasputin egész klikkjét.

A” háború kitörése óta abban fáradozik, hogy minél előbb kibékítse Oroszországot a germán hatalmakkal. A pénzvilágban sokat adnak a szavára és a legtöbb újságnál összekötetéseket szerzett. Állandó kapcsolatban van Stockholmmal..., vagyis Berlinnel. Erős a gyanúm, hogy ő a fő-fő osztogatója a német pénzeknek.

Minden szerdán ebédet ad Rasputin tiszteletére. Az ebédre hivatalos rendszerint Nilov tengernagy, a cárnak belső szolgálatra beosztott főhadsegéde, azon a címen, hogy nagyszerűen bírja az italt. Egy másik elmaradhatatlan vendég a volt rendőr-főnök, a félelmetes Bjeleckij, aki ma szenátor, de megtartotta egész befolyását az *Ochraná*-nál és Vyubovné révén állandó összekötetésben van a cárnéval. Természetesen néhány kellemes nő is van köztük a lakoma felvidámítására. A rendes hölgyvendégek sorában van egy elragadó georgiai asszony, E.-né; hajlékony, megejtő és kábító, mint egy szirén. Egész éjjel isznak; Rasputin nagyon

hamar berúg; akkor aztán kifogyhatatlanul fecseg. Biztos vagyok benne, hogy másnap ezekről az orgiákról részletes tudósítás megy Berlinbe..., magyarázatokkal és adatokkal támogatva.

*

Vasárnap, 1916 október 22.

Bjelajev tábornok, aki az orosz főparancsnokság képviselője lesz Romániában, búcsulátogatást tesz nálam.

Közli velem, hogy a már Moldvába elküldött két orosz hadtesten kívül, amelyeknek földadata megkísérelni a betörést Erdélybe Palánkán át, november 7-én egy harmadik hadtest indul útnak Oláhországba, ahol a román hadsereggel karöltve a Duna és a Kárpátok között fog operálni. Megbízatása közölni Ferdinánd királlyal, hogy „a cár nem zárkózik el az elől, hogy esetleg később további erősítéseket küld”.

Kifejtem Bjelajev tábornok előtt, hogy ez a „további” csapatküldés szerintem rendkívül sürgős:

— A balkáni hadszíntéren folyó hadműveletek napról-napra döntőbb jelleget öltenek... s még hozzá milyen értelemben! A Dobrudzsa elveszett. Konstanza eleste küszöbön áll. Az erdélyi Alpok valamennyi szorosát elfoglalták. Közeledik a tél... A legcsekélyebb késedelem is jóvátehető.

Ezt maga is elismeri:

— Minden erőmből szorgalmaztam a cárnál és Alexejev tábornoknál, hogy három-négy hadtestből álló hadsereget indítsanak útnak haladéktalanul Bukarestbe. Ott majd beleolvad a román hadseregbe. Ekként Románia szívében jókora emberanyag állna rendelkezésünkre és módunkban volna nem csupán a Kárpátok szorosait elzárni, hanem Bulgáriát is megtámadni. A cárt megnyertük

ennek a gondolatnak; belátja, hogy minél előbb nagy sikert kell aratnunk a Balkánon. Alexejev tábornok azonban nem járul hozzá az orosz front megbolygatásához; attól tart, hogy a németek élnek az alkalommal és váratlanul offenzívát indítanak a rigai fronton.

— Mégis csak a cár parancsol. Alexejev tábornok csupán technikai tanácsadója és parancsainak végrehajtója.

— Igen, de őfelsége nagyon húzódik attól, hogy Alexejev tábornokra rákényszerítse az akaratát.

Bjelajev tábornoktól a cár lelkiállapotáról kérdezősködöm. Szemmellátható zavarban feleli:

— őfelsége szomorú, töprengő. Mikor az ember vele beszél, egy-egy pillanatban olyan, mintha nem is hallaná... Nem jó hatást tett rám.

Távozóban eszembe juttatja, mennyi fontos, bizalmas közlést tettünk egymásnak a háború kitörése óta és megköszöni, hogy nálam mindig olyan megértő fogadtatásra talált. Szavait ezzel zárja:

— Még nehéz, nagyon nehéz napjaink lesznek ...

Kedd, 1916 október 24.

A gazdasági helyzet Trepov jövődölései ellenére távolról sem javul, inkább súlyosbodik. Egyik informátorom szerint, aki tegnap bejárta a Galernája és a Narvszkája ipari negyedeket, a nép szenved és föltámadnak gonosz indulatai. Nyíltan megvádolják a minisztereket, hogy szítják a drágaságot, hogy lázadásokat támazzanak, hogy ürügyük legyen eljárni a szocialista szervezetek ellen. A gyárakban kézről-kézre adják a röpiratokat, amelyek arra izgatják a munkásokat, hogy lépjenek sztrájkba és követeljék a békekötést. Honnan származnak ezek a röpiratok? Senki se

tudja. Egyesek azt mondják, hogy német ügynökök, mások, hogy az *Ochrana* osztogatja őket. Mindenütt azt hajtogatják, hogy „ez nem tarthat így tovább”. A *bolsevikiek*, vagyis „szélsőségesek” mozgolódnak, titkos gyűléseket rendeznek a kasszárnyákban, hirdetik, hogy a „proletariátus nagy napja közeledik”.

Informátoromtól, aki értelmes, eléggé becsületes ember és megfordul a liberális körökben, ezt kérdem:

— Hiszi ön, hogy józan ésszel lehet egy Stürmernek vagy egy Protopopovnak azt a macchiavellista gondolatot tulajdonítani, hogy azért élesztik a drágaságot, hogy lázadásokat keltsenek és ennek következtében lehetetlenné tegyék a háború folytatását¹?

Ezt válaszolja:

— De nagykövet úr, Oroszország egész története ezt mutatja!... Nagy Péter és híres titkos kancelláriája óta mindig a rendőrség szította a népmozgalmakat, hogy aztán dicsőséget arasson a kormányzat megmentésével. Ha a háború folytatása veszedelembé sodorja a cárizmust, legyen meggyőződve, hogy Stürmer úr és Protopopov úr az *Ochrana klasszikus* módszereihez fog folyamodni. Ezúttal azonban nem úgy fog végződni a dolog, mint 1905-ben...

Szerda, 1916 október 25.

Tegnapelőtt az osztrákok és bolgárok elfoglalták Konstanztát. Nem csupán a Duna jobbpartját és a Balkán felé irányuló további offenzíva lehetőségét veszítettük el; elvesztettük a Duna deltáját is és ennek következtében a legegyszerűbb utat Déloroszország és Románia, Odessza és Galac között. Az orosz és román hadseregek élleme-

zése hamarosan megoldhatatlan probléma lesz.

Diamandi meglátogat; kétségbe van esve:

— Egyre-másra teszem a lépéseket, hogy kieszközöljem új orosz csapattestek elindítását. A vezérkarnál kijelentik: nem tehetnek egyebet, mint hogy Alexejev tábornok elé terjesztik a dolgot; tudom, mit jelent ez. Ha Stürmerhez fordulok, beéri azzal, hogy égnék emeli szemeit és ezt hajtogatja: „Bízzék!... A Gondviselés hatalmas és végtelenül jó!... végtelenül jó!...”

— Ez azt bizonyítja, hogy Stürmer úr nem janzenista; mert de Saint-Cyran úr éppen ellenkezőleg ezt szerette mondogatni: „Az Isten rettenetes!... Az Isten rettenetes!”

- Hát akkor mit tegyek!
- Keresse föl a cárt.
- Komolyan adja ön ezt a tanácsot?
- Sajnos! mi egyebet tehetne ön?

*

Csütörtök, 1916 október 26.

A románok az egész Dobrudzsát kiűritették; sőt kénytelenek voltak az ellenségnek átengedni a híres csernavodai Duna-hidat is, ahol összefutnak Oláhország és Moldva fő-vasútvonalai.

HARMADIK FEJEZET.

1916 október 27—november 22.

Péntek, 1916 október 27.

Mária Pavlovna nagyhercegnő ma délután megnyitja a megcsonkított arcú katonák számára készülő műszervekből rendezett kiállítást a Marsmező és a Mojka sarkán. Kéretett, hogy ott találkozzam vele.

Odakint az idő végtelenül szomorú. A pala- és ólomszinű égből csak bágyadt, fakó, halvány fény, a napfogyatkozás derengése szűrődik át. A levegőben hópihék kavarnak csöndesen. Az óriási tér talaja csupa ragadós sár és iszapos tócsák mocsara. A háttérben a Feltámadás fogadalmi temploma úgy beburkolódik a ködbe, mint valami gyászfátyolba.

Teremről-teremre kísérem a nagyhercegnőt. Az ablakokon beszűrődő fakó világítás még fokozza a kiállítás komor látványát. Minden szekrényben fényképek, gipszmaszkok, viaszkarok váltakoznak a mechanizmusok használatának bemutatására szolgáló készülékekkel. Ezek a szétmarcangolt, megtépett, vak, összetört, csonttalan arcok, amelyek emberi ábrázatukat is elvesztették, oly kegyetlen látványt nyújtanak, amelyre igazán nincs szó semmiféle nyelvben. A legörjögőbb fantázia sem tudná elképzelni a borzalomnak ehhez fogható múzeumát. Maga Goya sem tudott eljutni ilyen kísérteties vízióig; azok a szörnyű

rézkarok, amelyeken oly kéjjel mutatja be a gyilkolás és a kínzás jeleneit, elhalványulnak e borzalmas valóságok előtt.

A nagyhercegnő lépten-nyomon fölsóhajt szánalmában, vagy szemei elé emeli kezét. Mikor végigjártuk a galériákat, néhány percre megpihen egy fentartott szalonban. Itt maga mellé ültet; aztán közömbös arcot erőltet magára, mert szemeltartanak bennünket, és ezt suttozza:

— Ah, nagykövet úr, mondjon, mondjon hamar valami bátorítót... Már mikor idejöttem, igen borús volt a lelkem. A most látott szörnyűségek pedig végkép fölzaklattak. Bátorítson, de gyorsan!

— De miért volt borús a lelke Fenségednek már idejövet?

— Mert... mert... Meg kell mondanom! Ekkor gyorsan elsorolja nyugtalankodásának

okait. Az orosz fronton Brusszilov offenzívája minden döntő eredmény nélkül megállt. Romániában a katasztrófa kikerülhetetlen, küszöbön áll. A birodalom belsejében a fáradtság, a csüggedés, az izgalom napról-napra nő. A tél a legkomorabb kilátásokkal kezdődik.

Megszokott témámnak néhány változatával bátorítgatom. Bármilyen történjék is — mondom —, Franciaország és Anglia tovább küzd, egészen a teljes győzelemig. És ez a győzelem nem csúszhat ki a kezükből, mert már bizonyos, hogy Németország sem legyőzni nem tudja őket, sem a küzdelmet nem nyújthatja a végtelenségig. Abban a nem várt esetben, ha Oroszország elválna szövetségeseitől, másnap már a legyőzöttek táborában lesz; ez nem csupán kitörölhetetlen gyalázat lenne rá nézve, hanem nemzeti öngyilkosság is. Végül ezt kérdelem a nagyhercegnőtől:

— Nem bízik már Fenséged a cárban, hogy ilyen nyugtalan?

Meglepi a kérdésem nyersesége, egy pillanatig tétova szemekkel mered rám. Aztán halkán így felel:

— A cár?... Mindig bízni fogok benne. De itt van a cárné is ... Jól ismerem mind a kettőjüket. Minél rosszabbul fejlődnek az események, annál nagyobb lesz Alexandra Feodorovna befolyása, mert cselekvő, mozgékony, harcos akarat lakik benne. A cár akarata ezzel szemben csak negatív. Ha megrendül az önbizalma, ha azt hiszi, hogy az Isten elhagyta, nem törődik többé semmivel; ilyenkor tétlen és rezignált makacsságba burkolózik ... Láthatja, milyen hatalmas már ma is a cárné. Nemsokára egymaga fogja vezetni Oroszországot! ...

*

Szombat, 1916 október 28.

Mária Pavlovna nagyhercegnővel folytatott tegnapi beszélgetésemre gondolok és ezt mondom magamban:

— Mindent összevéve és eltekintve a misztikus rendellenességektől, a cárné jelleme sokkal keményebb, mint a cáré, akarata szívósabb, szelleme élénkebb, erényei tevékenyebbek, a lelke harcosabb és uralkodóbb... Az a gondolat, hogy megmenti Oroszországot azzal, ha visszavezeti a teokratikus abszolutizmus hagyományaihoz, örültség; de abban a büszke makacsságban, amelyet ennek szolgálatában kifejt, van nagyság. Az államéletben a maga számára lefoglalt szerepe gyászos, de legalább cárné módjára játssza el... Ha majd megjelenik „ama rettenetes Jozafát völgyében”, *V'jetoi uzsasznoj doline Josaphata*, amelyről Rasputin szakadatlanul beszél előtte, akkor nem csupán szándékainak kifogástalan becsületességére hivatkozhatik, hanem arra is, hogy

cselekedetei tökéletes összhangban voltak az isteni jog amaz elveivel, amelyeken az orosz autokratizmus nyugszik ...

*

Kedd, 1916 október 31.

Két nap óta Petrograd valamennyi gyára sztrájkban áll. A munkások elhagyták a műhelyeket, minden kifejezett megokolás nélkül, valami titokzatos bizottságtól kiadott egyszerű utasításra.

Ma este ebéd a külügyminisztériumban Motono tiszteletére.

Félnyolckor, mikor befejezem öltözködésemet, jelentik, hogy két francia nagyiparos, Sicaut és Beaupied sürgős ügyben beszélni óhajt velem. A „Louis Renault” automobilgyár képviselői, nagy gyárat vezetnek a Vyborg-negyedben.

Azonnal fogadom őket; ezt beszélük:

— Nagykövet úr, ön tudja, hogy mi mindig meg voltunk elégedve a munkásainkkal, mert nekik sem volt okuk soha panaszkodni ránk. Ennek következtében megtagadták a részvételt az általános sztrájkban... Ma délután, mikor még javában folyt a munka, egy csapat sztrájkoló érkezett a Baranovszki-gyárból, körülvette épületünket és ezt üvöltötte: „Le a franciákkal! Elég volt a háborúból!” Mérnökeink és művezetőink tárgyalni akartak velük. Kőzapporral és revolverlövésekkel válaszoltak a szavaikra. Egy mérnök és három francia művezető aúlyosan megsebesült. A rendőrség, amely eközben odasietett, hamarosan látta, hogy nem bír a tömeggel. Ekkor egy szakasz csendőrnek sikerült átfurakodni a tömegen és elhozni két gyalogezredet, amelyeknek a kaszárnánya a közelben van. A két ezred pár perc

alatt megérkezett; de ahelyett hogy fölszabadították volna a gyárat, a rendőrségre lőttek.

— A rendőrségre!

— Igen, nagykövet úr; tessék eljönni, ott lát-hatja falainkon a sortűz nyomát... Sok *gorodovoj* és csendőr elesett. Volt aztán szörnyű kava-rodás ... Végül hallottuk a kozákok vágatását; négy ezred jött. Megtámadták a gyalogosokat és lándzsadöfésekkel visszakergették őket a kaszár-nyába. Most már helyreállt a rend.

Megköszönöm nekik, hogy haladéktalanul érte-sítettek, mert így módomban van az incidenst még ma este bejelenteni a miniszterelnöknek.

A minisztériumban a rendezés megint olyan pazar és tüntető, mint legutóbb, Kanin herceg fogadásakor. Üdvözlöm Stürmernét, aztán félre- vonom a miniszterelnököt és elmondom neki, mi történt a Eenault-gyár előtt. Próbálja bizony- gatni, hogy csak jelentéktelen epizód; hozzáteszi, hogy a rendőr főnök már telefonon jelentette neki az esetet és minden intézkedést megtettek a gyár védelmére.

— Azért mégis tény — jegyzem meg —, hogy a csapatok lőttek a rendőrségre. Ez pedig sú- lyos ... nagyon súlyos dolog.

— Igen, súlyos; de a megtorlás könyörtelen lesz.

Átengedem őt özönével érkező vendégeinek.

Mikor az asztalhoz megyünk, valóságos pálma- erdőn haladunk át. Annyit hordtak ide és a levél- zetük oly pompás, hogy az ember azt hinné, hogy valami *dzsungel-ben* van.

Nariskinné, a főudvarmesternő és lady Geor- gina Buehanan között ülök. Nariskinné, a kitűnő és rokonszenves előkelő özvegy elmeséli Carszkoje- Szelóban folytatott életét, „őfelségéik a cár-

nek főudvarmesternője”, „a Szent-Katalin-rend liölgye”, „Főméltóságú Asszony”; hetvennégy esztendejét jóságos és nyájas derűvel viseli; szereti kitergetni emlékeit. Ma este mélabús.

— Főudvarmesternői tisztet kevés elfoglaltságot ad. Néha-néha egy-egy magánkihallgatás, egy-egy belső szertartás, ez az egész. A felségek egyre visszavonultabban élnek. Ha a cár hazajön a *sztavká-ról* hivatalos óráin kívül senkit sem akar látni és bezárkózik magánlakosztályába. A cárné majdnem mindig beteg ... Nagyon sajnálatraméltó.

Azután arról a sok mindenféléről beszél, amivel személyesen foglalkozik, a menedékhelyekről, a tábori kórházakról, az inasiskolákról, a letartóztatottak patronázsáról stb.

— Láthatja — így folytatja —, nem vagyok tétlen. Este ebéd után rendszerint átmegek öreg barátaimhoz, Benckendorffekhoz. Mint én, ők is a nagypalotában laknak, de a másik szárnyban. Elbeszélgetünk egy keveset a jelenről és sokat a múlttól. Éjfélkor távozom. Hogy a lakosztályomba jussak, át kell mennem az óriási szalonok végtelen során, amiket ön is ismer. Csak imitt-amott csillog egy-egy villanylámpa, öreg lakáj lépked előttem, hogy ajtót nyisson. Hosszú egy utazás ez és nem valami vidám... Gyakran fölvetem magamban a kérdést, vajjon meglátják-e még valaha ezek a szalonok a régi ragyogást és dicsőséget!... Ah, nagykövet ivr, már mennyi minden a végét járja!... és milyen csúnyán végződnek a dolgok!... Nem is kellene ezt elmondanom önnek. De mi önt igazi barátunknak tekintjük és hangosan gondolkodunk ön előtt.

Megköszönöm bizalmát és megragadom az alkalmat annak kijelentésére, hogy a látóhatár ha marosan földerülne, ha a cár szorosabb kapcsó-

latban élne népével, ha közvetlenebbül fordulna a nemzet lelkéhez. Ezt feleli rá:

— Mi is emlegetjük ezt előtte néha, félénken. Szelíden meghallgat... aztán másról beszél.

Felséges ura példájára ő is másról beszél.

Véletlenül kiejtem a szépséges B... Alexandrovna Mária, azelőtt K... grófné nevét, aki formáinak tiszta szépségével és vonalainak hullámzó ritmusával mindig Houdon *Dianá*-ját juttatja eszembe. Nariskinné így szól hozzám:

— Ez a bájos asszony az új divatot, az általános divatot követte. Elvált. És miért! Semmiért! K... Alexandrovics Szergej tökéletes ember volt a maga nemében; az asszony soha semmi kifogást nem emelhetett ellene. De egy szép napon belebolondult, vagy azt hitte, hogy belebolondult D.-be, aki egészen közepszerű ember és minden tekintetben alatta áll Alexandrovics Szergejnek; és bár ettől két leánya volt, mégis otthagya, hogy a másikkhoz menjen... Biztosíthatom önt, hogy régen ritka eset volt a válás; igen súlyos, kivételes okok kellett hozzá. És az elvált asszony helyzete igen keserves volt.

— A válások gyakorisága csakugyan egyike azoknak a dolgoknak, amik itt legjobban megleptek engem. A múltkor kiszámítottam, hogy az én társadalmi körömben a házasságoknak több mint felében az egyik házastárs elvált... Megfigyelte-e, kegyelmes asszonyom, hogy *Karenin Anna* esetét ma már nem értik? Pedig, ha jól tudom, a regény csak 1876-ban íródott! Ma Anna azonnal elvált volna, hogy férjhez menjen Wronszkihoz és a regény abbamaradt volna.

— Úgy van!... Ebből is megítélheti, milyen társadalmi betegséggé lett a válás.

— De vajjon nem felelős-e érte nagymértékben

a Szent-Szinódus? Mert végre is tőle és csakis tőle függ az elválás.

— Sajnos! maga a Szent-Szinódus sem az a nagy erkölcsi tekintély ma már, mint ami régen volt.

Meg tudom állni, hogy ne idézzem Nariskinnének Senecának a korabeli fiatal patrícius asszonyokra vonatkozó mondását: „Éveiket nem a konzulok, hanem a házasságaik szerint számítják; elválnak, hogy férjhez menjenek és férjhez mennek, hogy elváljanak.”

Végre befejeződik az ebéd. Másfél órát ültünk az asztalnál!

A dohányzóban szóbahozom Stürmer előtt a ma délutáni sztrájkokat és incidenseket. De az estélye oly vidámmá és büszkévé teszi, hogy nem sikerül megingatnom optimizmusát.

Szerda, 1916 november 1.

A szaloniki hadsereg már öt napja szakadatlanul támadja a bolgárokat. A főhadművelet a Cserna alsó kanyarulatánál bontakozik ki; célja Monasztir.

*

Csütörtök, 1916 november 2.

Motono vicomte, aki bemutatta visszahívó levelét a cárnak, közli velem a *sztavkán* nyert benyomásait.

— Nem kételkedem — beszéli —, hogy a cár el van szánva mindenáron folytatni a háborút. Ezt előttem olyan szavakkal és olyan hangsúlyozással jelentette ki, hogy a legszkeptikusabbakat is meggyőzte volna. Teljesen kizártnak tartom tehát a különbéke vagy az időelőtti békekötés lehetőségét... De megint megállapítottam, mily rosszul van informálva a cár, s mily kevésbé érdeklődik a nagy ügyek iránt. Úgy vettem észre, sejtelve

sincs arról, hogy engem hazám külpolitikájának irányításával bíztak meg és hogy Japán és Oroszország között van bizonyos érdekközösség. Egy szót sem ejtett arról a hivatalról, amelyet most elfoglalok; egyetlenegy kérdést sem intézett hozzám. Különben igen kedves volt. De akkor sem fejezhette volna ki magát semmitmondóbb és tartalmatlanabb szavakkal, ha egyszerűen azt jelentettem volna be neki, hogy áthelyeztek Washingtonba vagy Madridba.

Megkérdézem:

— Beszért ön Alexejev tábornokkal? Milyen véleményt alkotott az orosz hadseregről!

— Igen, hosszasan beszélgettem Alexejev tábornokkal. Nem tettem említést előtte a romániai hadműveletekről; nagyon is sok lett volna a mondani valóm. És ön tudja, hogy ő nem szereti, ha civilek beavatkoznak a stratégiába!... Főképen a gyárainkban tett rendelkezésekről beszéltem. Az orosz hadseregre vonatkozólag magától említette, hogy kitűnő állapotban van és hangulata pompás, amit egyébként Brusszilov offenzívája is bizonyít. A japán tisztek, akik a front különböző részein vannak kiküldetésben, ugyancsak arról értesítettek, hogy a csapatok szelleme jó és igen lelkesek. De azt is hangoztatják, hogy a kiképzésük igen hiányos. A harci módszerek majdnem most is ugyanazok még, mint a háború kezdetén. Különösen a nehéz tüzérség és a repülőek taktikája elmaradott, sőt naiv. Érdemes fölvetni a kérdést, vajjon nem kellene-e a Franciaországban és Angliában Oroszország számlájára gyártott nagy-; kaliberű lövegeket inkább visszatartani a nyugati fronton, ahol sokkal több hasznukat vennék. Az orosz hadsereg mai állapotában még mindig tömör tömeg, amely óriási súllyal nehezedik az elleneségre.

— Tehát mostantól fogva inkább a hadsereg tömegétől várhatunk hatást és nem remélhetünk holmi lendületes támadást!

— Nem, csak a tömegétől várhatunk hatást. Egyebet semmit.

— És a belső helyzet?

— Rossz!... Szemlátomást belefáradtak a háborúba. Mégsem hiszem, hogy az orosz nép elfogadna olyan békét, amely nem adná meg neki Konstantinápolyt ...

Ezután, minthogy nem lesz több alkalmunk a találkozásra, föllevenítjük közös emlékeink sorozatát. Mennyi mindent megértünk együtt! Mennyi benyomást közöltünk egymással szavakban, sőt néha csak egy-egy tekintettel!...

Motono fölkel, indul, de még ezt mondja:

— Kedves barátom, mielőtt elválnánk, még egy utolsó bizalmas közlést akarok tenni, amely tökéletesen tájékoztatja majd önt bizonyos intrikák felől, amikről gyakran beszélgettünk a háború elején... Witte grófról van szó. 1914 decemberének gonosz napjaiban történt, mikor az orosz közvéleményt annyira lehangolták a lengyelországi kudarcok. Emlékszik, hogy ebben az időben Oroszország, Franciaország és Anglia közös lépést akartak tenni Tokióban, hogy kieszközöljék tőlünk egy hadseregnek Európába küldését. Nos, egy délelőtt Witte meglátogatott. Szúrósan a szemembe nézett és azzal a fölényes biztonsággal, amelyet ön is ismert, azonnal ezt mondta: „Tudom, hogy az önök kormányát arra akarják kérni, küldjön csapatokat Európába. Óvakodjék ettől nagyon! örültség volna ez részéről... Higyje meg, Oroszország ereje fogytán van; a cárizmus a pusztulás küszöbén áll. Franciaország és Anglia sohasem fog fölülkerekedni. A győzelem már nem csúszhat ki Németország kezéből...” Ezt mondta nekem, Japán

nagykövetének, a cár egyik volt minisztere, az az ember, aki a portsmouthi békét aláírta!

— Ez nem lep meg Witte részéről. Azt a képet, amely büszke és zárkózott alakjáról bennem él, ez az áruló cselekedete erőteljes vonással kiegészíti és tökéletesen befejezi... A hatalom szomjúsága és az értelmi gög uralkodott benne. A nagy törtetők fajtájához tartozott, akik nem ismerik a kegyvesztést. Innen van kihívó szarkazmusa, maró bosszúja, egyre vakmerőbb cselszövényei. Jellemének logikája és az események folyása szerint el kellett jutnia az árulásig. De mielőtt idáig érkezett volna, mielőtt azt a gyalázatos dolgot merte volna önnök mondani: „Óvakodjék nagyon kormánya attól, hogy segítsen hazámon, amelynek már fogytán van az ereje”, milyen dráma folyhatott le belsejében? Gondolja meg, mennyi fölhalmozott neheztelést, csalódott számítást, füstbe ment reményt, féltékeny és visszafojtott haragot, izzó és emésztő gyűlöletet tételez föl az ilyen cselekedet! ... Ma este újra elolvasom Shakespeare *Coriolanus-át*

Péntek, 1916 november 3.

Néhány nap óta furcsa hír kering Petrograd németbarát köreiben; többen emlegették már előttem s közülük kettő, két igen komoly ember, határozottan állítja, hogy a hír eredete Protopopov egyik határozott kijelentése.

Íme a tétel, amelyet kéjjel fejtegetnek ezekben a körökben: „Most már nyilvánvaló, hogy Oroszország fegyveres erővel nem hódíthatja meg Konstantinápolyt. Különben sem Anglia, sem Franciaország, akármit ígért is, nem fogja megengedni, hogy a cári birodalom anektálja a szorosokat. Csupán Németországnak van módjában megsze-

rezni Konstantinápolyt Oroszországnak, mert nem kell hozzá egyéb, mint hogy sorsukra hagyja a törököket; Németország hajlandó is erre, ha Oroszország tudatára ébred igazi érdekeinek és hozzájárul az azonnali békekötéshez... Micsoda gyönyörű nap lesz az, amikor a szlávság és germánosság megbékül egymással az Aja-Szófia kupolája alatt!”

*

Vasárnap, 1916 november 5.

Ma este a Mária-színházban végignézek egy sor elragadó balettet: az *Egyiptomi éjszakákat*, *Islameyt*, *Erőst*. Az egész közönséget szinte lenyűgözik ezek a bűbajos tündérmesék, ezek az ábrándos és gyönyörű kalandok, ezek a titokzatos és varázslatos gyönyörűségek.

Az egyik felvonásközben átmegyek egy cigarettára a cár személye körüli miniszter páholyának előszobájába. Ott találok W... tábornokot, aki hivatásánál fogva mindennapos érintkezésben van a petrogradi helyőrséggel. Minthogy nemrégiben alkalmam volt valami szívességet tenni neki és tudom, hogy igen hazafias érzelmű, ezt kérdezem tőle:

— Igaz-e, hogy a petrogradi csapatokat súlyosan megmértelyezte a forradalmi propaganda és az illetékesek arra gondolnak, hogy nagyobb részüket kiküldik a frontra és megbízható ezredeket hoznak helyettük?

Néhány pillanatig tétovázik, aztán őszintén ezt mondja:

— Igaz. A petrogradi helyőrség szelleme nem jó. Megmutatkozott ez egy héttel ezelőtt, amikor a Vyborg-negyedben az a lázadás kitört. De nem hiszem, hogy az illetékesek, mint ön mondja, a megbízhatatlan ezredeket a frontra szándékoznák

küldeni és megbízható egységekkel akarnák helyettesíteni őket... Fölfogásom szerint már régen meg kellett volna tisztítani a fővárosban állomásozó csapatokat. Mindenekelőtt túlságosan nagy a létszámuk. Tudja-e, nagykövet úr, hogy Petrogradban és környékén, vagyis Carszkoje-Szelóban, Pavlovszokban, Gacsinában, Krasznoje-Szelóban és Peterhofban nem kevesebb, mint 170.000 katona van? Ezek úgyszólván nem is gyakorlatoznak; fegyelmezetlenek, unatkoznak és dorbézolnak; nem valók egyébre, mint hogy belőlük kerüljenek ki az anarchia katonái és seregei. Petrogradban nem kellene többet tartani negyvenezer embernél, akiket a gárda javából válogatnának össze és 20.000 kozáknál. Ezzel a válogatott csapattal módjuk lett volna szembeszállni minden eseménnyel. Máskülönben...

Elhallgat, az ajkai remegnek, az arca rendkívül fölindul. Barátságosan biztatom, hogy folytassa. Komoran megszólal:

— Ha Isten nem kímél meg bennünket a forradalomtól, akkor nem a nép fogja lángrollobbani, hanem a hadsereg.

*

Hétfő, 1916 november 6.

Angol kollégámat tegnap fogadta a cár Carszkoje-Szelóban.

Őfelsége még sohasem mutatkozott ilyen elszántnak arra, hogy a háborút koalíciónk teljes győzelméig folytassa. Sir George Buchanan ekkor célzást tett azokra a mesterkedésekre, amelyeket a különbéke hívei minden oldalról és minden eszközzel nyíltan folytatnak. A cár ezt felelte rá:

— Ennek a hadjáratnak a vezetői árulók. Kollégám végül ezt kérdezte:

— Hallotta-e Felsőged azt a mende-mondát,

hogy ha Oroszország hajlandó elszakadni szövetségeseitől, Németország átengedi neki Konstantinápolyt!

A cár tétova mozdulatot tett:

— Csakugyan hallottam... De ki is beszélt róla? Már nem emlékszem. Nem Protopopov? ... Annyi bizonyos, hogy nem tulajdonítottam neki semmi fontosságot ...

Megtáviratozom Briandnak ezeket az értesüléseimet és hozzáteszem:

A cár tehát megint határozottan állást foglalt abban a tekintetben, hogy a háborút a teljes győzelemig folytatja. De akkor miért nem fojtja el azokat a cselszövéseket, amelyeket angol kollégám felfedett előtte és amelyeket ő oly találóan megbélyegzett? Miért ajándékozza meg bizalmával és fedezi tekintélyével az olyan gyanús, olyan rosszhírű minisztereket, mint Stürmer úr, Protopopov úr és a többiek? Végül miért tűri tulajdon palotájában az intrikáknak azt a tűzfészket, amely a cárné körül kialakult? Pedig egyetlenegy mozdulata elegendő volna, hogy minden azonnal rendbejöjjön. De gyöngeségből, fatalizmusból inkább hónapokra elzárkózik Mohilevbe tábornokaival és átengedi a teret a cárnénak és azoknak a minisztereknek, akiket ő sugalmaz.

Kedd, 1916 november 7.

A londoni kabinet, előterjesztésére a szövetséges kormányok elhatározták, hogy legközelebb diplomáciai és katonai tanácskozásra gyűlnek össze Petrogradban, hogy folytassák a most befejeződött párisi megbeszéléseket.

Stürmer ujjong; már látja magát büszkén és méltóságteljesen elnöki szerepében, amellyel olyan történelmi hírnevet szerez, hogy elhomályosítja

a Talleyrandok, a Metternichek, a Bismarckok, a Gorcsakovok dicsőségét.

*

Szerda, 1916 november 8.

A német és az osztrák császár proklamálta Orosz-Lengyelország autonómiáját örökös monarchia formájában. Ezenfelül Ferenc József császár kézírata megadja az autonómiát Galíciának.

A petrogradi újságok, amelyek jelentik ezt az eseményt, tiltakoznak „a nemzetközi jog eme cinikus megsértése” ellen.

Estémet a Yacht-klubban töltöm. Egy élénk csoportban Wjazemszky herceg, Koesubej Viktor herceg, Szvecsin tábornok, Angalycev herceg, Balasov Miklós, Uruszov herceg stb. beszélget fölháborodottam

— Gyalázat!... Micsoda szégyenfolt a történelmünkben! ... És micsoda sértés a cár ellen! Letépték a fejéről Lengyelország koronáját!...

Aztán szidalmakat és átkokat szórnak „a lengyel árulásra”, mert bizonyosra veszik, hogy ha Lengyelország germán hódoltsági terület lett, az csak az összes lengyelek összeesküvésének eredménye. Ennélfogva, hangoztatják, Oroszország nem tartozik immár nekik semmivel, hiszen sajátkezüleg tépték össze az 1914 augusztus 14-iki manifesztumot. Irtózatosságot megtorlással fenyegetik őket.

Wjazemszky herceg félrevon és így szól hozzám:

— Higyje meg, nagykövet úr, mindez nem történt volna, ha Franciaországban és Angliában nem izgultak volna annyira Lengyelország függetlensége miatt.

Kissé szárazon ezt feleltem rá:

— Tudtommal a francia kormány az orosz kormánynál szüntelenül támogatta a csonkítatlan

Lengyelország autonómiáját. És öfelségének még ebben az órában is ez az akarata.

*

Csütörtök, 1916 november 9.

Azokból az ezredekől, amelyek október 31-én a rendőrségre tüzeltek, ma reggel százötven katonát főbelöttek. Ennek a kivégzésnek a híre tíz óra tájban terjedt el a gyárakban. A munkások tiltakozásuk jeléül nyomban sztrájkba léptek.

Szuchomlinov tábornok volt hadügyminisztert, akit ez év április havában a petrogradi erődben árulás és sikkasztás vádja miatt bebörtönöztek, betegség címén ideiglenesen szabadlábra helyezték.

Testi és lelki összeroppanása mintha igazolná ezt a kegyelmi intézkedést. A közönségnek pedig eggyel több alkalmat ad Stürmer szidalmazására.

Meglátogat Wjelopolszki Zsigmond gróf és Szobanszki gróf. Föl vannak háborodva az árulás vádja miatt, amelyet a szélsőjobb párt terjeszt a lengyelek ellen. Wjelopolszki így szól hozzám:

— Kérve kérem, eszközöljön ki a kormányánál valamilyen lépést, amely bebizonyítaná a lengyeleknek, hogy Franciaország nem hagyja el őket a békekötés órájában!

Azt válaszolom, hogy Lengyelország orosz tartományait bizonyosan vissza fogják hódítani, minthogy a cár megesküdött, hogy addig nem írja alá a békét, míg egyetlen ellenséges katona is áll a birodalom területén:

— Akkor majd a lengyel-kérdés valóban gyakorlati formában fog felvetődni. Egyébként Lengyelország jól tudja, hogy Franciaország sohasem fogja elhagyni.

Az a bizonyos „valamilyen lépés”, ha Wja-

zeniszky hercegnek tegnap előttem tett megjegyzéséből ítélek, nem igen volna kívánatos.

A somme-i francia-angol offenzíva nem ért el olyan nagy sikereket, mint a galíciai orosz offenzíva; azért mégis eredményes volt. Július elsejétől november elsejéig a szövetséges csapatok 71.500 katonát, 1500 tisztet ejtettek foglyul, 300 ágyút és 1000 gépfegyvert zsákmányoltak.

*

Péntek, 1916 november 10.

A germán császárok, mikor proklamálták Lengyelország autonómiáját új uralkodóház alatt, megsebeztek az orosz nacionalizmusnak egy még nagyon érzékeny idegrostját. Ez a seb Moszkvában és Kiebben volt a legfájdalmasabb.

A kormány tehát elhatározta, hogy tiltakozik a november 5-iki manifesztum ellen.

Stürmer felolvassa előttem a tiltakozást, amelyet ő fogalmazott. Színtelennek és ügyefogyottnak látom.

— Nem elég tiltakozni az ilyen cselekedet ellen; azt is ki kell jelenteni, hogy érvénytelen és hatálytalan.

— Igen, ez talán még jobb volna.

— Ez szükséges.

Taktikájához híven, ami abban áll, hogy mindig kitér a kényelmetlen szorongatások elől, megígéri, hogy kissé kielezi majd a következtetéseit.

Ebben a pillanatban érkezik Buchanan.

Felolvassa előttünk a *Foreign Office* táviratát, amely értesíti, hogy a brit kormány közzétenni szándékozik a Konstantinápolyra vonatkozó egyezményt, mielőtt az orosz kormány ezt a közzétételt kívánatosnak és alkalmasnak fogja ítélni; hozzáteszi, hogy fölszólították, beszélje meg ve-

lem ezt a kérdést, mihelyt megkaptam a szükséges utasításokat.

Mivel ezeket az utasításokat még nem kaptam meg, csak mint magánember veszek részt a hármunk között kifejlődő megbeszélésben. Annál szabadabban kérdezhetem ki Stürmert és körvonalozhatom álláspontomat:

Mindenekelőtt nyíltan föltárom azokat az aggodalmakat, amelyeket az orosz nemzeti szellem hanyatlása és a németbarát párt mesterkedései keltenek bennem. Fölhozok néhány tényt. Stürmer nem tagadja őket; beéri azzal, hogy lefokozza tüneti jelentőségüket. Buchanan engem támogat. Szavaimat azzal zárom, hogy ha a kormány nem cselekszik hamarosan az általános depresszió ellen, e járványos közömbösség, pesszimizmus és petyhüdség ellen, a helyzet egyre jobban el fog mérgesedni:

— És önök újra megérik 1905 gonosz napjait. Önök egyenesen a forradalomba rohannak!

Stürmer tétován néhány tiltakozó szót dadog. A beszélgetés fordulata szemlátomást nincs ínyére. Felváltva hol rám, hol Buchananre emeli sunyi és remegő tekintetét, amelyben egy-egy pillanatra föl villan róka-arcán az alacsonyosság, a hitványság és a ravaszság torz kifejezése. Végül ezt a kijelentést teszi:

— Népünk számára a legfőlemelőbb érzés az a bizonyosság volt, hogy a háború után megkapja Konstantinápolyt... Őfelsége a cár még a múltkor is említette ezt előttem.

Buchanan megjegyzi, hogy a most fölolvastott távirat mindenben megegyezik a cár elgondolásával. Reméli, hogy a francia kormány is hozzájárul a Konstantinápolyra vonatkozó egyezmény közzétételéhez.

— Fölteszem — válaszolom rá — és magam is

óhajtom. Nagyobb biztonság okáért táviratozni fogok ebben az értelemben... De el vagyok készülve bizonyos ellenvetésekre. Vájjon a francia közvélemény nem lepődik-e majd meg, sőt nem riad-e meg a megegyezésünk közzétételétől? Nem fog-e vájjon kiegészítő felvilágosításokat követelni? Nem lesz-e kíváncsi rá, hogy mi jut Franciaországnak ebből a keleti zsákmányból, amelynek legjobb falatját Oroszország veszi el magának? Ebben a tekintetben főtartom Briand úr véleményét ... De minthogy csak magánjellegű beszélgetést folytatunk, hadd fejtsem ki végig gondolataimat. Nem gondolja ön, hogy inkább a szövetség szellemében cselekednék, ha nem csupán Törökországot venné tekintetbe, hanem Németországot is, mikor kijelenti, hogy milyen lényeges eredményeket akar nyerni Oroszország a háború végén? ... Szerintem az önök proklamációja hiányos lenne, sőt azzal a kockázattal járna, hogy nem értik meg a szövetségeseik, ha Konstantinápolyról szólván, Lengyelországról hallgatnának. Nem tudom elképzelni, hogy kellő nyomatékkal hangoztathatnák igényüket Konstantinápolyra, anélkül hogy egyúttal azt is kijelentenék, miszerint Lengyelországot a maga teljességében visszaállítják a Romanovok jogára alatt, az 1914 augusztus 14-iki manifesztum értelmében.

Stürmer nyugtalanul és óvatosan lebiggyeszi ajkai szélét rosszalása jeléül.

Kitérő választ dadog és úgy nyilatkozik, hogy a Konstantinápolyra vonatkozó egyezmény közhírtételének legalább is meg kellene előznie a lengyel autonómia proklamációját. Nemes hazafiság lángja ragyog föl szemeiben és nyomatékosan mondja:

— Sokkal sürgősebb kielégítenem az orosz népet, mint a lengyelt.

Fölhozom ellene, hogy Lengyelország durva be-

kebelezése a germán császárságba rögtöni visszavágást követel:

— Nagyon helyes dolog bejelenteni a világnak, hogy Miklós cár el van szánva a bizánci korona fölvétele; egyúttal azonban fejére kell tenni Lengyelország koronáját is.

— Majd gondolkozom rajta.

Ma este értesülök, hogy Stürmer félháromkor Carszkoje-Szelóba utazott és hosszú kihallgatáson volt a cárnénál, ámbár nem ez a rendes „jelentés-tétel” napja.

A keleti fronton, a Balti-tengertől a Fekete-tengerig harcban álló seregek helyzete a következő:

1. Az orosz fronton: 140 orosz hadosztály áll szemben 63 német, 41 osztrák-magyar és 2 török, vagyis összesen 106 hadosztállal.

2. A román fronton: 24 román és 9 orosz hadosztály, azaz összesen 33 hadosztály áll szemben 20 osztrák és német hadosztállal, 8 bolgár és 2 török hadosztállal, vagyis összesen 30 hadosztállal.

Szambát, 1916 november 11.

Ma délelőtt Stürmer sugárzó bizalmassággal és szívességgel fogad. Kezében tartja a kezemet és úgy mondja:

— Tegnap ön nagyon megzavart. Sokat gondoltam a szavain; egész éjszaka gondoltam rajtuk.

— Sajnálom, hogy megzavartam az álmát!

— Isten jóvoltából sohasem érzem fárasztónak súlyos hivatásomat.

— És mi az eredménye éjjeli elmélkedésének?

— Teljesen az ön felfogására térített. Most magam is úgy gondolom, mint ön, hogy a lengyel kérdést össze kell kapcsolni a konstantinápolyi kérdéssel. Már nincs egyéb dolgom, mint megnyerni öfelsége a cár hozzájárulását.

Kérdést intézek hozzá a Duma felől, amely három nap múlva kezdi új ülőszakát:

— Már sok képviselő megérkezett — mondom.

— Mit tud a hangulatukról¹?

— A haladó csoportba tartozó képviselők igen rossz hangulatban érkeznek. Ki akarják aknázni a kormány ellen az átmeneti és rendkívül túlzott zavarokat, amelyeket a városok ellátása okoz nekünk. Nem engedjük megfélemlített magunkat és tudni fogjuk a Dumát arra a hatáskörre korlátozni, amelyet ő felsége a cár kegyes volt kijelölni neki.

Még megbeszélünk néhány folyó ügyet, azután távozem.

Mikor kinyitja előttem az ajtót, a dolgozószobája előtti szalonban megpillantjuk Protopopov belügyminisztert.

Kitalált magának egy polgári tábornoki egyen-; ruhát: tábori viselet, bagaria bőrv, nagy sarkán-; tyus csizmák, nyakában rendjel.

Udvarias szólamokat váltunk egymással. Protopopov jóval felette áll Stürmernek értelem és ügyesség dolgában; társalgásában van kellem; annál veszedelmesebb. Nevetséges öltözete és szemének merev fénye egyébként kellőképen feltárja nagyzási hóbortját és előrehaladott tünetét a ráleselkedő általános paralízisnek.

Mikor elbúcsúszom ettől a két férfiútól, eszembe jut az, amit Royer-Collard mondott X. Károly utolsó minisztereiről, a Polignacokról és a Peyronetokról: „Alighogy hatalomra jutottak, a Királyi Rendeleték Tára volt az arcukra írva.”

Délután találkozom Miljukovval. Megerősíti, hogy a „progresszív blokk”^{*} képviselőtagjai a kormány elleni elkeseredéssel gyülekeznek: azzal vádolják, hogy szítja a gazdasági válságot, hogy lehetetlenné tegye a háború folytatását. A „kadettpárt” titokban tanácskozott, hogyan lehetne valami erőszakos tüntetést rendezni Stürmer és Protopopov ellen. Volószínű, hogy mindez szavakba fullad.

Megkérdézem Miljukovtól:

– Hát akkor ön szerint a Duma összeülése nem ígér semmi komoly dolgot?

– Nem, semmi komoly dolgot. Mégis el kellene mondani bizonyos dolgokat a szószékről. Különben elveszítjük minden tekintélyünket választóink előtt, akik így majd a szélsőséges pártokhoz csatlakoznak.

*

Hétfő, 1916 november 13.

D... újságíró, aki titkos összeköttetést tart fenn az *Ochraná-val* és valahányszor „pénzzavarban” van, megtisztel bizalmas közléseivel, ma arról értesít, hogy Protopopov tevékenyen foglalkozik a „Fekete bandák”, az 1905—1906. évi hírhedt *Csernija Szotnij* újjászervezésével; ebben a munkában legfőbb munkatársa B ... Feodorovics Miklós.

Az eszköz méltó a munkához. D... volt lovastiszt, azután az öreg Mescserszkij herceg Antinousa, akitől nemrégiben örökölt; az utóbbi évek folyamán több fontos rendőri megbízatást végzett Oroszországban és a külföldön.

* A „progresszív blokk” magában foglalja mind a baloldali pártokat a szocialisták kivételével, vagyis 402 képviselő közül 250-et. A szocialisták száma 15.

Emlékszem rá, hogy 1914 május 9-én Meszerszkijnél ebédeltem vele és Maklakov Miklós akkori belügyminiszterrel; négyesben voltunk, rendkívül szerettem volna kiismerni a *Grazsdemin* félelmetes polemistáját, az autokrata cárizmus és az isteni jog hires bajnokát; társalgásunk a palackokkal megrakott asztal mellett éjfélén túl tartott. Petrovics Vladimir, bár már hetvenhárom éves volt és gyógyíthatatlan betegség ásta alá egészségét, rendkívül mulattatott fölényes és metsző hármasságával, dühének és büszkeségének kitöréseivel, vad prófétáskodásával, anatómáinak és átkozódásainak gögös hevességével, viharos, robbanó, villámló ékesszólásával, amely egy vulkán kitörését juttatta eszembe. Minden jóslat, minden aforizma, ami az ajkairól elhangzott, a bámulat kiáltását csalta ki Maklakovból. B ... afféle átszellemültségben égnek emelte szemeit; de észrevettem, hogy időnkint lopva szűrős, fűrésző és ravasz tekintetet, szélhámusra és rendőr-kémre valló tekintetet vet rám.

Feodorovics Miklós tehát megérdemli Protopopov minden bizalmát, hogy újjászervezze a reakciónak azt a hatalmas szervezetét, amelyet Bogdanovics tábornok és Dubrovin doktor alapítottak 1905-ben, azt az „Orosz népszövetséget”, amely a „Fekete bandák” vállalkozásai révén oly irtózatossá tekintélyre tett szert. Azt a tervet, hogy az ortodox autokratizmus nevében a paraszti tömegeket mozgósítják és kijátsszák a liberálisok és az értelmiségiek, az idegenek és a zsidók ellen, naponta meghányták-vetették a belügyminiszter környezetében. B.-n kívül, aki nem annyira a cselekvés embere, mint inkább közvetítő és tanácsadó, a mozgalom tulajdonképeni irányítását a *Csernia Sztornij* három volt főnökére, Markovra, Bulavcelre és Zamyszlovszkijra bízta. Úgy gondolják, hogy né-

hány jól előkészített pogrom elegendő volna „a nép régi erényeinek” fölébresztésére. Ennek a nemzeti ébredésnek az érdekében föloszlatnák a Dumát, vagy inkább végleg megszüntetnék ezt a gyászos intézményt, minden baj forrását.

Így tehát a párt tanítása és programja nem változott 1907 júniusának ama napja óta, amelyen doktor Dubrovin ezt a táviratot intézte a cárhoz, hogy üdvözlje a második Duma föloszlatása alkalmából: *Örömkönnyeim megakadályoznak ama gondolatok kifejezésében, amelyek eltölnenek bennünket manifesztumod olvasásakor; ó, forrón szeretett uralkodómk, parancsoló szavad hallatára, amely megszüntette a Duma bűnös életét. Esdve kérjük a Mindenhatót, adjon neked kellő erőt és szilárdságot szent munkád befejezésére. Oroszországnak nincs mit félnie külső és belső ellenségeitől, amíg az orosz népet autokrata cárhoja, Isten küldöttje védelmezi.*

*

Kedd, 1916 november 14.

Neratov ma délelőtt félhivatalosan közli velem azt a nyilatkozatot, amelyet a kormány majd fölolvasson a birodalmi tanács és a Duma előtt. Mindkettőnek az új ülészaka ma délután nyílik meg.

E nyilatkozat megfelelő hangnemben van fogalmazva. A kormány hangoztatja benne, hogy Oroszországra nézve Konstantinápoly oly nagy fontosságú cél, amelynek elérésére az orosz népnek minden erejét meg kell feszítenie. Lengyelországot illetőleg ugyancsak hangsúlyozza, hogy a cár szilárdan kitart abban az elhatározásában, hogy a lengyel területeket autonóm királyságban egye-sítse.

De a miniszterek az utolsó pillanatban értesültek, hogy a Duma velük szemben ellenséges maga-

tartást szándékozik tanúsítani és elhatározták, hogy nem olvassák fel a nyilatkozatot, hanem Rodzianko elnök megnyitóbeszéde után nyomban elhagyják az üléstermet. Egyúttal Stiirmer arra kérte a nagyköveteket, hogy hagyják el a diplomáciai páholyt abban a pillanatban, amikor a miniszterek visszavonulnak.

Mikor két órákor megérkezem a Taurisz-palotába, angol, olasz és amerikai kollégáimmal megbeszélem Stürmernek hozzánk intézett furcsa kérését. Buchanan, aki a doyenünk, hangoztatja, hogy ha a miniszterek távozása után ottmaradunk páholyunkban és ha az ülésen valami incidens történik, valami sértő tüntetés a kormány ellen, a helyzetünk esetleg kínossá válik. Csatlakozunk a fölfogásához.

Rodzianko rövid és hazafias szózata után a miniszterek általános megrökönyödés közepette mind fölkelnek. Aztán Stürmerrel élükön lassan kivonulnak a teremből. Nyomukban hatalmas zúgás támad, amelyből kiharsognak a szocialisták kiáltásai.

Mi is távozunk a diplomáciai páholyból, de környezetünknek megmagyarázzuk, hogy a miniszterelnök kérésének teszünk eleget. Távozásunk közben megéljeneznek bennünket.

A Taurisz-palotából a Mária-palotába megyünk, ahol négy órákor a birodalmi Tanács tartja ülését. Beérjük az elnök megnyitóbeszédének meghallgatásával; tovább nem akarunk maradni, nehogy megsértsük a Dumát.

De a folyosón a tanács néhány tagja meghív tásra a szalonba. Sztachovics Mihály, Polivanov tábornok, Wjelopolszki, Gurko Vladimir, Krivosein, akik a felső kamara legokosabb és legliberálisabb tagjai közé tartoznak, kétségbe vannak esve a kormánynak a Dumával szemben tanúsított

magatartása miatt. Polivanov tábornok ezt mondja:

— A Duma tevékeny és szíves együttműködése nélkül a háborút nem lehet szerencsésen befejezni, örülség olyasmire gondolni, hogy a Duma nélkül kormányozzanak. Nem hinném, hogy ellene akarnának kormányozni; ez az örülség netovábbja volna.

A reakciós táborban ujjonganak. Efféle nyilatkozatokat hallok: „Mennyiben feshélyezheti a Duma rossz hangulata és ellenzékisége a kormányt? ... A Duma legfölyjebb dühönghet. Hát dühöngjön, amennyit akar!”

A miniszterek távozása után a Taurisz-palotában tovább folyt az ülés. A „progresszív blokk” elnöke, Sildlovski és a „kadettek” elnöke, Miljukov, harcias vádbeszédeket tartottak a kormány ellen.

Miljukov keféken áruással és sikkasztással vádolta Stürmert. Az áruálás vádjának támogatására hivatkozott a rendörség uszító szerepére a hadiüzemekben kitört sztrájkoknál, a titkos összekötésre Németországgal, Protopopov tárgyalására Warburg német ügynökkel Stockholmban stb. A sikkasztást illetőleg hivatkozott a Manujlov-ügyre. Szavait ezzel zárta: „Ha megkérdéznék, miért kezdeményezek ilyen vitát háború idején, azzal felelek: éppen azért, mert Stürmer úr minisztériuma valóságos vészedelem háború idején és a háború folytatása szempontjából. Tehát mindaddig küzdenünk kell, amíg bizalmunkra méltó minisztereink nincsenek.”

Az osztrákok és németek nyomása Romániában erősödik. A románok a Zsil és az Olt völgyében hátrálnak. Viszont Macedóniában, a Cserna ka-

nyarulatánál és a monasztiri síkon a francia-szerb csapatok előnyomulnak.

Szerda, 1916 november 15.

Egy levelet közölnek velem, amelyet Lvow herceg, a Zemsztvók Szövetségének elnöke intézett Bodziankóhoz, hogy fölhívja a Duma figyelmét a cári kormány által követett politikára. Ilyen mondatok vannak benne:

Belső helyzetünk napról-napra súlyosabb. A kormány zűrzavaros és ellentmondó cselekedetei még növelték az állam általános bomladozását... A nép dühös és fölháborodott. A folytonos miniszterváltások megbénították a hatalmat... De ez nem minden. Rettenetes gyanú, áulás hírei, gyálázatos mendemondák azt a hitet terjesztették, hogy az ellenség keze titokban belenyúl állami ügyeinkbe. Ezt a hiedelmet megerősítették azok a szüntelenül fölhangzó híresztelések, amelyek a kormányról azt állítják, hogy már elhatározta a külön békekötést ...A Zemsztvók Szövetségének képviselői fölháborodással utasítják vissza a megálázó béke gondolatát: az a fölfogásuk, hogy a hazafiság és a becsület kötelezi Oroszországot a háborúnak a győzelemig való folytatására szövetségeseivel egyetemben. Szilárdan hisznek hősieles hadseregünk diadalában: mégis kénytelenek elismerni, hogy a legfőbb veszedelem nem kívülről, hanem belülről jön. Ennélfogva elszántan támogatják a Dumát abban az igyekezetében, hogy olyan kormányt állítson fel, amely működésbe hozza az ország minden erejét. A hatalmas Oroszország minden erejéből támogatni fogja a nép kormányát.

Ezt a levelet, amely kézről-kézre jár, szenvedé-

lyes megjegyzésekkel kísérik a Taurisz-palota folyosóin.

Csütörtök, 1916 november 16.

A cenzúra megtiltotta az újságoknak, hogy közöljék és magyarázzák azt a vádbeszédet, amelyet Miljukov tegnapelőtt Stürmer ellen tartott. De a közönség körében szájról-szájra jár és a hatása annál nagyobb, mert mindenki megtoldja kényekedve szerint egy-egy merész fordulattal vágoi eplezéssel.

Ennek a beszédnek a Dumában furcsa következménye lett. A „progresszív blokk” fölbomlott, azoknak a haladó elemeknek a föllépése következtében, akik úgy vélik, hogy Miljukov közbelépése még mindig túlságosan félénk, túlságosan platónikus és akik a nyílt harcot követelik a kormány ellen.

Másrészt kéz alatt egy levelet terjesztenek; amelyet az „októbristák” feje, Gucskov írt nemrégiben Alexejev tábornokhoz, hogy föltárja előtte azt a „halálos veszedelmet”, amelybe Stürmer politikája dönti Oroszországot. A levél így végződik:

A nép és a hadsereg egyértelműleg hiszi, hogy ha Stürmer úr nem is követte még el az árulást, legalább is kész elkövetni. Nem szörnyű gondolat-e, hogy diplomáciánk minden titka ennek az embernek a kezében van? Az az aljas politika, amelynek ő az eszköze, azzal a veszedelemmel fenyeget bennünket, hogy hadműveleteink minden gyümölcsét elveszítjük. Bocsássa meg nekem ezt a levelet. De írnom kellett önnek, mert ha valaki tud segíteni ezen a bajon, csak ön az.

Péntek, 1916 november 17.

Múlt éjjel a minisztertanács hosszasan meghányta-vetette Stürmernek a Duma föloszlatására vonatkozó javaslatát. Protopopov belügyminiszter egymaga szavazott ebben az értelemben.

Egy közvetve Trepovtól származó bizalmas közlés szerint Stürmer és Protopopov helyzete tarthatatlan, mert a cár semmiáron sem akarja, hogy a kormány konfliktusba keveredjék a Dumával. Trepov készen áll, hogy hamarosan Stürmer örökébe lépjen. Minthogy azonban tüzes hazafisága semmiben sem csökkenti dinasztikus hűségét, semmiképen sem tartja megengedhetőnek azt az agresszív magatartást, amelyet a Duma tanúsított; tehát a Dumához való viszonyában igen erőskezű lesz.

Ma délután a Duma ülésén érdekes eset történt, amely feltűnést keltett.

A megnyitótűlés óta még egyik miniszter sem tette be a lábát a Taurisz-palotába. Mekkora volt tehát a Nemzetgyűlés csodálkozása, mikor két óra tájban belépett Suvajev. hadügyminiszter és Grigorovics tengernagy, tengerészeti miniszter. Azonnal szótkértek és kijelentették, hogy a Dumával teljes egyetértésben óhajtanak dolgozni, hogy a háborút a teljes győzelemig vigyék. Ezt a váratlan nyilatkozatot viharos tapssal fogadták. Ezután a két miniszter átment a fegyverkezési bizottságba.

Kemény csapás ez Stürmerre. Az ötlet Grigorovics tengernagytól származik; hadügyminiszter kollégáját azonban Alexejev tábornok támogatása révén nyerte meg.

Szombat, 1916 november 18.

Ama tünetek között, amelyek arra indítanak, hogy meglehetősen sötét diagnózist állítsak fel az orosz nép erkölcsi egészségéről, egyike a legzavaróbbaknak az öngyilkosságok egyre növekvő gyakorisága az utóbbi évek folyamán.

Mínt hogy izgat ez a kérdés, szóbahozom Singarev doktor, dumaképviselő és ideggyógyász előtt, aki magánügyben meglátogat. Közlései szerint az öngyilkosok száma Petrogradban, Moszkvában, Kiebben, Charkovban, Odesszában tíz év óta megháromszorozódott, sőt megnégyszereződött. A baj a falvakban is elterjedt, ámbár nem éri el ezt a magas arányszámot és nem is harapózik el ilyen rohamosan. A fiatalság fizeti a legsúlyosabb adót: az áldozatok kétharmadrésze huszonöt éven aluli és a statisztikák még nyolcéves gyermekekről is beszámolnak. A legtöbb öngyilkosságnak oka az idegbaj, a melankólia, a spleen, az életuntság. Ritkák az olyan esetek, amelyekben pillanatnyi elmezavar vagy testi betegség az ok. Az értelmi fertőzés és a kölcsönös szuggesztió ebben is fontos szerepet játszik, mint Oroszországban minden téren. Ezért oly gyakoriak az öngyilkossági járványok a diákok, a katonák, a foglyok és a prostituáltak között.

Ha egy társadalom erősen kiegyensúlyozott, ha minden politikai, polgári, vallási szerve kitűnően működik, az öngyilkosságok arányszáma igen alacsony marad. Nem számítva a patológikus eseteket, rendkívüli körülmények kellene hozzá, hogy egy egyén igyekezzék kimenekülni társadalmi csoportjából, ha érzi, hogy ott a maga természetes környezetében él, összhangban és egységben a maga fajtájával. Az öngyilkosságok roppant szaporodása tehát mutatja az orosz társadalom kebelében a bomlás néma munkáját.

Vasárnap, 1916 november 19.

Az utóbbi hónapok folyamán a cár gyakran szenvedett idegbajban, amely izgalomban, szorongásban, étvágytalanságban, depresszióban, álmatlanságban nyilvánul.

A cárné haladéktalanul tanácsot kért Badmajev csodadoktortól, a mongol varázslók ügyes tanítványától. Ez a kuruzsló hamarosan fölfedezett receptkönyvében felséges betege számára alkalmas orvosságot: „tibeti füvekből” varázs formula segítségével összeállított elixírt, amelyet csak igen kis adagokban szabad bevenni.

Valahányszor a cár ezt az orvosságot bevette, rosszullete egy szempillantás alatt elmúlt. Nem csupán aludni tudott és étvágyát kapta vissza, hanem kitűnő lett a közorzése, kéjes izgalmat, furcsa könnyedséget érzett.

Ez az elixír, hatásaiból ítélve, bizonyosan valami beléndek- és hasis-keverék és a cár jól tenné, ha módjával használná.

Hétfő, 1916 november 20

Az a makacs offenzíva, amelyet a szaloniki hadsereg már majdnem egy hónapja folytat a Cserna völgyében, végre megtörte a bolgárok ellentállását.

Tegnap a szerbek elfoglalták Monasztirt; ez éppen évfordulója annak a napnak, amelyen 1912-ben bevonultak ebbe a városba.

Ferenc József császár haldoklik.

Stürmer ma este a cár meghívására Mobilevbe utazott.

*

Kedd, 1916 november 21.

Az okkult tudományok gyakorlata mindig népszerű volt az oroszok körében; Swedenborg és

Krüdener báróné óta minden spiritizta, minden megszállott, minden magnetizőr és minden látnók, az ezoterizmus és a csodatevés minden főpapja barátságos fogadtatásra talált a Néva partjain.

1900-ban Papus mágus, a francia hermetizmus újjáalapítója, akinek igazi neve doktor Encausse volt, Szentpétervárra érkezett, ahol hamarosan lelkes hívek sereglettek köré. A következő évek folyamán több ízben is újra feltűnt itt, mikor nagy barátja, Philippe, a lyoni csodatevő, ott tartózkodott; a cár és a cárné teljes bizalmukkal tisztelték meg; utolsó látogatását 1906 február havában tette.

A skandináv országokon át legutóbb Fi^ancia-országból ideérkezett újságok jelentik, hogy Papus október 26-án meghalt.

Megvallom, ez a hír egy pillanatra sem kötötte le figyelmemet; azonban, amint hallom, megdöbbenette azokat az embereket, akik annak idején ismerték a „lelki mestert”, amint rajongó tanítványai maguk között nevezték.

R.-né, aki a spiritizmus híve és egyúttal Rasputin rajongója, ezt a megdöbbenést egy furcsa jóslattal magyarázza előttem, amit érdemes följegyezni: Papus halála nem kevesebbet jelent, mint a cárizmus közeli bukását. Mégpedig a következő alapon:

1905 október elején Papust néhány magasrangú híve meghívta Szentpétervárra. Nagy szükségük volt a fölvilágosításaira abban a rettenetes válságban, amelyet Oroszország akkoriban átélt. A mandzsúriai vereségek a birodalom minden pontján forradalmi zavargásokat, véres sztrájkokat támasztottak. A cár szörnyű aggodalomban élt; nem tudta döntésre határozni magát amaz ellentmondó és szenvedélyes vélemények között, amelyekkel családja, miniszterei, főhivatalnokai,

tábornokai, egész udvara napról-napra nyugtalanították. Egyesek azt bizonyították előtte, hogy nincs joga lemondani az ősi autokratizmusról és buzdították, ne riadjon vissza a kérlelhetetlen megtorlás elkerülhetetlen szigorától; mások könnyörögve kérték, engedjen a modern idők követelményeinek és nagylelkűen alapítsa meg az alkotmányos kormányzatot.

Épp azon a napon, amikor Papus Szentpétervárra érkezett, Moszkvában egy lázadás keltett rémületet, egy titokzatos szövetség pedig kihirdette az általános vasutas-sztrájkot.

A mágust azonnal Carszkoje-Szelóba hívták. Futólag beszélt a cárral és a cárnéval s másnapra nagy varázsló és nekromantikus szertartást rendezett. Az uralkodópáron kívül csak egyetlenegy személy vett részt ezen a titokzatos szertartáson, öfelsége egyik fiatal hadsegéde, Mandryka kapitány, aki ma vezérőrnagy és Tiflisz kormányzója. A „lelki mester”-nek, akarata feszült összpontosításával és fluidikus dinamizmusának bámulatos felfokozásával sikerült földéznie az igen jámbor III. Sándor cárnak szellemét. Kétségbevonhatatlan jelek bizonyították a láthatatlan szellem jelenlétét.

II. Miklós, bár rémület szorongatta szívét, nyugodtan megkérdezte atyjától, vajjon állást foglaljon-e az Oroszországot elsőpréssel fenyegető liberalizmus áramlatával szemben, vagy ellen. A szellem így felelt:

Mindenáron el kell tipornod a kezdődő forradalmat: de egy napon majd újraéled és annál erőszakosabb lesz, minél könnyörtelenebbnek mutatkozik a mostani elfojtás. Mindegy! Bátorság, fiam! Fogj hozzá a küzdelemhez!

Miközben az uralkodópár döbbenetben töprendekett ezen a lesújtó jóslaton, Papus kijelentette, hogy mágikus hatalmánál fogja módjában van elhárítani a megjósolt katasztrófát, de ráolvasásának a hatása azonnal megszűnik, mihelyt ő maga nem lesz többé „a testi világban”. Aztán ünnepélyesen végrehajtotta a ráolvasás szertartásait.

Nos, Papus mágus a múlt hó 26-ika óta nincs többé a „testi világban”, ráolvasásának a hatása megszűnt. Tehát közeledik a forradalom.

Elbúcsúzom E.-nétől, hazamegyek a nagykövetségre és felütöm *Odysseiám* XI. énekét, a híres *Nekyia-epizódot*. A most hallott elbeszélés hatása alatt a primitív emberiségnek ez a nagyszerű jele, ez a sötét és barbár fantazmagória oly természetesnek, oly igaznak tűnik előttem, mintha csak tegnap történt volna. Látom Ulysseszt a kimmeriosok ködös országában, amint áldozatot mutat be a halottaknak, gödröt ás kardjával a földben, bort és tejet önt bele áldozatul, aztán az árok szélén fekete juhok vág le. És az árnyak tömege föltámad az Erebosból és rohan inni a patakozó vérből. De Ithaka királya hirtelen visszaszorítja őket; mert csupán egyetlen lélek megjelenését óhajtotta, anyjának, a tiszteletreméltó Antikleia-nak lelkét, hogy fölfedje előtte a jövőndőt Teiresias jós közvetítésével... És arra gondolok, hogy Ulyssesztől II. Miklósig, Teiresias jóstól Papus mágtisig csak harminc század múlt el.

Szerda, 1916 november 22.

I. Ferenc József, Ausztria császára, Magyarország apostoli királya, Csehország, Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Illíria és Galícia királya,

jeruzsálemi király stb. tegnap nyolevanhétéves korában meghalt.

Keveset beszélnek róla, mint valami jelentéktelen eseményről. A rideg valóság annyira túlhalad minden következtetést, amit valamikor az öreg császár halálával kapcsolatban jósoltak!...

Nincs időm halotti beszédet írni; de uralkodásának a jellemzésére elég fölidézniem elődjének, I. Ferdinándnak kegyetlen mondását, aki 1848-ban kénytelen volt lemondani és Prágában élt visszavonultan 1875-ig. Valamivel Sadowa után, visszagondolva az 1859. évi vereségekre és Lombardia elvesztésére, látva, hogy Ausztriát végleg kizárták Németországból s hogy kénytelen volt Vencéről lemondani, a trónjavesztett agg uralkodó fölkiáltott: „Miért kergettek el engem 1848-ban?! Én is éppúgy tudtam volna csatákat és tartományokat veszíteni, mint az unokaöcsém!”

NEGYEDIK FEJEZET.

1916 november 23—december 2i.

Csütörtök, 1916 november 23.

Ma este tíz óra tájban, mikor egyedül dolgozom lakásomban, egyik igen megbízható informátorom ilyen tartalmú levelet juttat hozzám:

Nem akarok holnapig várni; hogy a nagy újságot bejelentsem kegyelmes uramnak: Stürmer urat elbocsátották és helyébe Trepov urat nevezték ki miniszterelnökké.

Ez a hír megörvendeztet, de nem lep meg. A cár azzal, hogy megvált Stürmertől, megint bizonyosságát adta, hogy képes kitűnő elhatározásokra, ha kivonja magát a cárné befolyása alól.

Az osztrákok és németek tegnap elfoglalták Krajovát.

Péntek, 1916 november 24.

Stürmer visszalépését hivatalosan ma reggel tették közzé. A miniszterelnökségben Trepov az utódja; az új külügyminiszter kinevezése még nem történt meg.

A háború szempontjából, amely fölötté áll minden más szempontnak, Trepov kinevezése nagy megkönnyebbülést szerez nekem. Trepovnak min-

denekelőtt megvan az az érdeme, hogy gyűlöli Németországot. Az a körülmény tehát, hogy ő áll a kormány élén, biztosíték számunkra, hogy a szövetséget hűségesen megtartják és a germán intrikák többé nem fognak oly szabadon érvényesülni. Ezenfölül erélyes, értelmes és módszeres férfiú; befolyása a különböző állami szolgálati ágakra csak kitűnő lehet.

Más újság: Alexejev tábornok szabadságra megy. Távollétében hatáskörét Gurko Joszifovics Vaszilij tábornok, a tábornagynak, a Balkán hősenek fia fogja betölteni.

Alexejev tábornok visszavonulását egészségi állapotával magyarázzák. Tény, hogy a tábornok valami belső bajban szenved, amely miatt legközelebb kénytelen operációnak alávetni magát; de van ezenfölül visszalépésének politikai oka is: a cár úgy vette észre, hogy nagyvezérkarának főnöke túlságosan nyíltan állást foglalt Stürmer és Protopopov ellen.

Vájjon Alexejev tábornok visszatér-e a *sztavkára*? Nem tudom. Ha távozása végleges, szíves-örömet belenyugszom. Igaz, hogy hazafiságával, erélyességével, aggodalmas becsületességével és ritka munkaképességével mindenkinek a becsülését megszerezte. Sajnos, egyéb éppily szükséges tulajdonságok hiányoztak belőle: éspedig a széles látókör, a szövetség magasabbrendű fölfogása, valamennyi hadiszintér egységes és szintetikus szemlélete. Kizárólag az orosz seregek főparancsnokságának nagyvezérkari főnöki tevékenységére szorítkozott. Tulajdonképen a cárnak kellett volna vállalnia azt a kimagasló szerepet, amelynek fontosságát Alexejev tábornok nem értette meg eléggé; csakhogy a cár még kevésbé értette meg, különösen azóta, hogy a szövetség általános

érdekeinek Stürmer volt előtte az egyetlen tolmácsa.

Utódja, Gurko tábornok, tevékeny, ragyogó, nyílteszű ember; de azt mondják, hogy fölületes és nincs tekintélye.

Ma este a Café de Paris-ban ebédelek néhány barátommal. A társaság valamennyi tagja örömmel emlegeti Stürmer kegy vesztését; nagy reményeket fűznek Trepovhoz, máris számítanak a nemzeti öntudat eleven és közeli ébredésére. Csak Beszak hallgat. Kérdést intézek hozzá. Rendes szarkasztikus modorában válaszol:

— Most már semmi sem állítja meg seregeink győzelmes előnyomulását!... Karácsony napján bevonulunk Konstantinápolyba!... Három hónapon belül Berlinben leszünk!... Különösen Konstantinápolynak örülök; mert magunk közt szólván, kissé már megfélekedtek Nagy Péter végrendeletéről és az Aja-Szófiáról stb.

Ebéd után magammal viszem Beszakot autómmon egyik barátnőnkhez, aki az Admiralitás-esatorna mentén lakik és ezt kérdezem tőle:

— Most beszéljen velem komolyan... Mi a véleménye Stürmer távozásáról?

Egy percig gondolkodik; aztán igen komolyan ezt mondja:

— Stürmer úr *nagy polgár*, aki igyekezett megállítani országát a gyászos lejtőn, amelyre bolondul taszították és amelynek végén csak a vereség, a szégyen, a pusztulás és a forradalom várhat reá.

— Csakugyan, ön ennyire pesszimista?

— Végünk van, nagykövet úr!

Szombat, 1916 november 25.

Stürmer elbocsátását a cárné tudtán kívül háta-
tározták el; ő és a cárné egyszerre tudták meg.

A cárné dühében azonnal Mohilevbe utazott leányaival, hogy legalább Protopopovot meg-
mentse, akit magával vitt a vonatán.

Protopopov megtartása a belügyminisztérium
élén a Dumában annál veszedelmesebb ellenzést
fog támasztani, mert Trepov, az új miniszter-
elnök, nem a békés megoldások embere.

Vasárnap, 1916 november 26.

Néhány nap óta nagyon mozgolódnak a „kadet-
tek” titkos gyűlésein.

A párt hangadói, Nekraszov, Miljukov, Singa-
rev, Konovalov stb. úgy gondolják, hogy talán
elérkezett az óra, ha nem is a cári uralom meg-
döntésére, de legalább valami meglepő tüntetés
rendezésére, amely megfélemlíti a cárt és végül
arra kényszerítené, hogy lemondjon autokrata
kiváltságairól és bevezesse a liberális kormány-
zatot.

Ugyanaz a szellem ez, amely Franciaországban
1847 vége felé „a monarchikus ellenzék” tagjait
fűtötte. Tudjuk, hová sodorta őket az ügyes
lakomahadjárat.

*

Hétfő, 1916 november 27.

Nem tudom, ki mondta Caesarról, hogy meg-
volt benne „minden bűn, de nem volt egyetlen
hibája sem”. II. Miklósnak nincs bűne; de meg-
van benne egy autokrata uralkodónak legnagyobb
hibája: nincs egyénisége. Mindig alul marad. Az
akaratát mindig kijátsszák, meglepik vagy el-
nyomják; sohasem tudja érvényesíteni valami

közvetlen és önkéntes cselekedet révén. Ebben a tekintetben sok hasonló vonás van benne XV. Lajossal, akiben a veleszületett gyöngeség érzését szította az az állandó félelem, hogy fölébe kerekednek. Innen van mind a kettőnél egyformán a hajlam a színlelésre.

*

Kedd, 1916 november 28.

Ma este körülbelül harminc vendégem van ebédre...

Az asztalnál a társalgás vontatottan indul és hamarosan ellanyhul. A hangok színtelenül csendesnek és a levegő, amelyet beszívunk, mintha fülledt volna. Ennek az az oka, hogy mindenfelől rossz hírek érkeznek. Mindenekelőtt a városban sztrájkbirek keringenek és az élelmiszerek mindennapos drágulása viharos jeleneteket idézett elő a piacokon. Aztán Romániában a germán-bolgár harapófogó bezárul Bukarest körül; Zimmieánál és Gyurgyevónál átkeltek a Dunán; az Olt-vonal megtört; Kampilung és Pitesti az ellenség kezére jutott; a királyi kormány nyakra-főre menekül Jassyba.

Vendégeim azzal a hirtelenséggel, amellyel az oroszok elcsüggednek, amellyel előre látják mindig a leggonoszabb katasztrófákat és úgyszólván megelőzik a végzet döntéseit, máris számítanak az osztrákok és a németek megérkezésére a Pruthoz, Bessarabia és Podolia elvesztésére, Kiev és Odessza elfoglalására. Tőlem telhetőleg tiltakozom az ilyen gyászos jóslatok ellen, amelyek előre megbénítják az ellentállás szellemét, *a priori* kizárják a siker lehetőségét, mert megvalósíthatatlannak minősítik azt, ami csak bizonytalan; kifejtem azt a tételt, amelyet La Rochefoucauldnek ez a szép gondolata ad kezemre: „Volna mindig

elegendő eszközünk, ha volna elegendő akaratunk és gyakran csak a magunk mentségére képzeljük azt, hogy a dolgok lehetetlenek”.

*

Szerda, 1916 november 27.

Trepov, akit bizonyára nem lehet azzal gyanúsítani, hogy engedékeny a Duma iránt vagy fél tőle, belátja, hogy lehetetlenség Protopopovval kormányozni, aki napról-napra nyilvánvalóbb jeleit adja elmezavarának.

Trepov, mikor a cár tegnapelőtt Mohilevben fogadta, arra kérte őt, hogy nevezzen ki más belügyminisztert. Emlékeztette őfelségét, hogy a miniszterelnökség elvállalásának lényeges föltételül Protopopov elbocsátását kötötte ki. De a cárné, aki még mindig a cári főhadiszálláson tartózkodik és résen áll, el volt készülve erre a támadásra. A cár pedig, kellő előkészítés után, azt felelte Trepovnak, hogy számít előzékenységre Protopopov feladatának megkönnyítésében. Trepov határozottan és tisztelettel megismételte kérését. A cár rendíthetetlen maradt.

— Akkor hát — folytatta Trepov —, nincs más hátra, mint megkérnem Felsőgedet, kegyeskedjék elfogadni lemondásomat. Lelkiismeretem nem engedi, hogy magamra vegyem a hatalomért a felelősséget, míg Protopopov úr tölti be a belügyi tárcát.

A cár pillanatnyi habozás után emelkedett hangon ezt a kijelentést tette:

— Feodorovics Sándor, megparancsolom önnek, hogy folytassa hivatali tevékenységét azokkal a munkatársakkal, akiket én jónak láttam ön mellő adni.

Trepov fogcsikorgatva távozott.

*

Csütörtök, 1916 november 30.

Javaslatomra Trepovot kinevezték a becsületrend nagykeresztésévé. Azonnal meglátogatom, hogy értesítsem róla.

— A Köztársaság kormánya — mondom neki — így akarta elismerését kifejezni azért a kiváló szolgálatért, amelyet ön a szövetségnek tett, mikor olyan buzgón szorgalmazta a Murman-vasút építését; ezenfelül bizonyosságát akarta adni, mennyire megbízik önben ama súlyos körülmények között, amelyek közt a hatalmat elfoglalja.

Trepov szemlátomást igen megindult. Hiszek az őszinteségében; mert mindig szerette Franciaországot, ahol hosszú ideig élt.

Aztán folyó ügyekről beszélgetünk.

Nem tér ki az uralkodóval támadt nézeteltérések részleteire és azokra az akadályokra, amelyek a Duma részéről tornyosulnak elé; bejelenti, hogy holnapután elmegy a Taurisz-palotába és nyomban szót fog kérni. Beszédében a következő főbb gondolatokat akarja érinteni: 1. háború a végletekig; Oroszország nem riad vissza semmiféle áldozattól; 2. Konstantinápolyra és a szorosokra vonatkozó nyilatkozat; ígéret, hogy megóvják Románia érdekeit; 3. hangsúlyozása annak, hogy Lengyelországot autonóm állam alapítása céljából etnikai határai között visszaállítják; 4. ünnepélyes fölhívás a Dumához a kormánnyal való együttműködésre a háború szerencsés befejezése érdekében.

Trepov ezzel zárja szavait:

— Remélem, hogy a Duma kedvező fogadtatásban részesít. De nem vagyok biztos benne... ön kitalálja, miért és ki miatt.

Aztán kifejti előttem, hogy a Dumának elhatározott szándéka, hogy semmiféle összeköttetést nem tart fenn Protopopovval, lehurrogja őt és

abbahagyja az ülést, ha belép a terembe stb. Ezt kérdezem tőle:

— Hát a cár, akiben volt annyi bölcsesség, hogy elbocsátotta Stürmer urat, nem látja be, hogy Protopopov megtartása a kormányban közveszedelem, sőt nemzeti veszedelem?

— A cár sokkal éleesezűbb, hogysesem ne volna ezzel tisztában. Csakhogy a cárnét kellene meggyőzni. Ő pedig ebben a kérdésben hozzáférhetetlen!

Némi hallgatás után, halk hangon, mintha magában beszélne, megszólal:

— Ez döntő óra Oroszországra! Hamarosan a német párt keríti hatalmába azt a vonatot, amelyen megyünk. És akkor itt a katasztrófa, a forradalom, a gyalázat!... Végét kell vetni mindezeknek az intrikáknak, mégpedig gyökeresen!... A kormánynak visszavonhatatlan nyilatkozatokat kell tennie, amelyek minden következő kormányt köteleznek Oroszország színe előtt, a világ színe előtt... Holnapután a kormány a Dumában visszavonhatatlanul kötelezni fogja magát, hogy a háborút Németország letiprásáig folytatja; minden hidat föl fog égetni maga mögötti

— Milyen jólesik önt hallgatnom!

*

Péntek, 1916 december 1.

Stürmert annyira gyötri a kegyvesztés, hogy a külügyminisztériumból távozásakor búcsút sem vett a szövetséges nagykövetektől, még csak a névjegyét sem adta le náluk. Jellemző ez az udvariatlanság ilyen hagyománytisztelő és szertartásos ember részéről.

Mikor ma délután autómon végigmegegyek a Mojka mentén, az udvari istállók előtt meglátom őt, amint gyalogszerrel, nagy kinnal lépked a

széllal és a hóval szemben, meggörbülten, földre szegzett tekintettel, komor és dúlt arccal. Nem lát engem, nem lát semmit. Mikor lelép a járdáról, hogy átvágjon az úttesten, majdnem elesik!

*

Szombat, 1916 december 2.

Ma délután jelen vagyok a Duma ülésén.

Mihelyt a miniszterek megjelennek a terem ajtajában és a képviselők fölismerik soraikban Protopopovot, kitör a vihar.

Trepov fölmegey a szószerkekre, hogy fölolvassa a kormánynyilatkozatot. Egyre ezek a kiáltások ismétlődnek: „Le a miniszterekkel! Le Protopopovval!”

Trepov igen nyugodtan, nyílt és fölényes tekintettel megkezdí az olvasást. A szélsőbal ordítózása miatt három ízben is kénytelen távozni a szószerkeéről. Végre szóhoz jut.

Nyilatkozata egészen olyan értelmű, amilyenek tegnapelőtt jelezte előttem. Azt a pontot, amelyben a kormány kijelenti a háború folytatására irányuló elhatározott szándékát, melegen megtapsolják; de a Konstantinápolyra vonatkozó mondat légüres térbe hull, a közömbösség és a meglepetés légüres terébe.

Mikor Trepov befejezte az olvasást, felfüggesztik az ülést. A képviselők a folyosókra tódulnak. Én visszatérek a nagykövetségre.

Ma este jelentik nekem, hogy az ülés további folyamán két éppoly váratlan, mint heves beszélí emelkedett ki, a jobboldal két *leader-jének*, Bobrinszki Vladimír grófnak és Puriskieviesnek a beszéde. Politikai elvbarátaik megrökönnyödésére élesen kikelték „a titkos hatalmak ellen, amelyek megbecstelenítik és tönkreteszik Oroszországot”.

Sőt Puriskievics így harsogott: „Nem szabad többé megtörténnie, hogy egy Rasputin ajánlása elegendő legyen arra, hogy a leghitványabb embereket a legmagasabb méltóságokra emelje. Rasputin ma veszedelmesebb, mint amilyen annak idején az ál-Dimitrij volt... Föl, miniszter uraim! Ha önök igazi hazafiak, menjenek el a *sztavkára*; vessék magukat a cár lábaihoz; legyen bátorságuk megmondani neki, hogy a belső válságot nem lehet tovább halogatni, hogy a népharag dübörög, hogy a forradalom fenyeget és hogy egy sötét *muzsik-nak* nem szabad tovább kormányoznia Oroszországot!...”

Vasárnap, 1916 december 3.

Trepov helyzete igen kényes. Egyfelől belátja, hogy lehetetlen kormányozni, vagy inkább kifogástalanul folytatni a szövetség politikáját mindaddig, míg a közvélemény és a rendőri hatalom irányítása Protopopov kezeiben van. Másfelől szilárdan ragaszkodik a birodalom törvényes alkotmányához és nem ismeri el a Dumának azt a jogát, hogy beavatkozzék az uralkodói kiváltságok gyakorlásába, amelyeknek egyik legfontosabbika kétségtelenül a miniszterek kiválasztása.

Eszerint a kormány és a Duma konfliktusa nem egy kínos incidenst tartogat még számunkra.

Tegnapelőtt és tegnap Athén súlyos események színhelye volt.

A hellén kormány megtagadta a szövetségesektől követelt hadianyag kiszolgáltatását, mire egy francia tengerész-különítmény Pireusban partraszállt és bevonult Athénbe. A görög csapatok tüzelni kezdtek tengerészeinkre, akik közül nagyon

sok elesett. Ezután fölkoncolták Venizelosz legfőbb párthíveit és földúlták a házaikat.

Hétfő, 1916 december 4.

A miniszteri nyilatkozat Konstantinápolyra vonatkozó pontja nem ébresztett a közvéleményben sem élénkebb visszhangot, mint a Dumában. Épp olyan közömbösséggel és megdöbbenéssel fogadták, mintha Trepov valami ódon, valamikor kedves és régen elfelejtett utópiát ástott volna ki.

Már hónapok óta megfigyelem a nemzet lelkében a bizánci álomnak ezt a fokozatos halványulását. A varázs megtört.

Megválni az ábrándoktól; elszakadni mindattól, amiért a legnagyobb hévvel, vággyal küzdöttünk, keserű maró örömet érezni a csalódáson, a kiábránduláson: milyen oroszos ez!

P.-né mondja nekem ma este:

— A kormány nyilatkozata képtelenség. Senki sem gondol már Konstantinápolyra. Gyönyörű agyrém volt, de agyrém. És ha az ember kigyógyul egy örültségből, nem kezdi újra; másikat szerez magának... Trepov és mindazok, akik megpróbálják életrekelteni az orosz népben Konstantinápoly ábrándját, azokat a férfiakat juttatják eszembe, akik azt hiszik, hogy újra fölébreszthetik egy nő szerelmét, ha azt mondják neki, hogy élje át újra régi emlékeit. Hiába emlegetik, milyen gyönyörű volt Velence, az éjszaka, a holdvilág, a gondola; nem is hallgat rá... Ha egyszer vége van, vége van.

Kedd, 1916 december 5.

A francia csapatkülönítmény kénytelen volt távozni Athénből, ahol a németbarát párt diadalt ül.

Briand azt javasolja a szövetségeseeknek, hogy Görögország ellen a következő intézkedéseket tegyék: 1. a királyság blokádja; 2. Konstantin király trónvesztése; 3. Venizelosz elismerése. Mindamellettt hangsúlyozza, hogy sem Görögország elleni hadüzenetről nem lehet szó, sem monarchikus alkotmányához nem szabad hozzányúlni.

Minthogy Stürmer utódja a külügyminiszteri székben nincs még kinevezve, Neratovval, az ideiglenes ügyvivővel tárgyalom meg a kérdést.

Ő is azon a véleményen van, mint Briand, hogy csapataink megtámadása miatt súlyos személyes felelősség hárul a királyra. De tiltakozik az uralkodó trónvesztése ellen:

— Az iyesmi itt, legalább is konzervatív körökben, igen rossz vért szülne — mondja. — A németbarát klikk pedig, a cárné kamarillája, okvetlenül fegyvert kovácsolna belőle a nyugati demokratikus kormányokkal fönnálló szövetség politikája ellen.

Gyakorlati szempontból Neratovot megdöbbenetik a vállalkozás nehézségei és a vele járó veszedelmes következmények. Milyen elv nevében hirdetnék ki a király trónvesztését! Milyen eszközökkel kerítenék kézre Konstantin személyét? És ha Larisszába, Trikalába menekülne, üldöznek-e?... Kinek juttatnák a koronát? A trónörökösnek? De hátha ez vonakodnék rósztvenni apja detronizálásában? ... Végül nem bonyolódnánk-e bele valami nagy katonai erőpazarlásba, Görögország valóságos meghódításába? Vájjon ebben az esetben a szaloniki hadsereg nem volna-e tehetlenségre kárhozthatva?

Neratov jobban szeretne egy mérsékeltebb, kevésbé kockázatos megoldást. Nézete szerint a szövetséges kormányoknak el kellene halasztaniok számadásuk rendbehozását Konstantin királlyal.

Pillanatnyilag elegendő volna: 1. a Pireus megszállása; 2. szigorú blokád alkalmazása a királyság főbb kikötői ellen; 3. stratégiai intézkedések Tesszáliában a keleti hadsereg balszárnyának védelmére.

Ez a javaslat, nézetem szerint, maga a megtestesült bölcsesség.

*

Csütörtök, 1916 december 7.

Az osztrákok, németek és bolgárok tegnap bevonultak Bukarestbe.

Hindenburg stratégiai művészete remekelt.

*

Szombat, 1916 december 9.

Az a vészkiáltás, amelyet Bobrinszki gróf és Puriskievics, az érinthetetlen cárizmusnak ez a két bajnoka hallatott a minap a Dumában, visszhangot vert még a birodalmi Tanácsban*, a monarchikus abszolutizmusnak ebben az ódon fellegvárában is.

A felső kamara ma annyira megemberelte magát, hogy az általános politikára vonatkozólag olyan irányú óhajt nyilvánított, amellyel óvta a cárt a titkos befolyások gonosz mesterkedései ellen. Ezt a vakmerő lépést — pedig milyen bátor-talan — élénken magyarázgatják.

A történelem nem egyéb, mint az ismétlődések hosszú sorozata. 1830 március havában a főrendek kamarája ugyanilyen tiszteletteljes bölcs tanácsot intézett X. Károlyhoz. Csakhogy mikor

* A birodalmi Tanács 192 tagiból áll; ezeknek felét közvetlenül a cár nevezi ki, másik felét pedig a papság, a nemesség tartományi gyűlései, a nagybirtokosok, a kereskedelmi kamarák és az egyetemek választják.

váltak hasznára valakinek a történelem tanulságai? ...

*

Vasárnap, 1916 december 10.

Kétségbevonhatatlan tény, hogy Oroszország politikáját a cárné kamarillája irányítja. De ki irányítja magát ezt a kamarillát? Vájjon kitől kapja programját és irányítását?

Bizonyosan nem a cárnétól. A közönség, amely szereti az egyszerű gondolatokat és a sommás személysítéseket, nem tudja pontosan megítélni a cárné szerepét; észrevehetően kitágítja és eltorzítja. Alexandra Feodorovna sokkal lobbanékonnyabb, tétovázóbb, túlzóbb, hogysen politikai rendszert alkotna és azt következetesen alkalmazná. Ő csak politikai és mindenható eszköze annak az összeesküvésnek, amelyet szüntelenül szimatolok magam körül; azonban semmivel sem több eszköznel.

A mellette szorgoskodó személyek, Rasputin, Vyubovné, Wojejkov tábornok, Tanejev, Stürmer, Andronnikov herceg stb. csupán alárendeltek, statiszták, szolgálai cselszövők vagy bábok. Protopopov belügyminiszter valamivel kézzelfoghatóbb egyéniségnek látszik, de ő a látszatot csupán agyhártyája izgalmanak köszönheti. Áradó nagyhangúsága és zajos tevékenysége mögött nincs egyéb, csak az agyizgalom. Örült, akit nemsokára be fognak csukni.

De hát akkor; ki irányítja a carszkoje-szelói kamarillát!

Hiába kérdezősködtem azoknál, akikről azt hittem, hogy leginkább módjukban volna kielégíteni kíváncsiságomat; csupa bizonytalan vagy ellentmondó válaszokat, föltevéseket, sejtéseket kaptam.

Ha mégis kénytelen volnék véleményt mondani,

azt mondanám, hogy azt a gyászos politikát, amelyért a cárné és érdekköre viseli a felelősséget a történelem ítélőszéke előtt, négy ember sugallja: a birodalmi Tanács szélsőjobboldalának elnöke, Scseglovitov, — a petrogradi metropolita, Pitirim érsek, — a volt rendőrfőnök, Bjeleckij, — végül Manus bankár.

E négy személyen kívül csupán névtelen, egyesült vagy szétszórt, néha öntudatlan erők játékát látom, amelyek még egyedül mutatják a cárizmus százados működését, önfentartási ösztönét, mindazt, ami még megmaradt szerves életképességéből és megszerzett mozgási sebességéből.

A négy személyiség közt különös szerepet tulajdonítok Manus bankárnak: ő biztosítja az összeköttetést Berlinnel. Az ő révén szövi és szítja Németország cselszövéseit az orosz társadalomban; ő osztogatja szét a német pénzeket.

Szerda, 1916 december 13.

Tegnap Németország jegyzéket adott át az amerikai Egyesült-Államoknak, amelynek értelmében a maga és szövetségesei nevében hajlandónak nyilatkozik a béketárgyalás haladéktalan megindítására. Ennek az ünnepélyes nyilatkozatnak a támogatására semmiféle föltételt nem köt ki.

Első pillanatra ez a jegyzék haditervnek, cselekedésnek látszik, amelynek az a rendeltetése, hogy az ellenség táborában pacifista mozgalmat támasszon és szétrobbantsa koalíciókat. Éppen azért ismertesse meg előbb Németország, mik a tervei, milyen jóvátételeket hajlandó elvállalni, milyen biztosítékokat ajánl fel, és akkor majd számbavesszük javaslatát.

Reumatikus roham gyötör, amely ágyhoz sze-

gez; így fogadom Buchanan és Carlotti látogatását. Mind a hárman egy véleményen vagyunk.

Csütörtök, 1916 december 14.

A cár a külügyminiszteri tárcát Pokrovszkij Nikolajevics Miklóstra, a birodalom főelienőrére bízta.

Ez a választás meglepő. Pokrovszkij, aki most hatvanéves, egész életében pénzügyi és államszámviteli kérdésekkel foglalkozott; fogalma sincs a külpolitikai problémákról és a diplomáciáról; de ettől eltekintve, bármily fontos is ez ebben az órában, nincs panaszom a kinevezés ellen. Mindenekelőtt okos, ügyes és munkás ember, ízig-vérig híve a szövetség eszméinek. Aztán mint magánember páratlanul kiváló, szíves és szerény s van benne egy csipetnyi mosolygós malícia. Vagyontalan, nagycsaládú ember létére is a legegyszerűbb és a legtisztesebb életet éli. Harmincöt év alatt, mióta a birodalom pénzügyi igazgatásában működik, soha még a gyanú árnyéka sem férközött hozzá.

*

Péntek, 1916 december 15.

Pokrovszkij elfoglalta hivatalát; ma a Dumában határozott hangú beszédet tartott, hogy megvilágítsa a német javaslat csalóka és alattomos jellegét: „Az Entente-hatalmak — mondotta — kijelentik megrendíthetetlen akaratukat, hogy a háborút a végső győzelemig folytatják. Mérhetetlen áldozatainkat megsemmisítené az elhamarkodott békekötés azzal az ellenséggel, amely kimerült, de nincs még leverve.”

Ezek a szavak, amelyek oly szerencsés ellentétben vannak Stürmer kétszínű és óvatoskodó beszédmodorával, erős benyomást tettek a Dumára;

ki kellett mondani őket a német kezdeményezés hatásának lerontására.

Még mindig kénytelen vagyok az ágyat őrizni és sok a látogatóm. Mindegyiktől ugyanazt a föl-fogást hallok: „Már az is igen fontos eredmény, hogy a béke kérdése mostantól kezdve föl van vetve a közvélemény előtt! Így a lelkek lassan-lassan előkészülnek az észszerű megoldásokra.”

Szombat, 1916 december 16.

Pokrovszkij ma délután meglátogat.

Üdvözlöm a Duma előtt tegnap tett szilárd' és őszinte nyilatkozataiért.

— Szigorúan Őfelsége a cár parancsaihoz alkalmazkodtam — feleli —, akivel szerencsémre teljesen egy véleményen vagyok. Őfelsége el van határozva, hogy többé nem engedi megingattatni elhatározásait, amelyeket ön ismer; ebben a tekintetben a leghatározottabb utasításokat adta nekem; sőt megbízott, hogy haladéktalanul terjeszsek elé egy manifesztumtervezetet, amelyben tudomására hozza a hadseregnek, hogy Németország békét kér.

Azután a germán koalíció jegyzékére adandó válaszról beszélgetünk. Bár Pokrovszkijnak még nincs megállapodott véleménye ebben a tárgyban, úgy véli, hogy a katonai helyzet, vagy amint a németek mondják: „a haditérkép”, még nem ad módot nekünk arra, hogy szándékainkat pontosan körvonalozzuk és hogy okosan cselekszünk, ha csupán általános kijelentésekre szorítkozunk, ilyenekre: „anyagi és erkölcsi jóvátételek..., politikai és gazdasági biztosítékok”.

Hétfő, 1916 december 18.

B..., aki meglehetősen közlőre figyel a munkásmozgalmat, jelenti nekem a szocialista pártok vezéreméi azt az egyre jobban érvényesülő irányzatot, hogy meg akarnak szabadulni a Dumától és akcióprogramjukat a törvényes utakon kívül óhajtják megszervezni. Csejdzse és Kerenszki ezt hangoztatják: „A kadettek egyáltalán nem értik a proletariátust. Nem lehet velük együtt dolgozni!”

Ezek a pártvezérek jelenleg propagandatevékenységük javát a hadseregre fordítják. Igyekeznek bebizonyítani, hogy a hadseregnek érdekében van szövetkeznie a munkásokkal, hogy biztosíthassák a parasztok számára, akikből tulajdonképpen a hadsereg áll, az agrárkövetelések érvényesítését. Tehát özönével osztogatják a kaszárnyákban a röpiratokat: „A föld a földmunkásoké. Teljes joggal, vagyis váltság nélkül illeti őket a föld. Nem szokás megváltani olyan tulajdont, amelyből kisémmizték az embert. Csak a forradalom hajthatja végre a nagyszabású szociális jóvátételt.”

Megkérdeztem B.-től, vájjon a Genfben menekült hírhedt Leninnek „defétista” tanítása terjedőben van-e a hadseregben:

— Nem — feleli rá —; ezt a tanítást itt nem igen támogatja más, mint néhány túlzó, akik gyaníthatólag német zsoldban, vagy az *Ochрана* zsoldjában állnak.” A „defétisták”, vagy amint nevezik őket, *porazsencij*, csupán elenyésző kisebbséget alkotják a szociáldemokrata pártban.

A Maas és a Woevre között a franciák december 14-én lendületes offenzívát indítottak. A német frontot 10 kilométernyi hosszúságban és három

kilométernyi mélységben benyomták. A foglyok száma körülbelül 12.000.

*

Szerda, 1916 december 20.

Beszélgetés Polivanov tábornokkal, aki hoszszabb megbeszélést folytatott egyik, Jassyból érkezett hadsegédével. A romániai szövetséges hadseregek helyzete a következő:

1. A jelenleg román területen operáló orosz erők a következő egységekből állnak: 6 hadosztály a Dobrudzsában; 10 hadosztály, köztük 6 lovashadosztály Jalomita vidékén; 5 hadosztály, köztük 1 lovashadosztály déli Moldvában. Ez Leczinszki tábornok hadserege, amely közvetlenül Brusszilov tábornoknak van alárendelve és Tocnától Bukovinái® húzódik.

2. A csapat- és anyagszállítások óriási (4—6 hetes) késedelmet szenvedtek a román vasutak hiányos szervezete miatt, amelyeknek napi teljesítménye gyakran négy vonatra szorítkozott, holott napi 17 vonatra számítottak.

3. Időnyerés céljából a csapatok egyik része gyalog menetel a vasútvonal mentén, amelyet inkább anyag- és élelmiszerszállításra használnak. Az összpontosítás azért mégis igen lassú, mert Bukovinától Foksaniig a távolság háromszáz kilométer.

4. A román hadsereg többi részét (körülbelül 70.000 embert) valószínűleg hátra kell küldeni az orosz csapatok mögé, hogy a kiképző-táborokban újjászervezzék. A tartalékosokkal együtt, akiket még nem mozgósítottak a moldvai területen, valószínűleg 300.000 főnyi hadsereget lehet majd föllállítani a következő tavaszra.

*

Csütörtök, 1916 december 21.

Protopopov hetenkint kétszer-háromszor kihallgatást kér a cárnétól, azzal az ürüggyel, hogy jelentést tesz neki és tanácsait kéri.

A minap, amikor belépett, térdre vetette magát előtte és fölkiáltott:

— Ó, Felség, Krisztust látom Felséged mögött!

Péntek, 1916 december 22.

Az Egyesült-Államok elnöke tegnap az összes hadviselő hatalmak kormányait fölszólította, hogy ismertessék meg „ama föltételekre vonatkozó nézeteiket, amelyek mellett a háborút be lehetne fejezni”. Wilson elnök kijelenti, hogy „nem javasol békekötést”, nem ajánl fel „még csak közvetítést sem”, csupán „puhatolódzásokat” végez annak megállapítására, „milyen távolságban van még a békének annyira óhajtott kikötője”.

*

Szombat, 1916 december 23.

Ma megkapom Parisból a választervezetet az amerikai jegyzékre.

Briand, miután hódolattal adózik azoknak az érzelmeknek, amelyek Wilson elnököt eltöltik, tiltakozik az ellen, hogy a jegyzék szemlátomást egyenrangú felek gyanánt emlegeti a két hadviselő felet, holott a támadás minden felelőssége csupán az egyikre súlyosodik. Azután körvonalozza azokat a „végső célokat”, amelyeket a szövetségesek maguk elé tűztek. Ezek a célok magukban foglalják Belgium, Szerbia és Montenegró teljes függetlenségét, a nekik járó minden néven nevezendő kártalanítással; a Franciaországban, Oroszországban és Bomániában megszállt terü-

letek kiürítését a megfelelő jóvátételekkel; Európa újjászervezését a nemzetiségi elv alapján és a népek jogát a szabad gazdasági fejlődésre; a szövetségesektől annak idején erőszakkal vagy a lakosság akarata ellenére elszakított területek visszaadását; az olaszok, szlávok, románok és csehszlovákok fölszabadítását; az ottomán zsarnokság igájában sínylődő népek fölszabadítását; a törökök kitzasztását Európából; Lengyelország visszaállítását nemzeti egységében.

Egy órával később Pokrovszkij dolgozószobájában vagyok, ahol találkat adtam Buchanannek. Felolvasom nekik Briand tervezetét. Feszült figyelemmel hallgatnak. Minél tovább haladok fölolvastásban, annál jobban kigyullad a tekintetük. Mikor befejezem, egyszerre kiáltanak fel:

— Bravó, ez nagyszerű!... Így kell beszélni, ezt kell hangoztatni a világ előtt!

Eközben érkezik olasz kollégám. Pokrovszkij, akinek átadtam a tervezet másolatát, hangosan fölolvassa, miközben minden mondatot mélyen az emlékébe vés. Carlotti melegen helyesel.

Pokrovszkij, mielőtt hivatalos és végleges véleményét megalkotná, gondolkodási időt kér. Én sürgetem, hogy legalább az elvi hozzájárulást adja meg, amelyet Briand fölhasználhatna a maga javára Wilson elnöknel. Csakugyan nagy érdekünk, hogy ne halogassuk válaszunkat, hogy kijátszhassuk a németbarát mesterkedéseket, amelyek lázasan megdolgozzák az amerikai közvéleményt.

— Nem bánom! — mondja. — Szíveskedjék megtáviratozni Briand úrnak, hogy általában helyeslem, sőt bámulom a tervezetét. Mégis fentartom magamnak, hogy bizonyos, tisztán alaki módosításokat javasoljak neki azokon a pontokon, amelyek különösebben Oroszországra vonatkoznak,

például azokon, amelyekben Lengyelországról és Örményországról van szó.

Távozóban magammal viszem Buchanant kocsi-
mon. Hallgatunk és gond ül meg bennünket, ön-
kéntelenül is ugyanaz a gondolat támad föl mind
a kettőnkben: milyen messzi vagyunk még ennek
a nagyszerű békeprogramnak a megvalósulásától!
Hiszen elvégre is napról-napra rosszabbul men-
nek a dolgok!

Közöljük egymással legutóbbi értesüléseinket,
amelyek siralmasak.

A Zemsztvók Szövetsége és a Városok Szövet-
sége, ezek a hatalmas társadalmi egyesületek,
amelyek a háború kitörése óta oly jelentékenyen
közreműködtek a hadsereg és a lakosság élmezé-
sében, a jövő héten kongresszusra akartak össze-
gyűlni Moszkvában. A rendőrség betiltotta ezt a
kongresszust. Pedig ez a két szövetség az orosz
társadalom legjózanabb, legkomolyabb, legtevé-
kenyebb elemeit foglalja magában!

Ezzel szemben Protopopov a cárnői kegy csúc-
pontján áll. Magára ruházott valami tartományi
kiküldetést, egyrészt, hogy kitérjen minden érint-
kezés elől a Dumával, másrészt, hogy hirdesse a
kormányzóknak a jóirányú tanításokat.

Egyik barátom, aki Moszkvából érkezett és teg-
nap meglátogatott, azt a hírt hozta, hogy ott föl
vannak háborodva a címé ellen. A szalonokban,
az üzletekben, a kávéházakban nyíltan hangoztat-
ják, hogy a *Nyemka*, „a német nő”, már-már
tönkreteszi Oroszországot és be kellene zárni,
mint valami bolondot. A cárra vonatkozólag tar-
tózkodás nélkül hangoztatják, hogy jól tenné, ha
elgondolkoznék I. Pál sorsán.

Vasárnap, 1916 december 24.

Íme, egy látszólag jelentéktelen tény, amely mégis bizonyítja, mennyire nem tudja elviselni II. Miklós az oroszországi német befolyásnak még mindig nagyszámú nyomait.

Már a háború elején a szláv Petrograd nevet tette a német hangzású Petersburg név helyébe. Azóta ismételten szemlátomást bántották, boszszantották a német szavak, amelyek özönével előfordulnak a hivatalos címek és rangok elnevezésében, így például az „udvari főmarsall” neve *Oberhofmarschall*; az „államtitkár” *Staatssekretar*; a „kamarás” *Kammerherr*; az „istállómes-ter” *Stallmeister*; a „vadászmeister” *Jagermeister*; a „szárnysegéd” *Flügeladjutant*; az „udvarhölgy” *Fraulein* stb. A cár tehát elhatározta, hogy kitörli a hivatalos nyelvhasználatból mindezeket a német hangzású neveket és a nemzeti nyelvből vett kifejezéseket alkalmaz helyettük.

Ezt a nyelvészeti munkát Putjatin Szergejevics Mihály herceg, udvari marsallra, a carszkojeszelői paloták igazgatásának főnökére bízta. Ez a választás kitűnő. Putjatin herceg igen járatos a történelemben, az archeológiában és a heraldikai tudományban, ezenfelül Oroszország egyik legidősebb családjának a sarja. A tizedik század óta csak orosz vér folyik az ereiben. A Rurik-ágba tartozik őse, Szemenovics Iván révén, aki 1430-ban litvániai vajda volt; ez viszont szent Vladimír leszármazottja, Romanovics Mihály révén, aki a tizenharmadik században Druck hercege volt.

ÖTÖDIK FEJEZET.

1916 december 25—január 8.

Hétfő, 1916 december 25.

A cár, mint Pokrovszkij e hó 16-án nekem bejelentette, ma kiáltványt intézett szárazföldi és tengeri haderőihöz, hogy közölje velük Németország békeajánlatát és újból hangoztassa előttük a háborúnak a teljes győzelemig való folytatására irányuló elhatározását.

A békekötés órája — hangzik a kiáltvány — még nem érkezett el. Az ellenséget még nem űztük el a megszállt területekről. Oroszország még nem végezte el ama feladatait, amelyeket ez a háború tartogat számára, vagyis Konstantinápoly és a Tengerszorosok birtokbavételét, valamint a három részből megalkotott szabad Lengyelország visszaállítását.

A befejezés lendületes és egyéni ereje szakít az ilyenfajta okmányok színtelen hétköznapiságával:

Rendületlenül bízunk továbbra is a győzelemben. Isten megáldja fegyvereinket; örök dicsőséggel koszorúzza őket és olyan békét ad majd nekünk, amely méltó dicső tetteitekhez, ó dicsőséges csapataim, olyan békét, hogy a jövő nemzedékek áldani fogják szent emléketeket!

Ez a nemes és bátor hang okvetlenül visszhangot ver a nemzet lelkében. Bennem mégis va-

lami nyugtalan benyomást kelt, A cár sokkal éleesezübb, hogysesem ne látná be, hogy a románok súlyos veresége megfosztotta Konstantinápoly megszerzésének minden reményétől és népe már régen lemondott a bizánci ábrándról. Hát akkor minek az ünnepélyes fölidézése egy olyan tervnek, amelynek hiábavalóságát nála jobban senki sem ismeri! Vájjon mikor így beszélt, ellensúlyozni akarta-e az iránta még a dinasztia legodaadóbb hívei körében is megnyilvánuló elhidegítést? Vagy pedig érezte, hogy elveszett, hogy „elhagyta az Isten” és egy utolsó okmányban, afféle politikai végrendeletben, össze akarta foglalni a nemzeti nagyságnak és méltóságnak motívumait, amelyek igazolják őt, hogy az orosz népre rárötte ennek a háborúnak a megpróbáltatásait? Erősen hajlom ez utóbbi föltevés felé.

A románok eddig még nem tudták ellensúlyozni az osztrák-német nyomást; folytatják visszavonulásukat a Szereth irányában.

*

Kedd, 1916 december 26.

Gurko tábornok, hogy mentesítse az orosz vezérkart a román vereségért való felelősség alól, a következő jegyzéket intézte Joffre tábornokhoz:

Románia harcbalépése nem ama föltételek között következett be, amelyeket mi a haditerv szempontjából a legalkalmasabbnak ítéltünk. A románok elhárították azokat a megoldásokat, amelyeket mi a magunk szempontjából a legmegfelelőbbeknek, az ő szempontjukból pedig a legelőnyösebbeknek tartottunk, és egyúttal folytonosan az erők megosztását és a maguk hadműveleti programját kényszerítették ránk, miközben félté-

kenyen maguknak tartották fenn azt a vidéket, amely főcélja volt követeléseiknek. Innen származott a csapatok hátrányos elosztása, ami az események egész legutóbbi menetére ránehezedett.

Másrészt néhány hét leforgása alatt kénytelenek voltunk belátni, hogy új szövetségesünk katonai ereje sem reményeinknek, sem várakozásainknak nem felel meg. Hadseregének hiányos kiképzése és gyöngesége keresztülhúzta minden számításunkat.

Mihelyt módunkban volt ezt a dolgot megállapítani, elhatároztuk, hogy jelentékeny erőket küldjünk segítségére, amelyeknek létszáma világosan mutatja, mekkora fontosságot tulajdonítottunk az ügynek. Míg egyrészt figyelmen kívül hagytuk az óvintézkedések megtételére szükséges időt azon a fronton, ahonnan a csapatokat elvettük, másrészt szállításukat hallatlan arányban meglassította a vasúthálózat elégtelensége, amelyet még súlyosbított a vasutak nyomtávnak különbözősége.

Továbbá, mikor a helyzet fenyegetővé vált Oláhország nyugati részében, november 27-én javaslatot tettünk a román nagy főhadiszállásnak, hogy küldje Bukarest felé azoknak az erőknek egyik részét, amelyeket mi a 9. hadsereg balszárnyán összpontosítottunk és ezzel teljesen lemondunk az e hadsereggel tervezett offenzíváról. De a román nagyfőhadiszállás azt vetette ürügyül, hogy lehetetlenség rendelkezésre bocsátania a szükséges kocsiparkot és visszautasította ezt a közvetlen támogatást, minket pedig arra kért, hogy adjunk parancsot a 9. hadseregnek offenzívára a Kárpáton át, Csikszereda irányában.

Ettől a pillanattól fogva, amikor az ellenség átkelt a Dunán, a román hadsereg hirtelen összeomlása nem váratott sokáig magára... Az orosz

csapatok nem tudták meggátolni a visszavonulást és tábornokainknak kénytelen-kelletlen föl kellett adniok a területet... A visszavonulásnak mindaddig folytatódnia kellett, míg csak nem egyesültek a segítségül küldött egyéb orosz haderőkkel... Mindenkit biztosíthatunk, hogy minden intézkedést meg fogunk tenni új erősítések sürgős útnak indítására... Másrészt előkészületek folynak a vasútvonalak kibővítésére, hogy az élelmezés megkönnyítésével lehetővé váljék egy nagyszabású hadművelet... Ismétlem, minden lehető megteszünk, hogy mindent működésbe hozzunk, ami csak segíthet a romániai helyzeten.

*

Szerda, 1916 december 27.

Fölmerült az a terv, hogy január végén Petrogradban összeül a szövetségesek konferenciája. A francia kormány képviselője Doumergue szenátor, volt miniszterelnök és volt külügyminiszter, továbbá Castelnau tábornok lesz.

A megbízottaknak adandó utasításokra vonatkozólag néhány egyéni gondolatomat közlöm Briand-nal. Hangoztatom, hogy a cár most is el van szánva a háború folytatására, de kifejtem, hogy szándékainak szilárdsága a mi szempontunkból mégsem elegendő biztosíték.

A gyakorlatban a cár egyre-másra hibákat követ el. Akár gyöngeségből enged a cárné szemrehányásainak, akár nincs sem elég erős intelligenciája, sem akarata, hogy fölébe kerekedjék bürokráciájának, lépten-nyomon oly dolgokat művel vagy tűr, amelyek ellentmondanak politikájának.

Belpolitikai szempontból a közvélemény irányítását olyan miniszterekre bízza, mint Stürmer úr és Protopopov úr, akik köztudomás szerint Né-

metország érdekelnek szolgálatában állanak, nem is szólván a német cselszövéseknek ama tűzfészkeről, amelyet megtűr a tulajdon palotájában. Gazdasági és ipari szempontból mindent aláír, amit eléje terjesztenek. És ha valamelyik szövetséges kormány olyan ígéretet kap tőle, amely a hivatalnokainak nincs inyére, gyerekjáték számukra, hogy aláírassanak vele valami olyan elhatározást, amely közvetve megsemmisíti ezt az ígéretet.

Katonai szempontból a román ügy tipikus. A Köztársaság elnöke, György király, Franciaország és Anglia nagykövetei immár több mint fél-éve szüntelenül ismételtetik előtte, hogy a Duna partjain megkezdődött játszma döntő, hogy Oroszországnak elsősorban érdeke megnyitni a Szófiába vezető utat, mert ettől függ Konstantinápoly meghódítása stb. Mindent megígér, amit csak kérnek tőle. És személyes cselekvése ezzel be is fejeződik!

Ebből a tehetetlenségből vagy nemtörődömségből, amellyel nem érvényesíti eszméit pozitív lények során, ránk roppant hátrány származik. Míg Franciaország ereje teljes megfeszítésével szolgálja a szövetség ügyét, Oroszország csak a felét vagy harmadrészét fejt ki annak az erőnek, amelyre képes. Ez a helyzet annál súlyosabb, inert talán már meg is kezdődött a háború döntő szakasza és mostantól fogva kérdéses, vajjon Oroszországnak less-e ideje visszaszerezni mindazt, amit elveszített, mielőtt még a Kelet sorsa eldőlni.

Azt óhajtom tehát, hogy a küszöbön álló konferencia tanácskozásai folyamán a Köztársaság kormányának kiküldöttei igyekezzenek a cári kormánnyal igen pontos és igen részletes programot elfogadtatni, amely bizonyos tekintetben fegyvert ad a cár kezébe jellemének gyöngeségével és bil-

rokráciájának alattomos mesterkedésével szemben.

Ama diplomáciai biztosítékok tekintetében, amelyekkel szerintem Oroszországgal szemben vértelniünk kell magunkat, ismeri ön véleményemet; erre nem térek ki.

Stratégiai szempontból az a körülmény, hogy Gurko tábornok áll a nagyvezérkar élén, remélnünk engedi, hogy igen pontos és igen részletes tervben lehet majd megállapodni.

Éppígy az a körülmény, hogy Trepov úr a miniszterelnök, meg fogja könnyíteni a gyártás, szállítás és ellátás kérdéseire vonatkozó részletes egyezmény megkötését.

Csütörtök, 1916 december 28.

Már többször intéztek hozzám kérdést Buchanannek a liberális pártokkal való összeköttetésére vonatkozólag, sőt a legkomolyabb hangon azt kérdezik, vajjon nem dolgozik-e titokban a forradalmon.

Minden egyes alkalommal teljes erőmből tiltakozom. Először is mindennapos, igen szíves és igen bizalmas beszélgetéseinkben sohasem vettem észre a legcsekélyebb szót, a legcsekélyebb célzást sem, amely megengedné azt a gondolatot, hogy Buchanan összejátszik a forradalmi vezérekkel. Továbbá mindaz, amit jelleméről tudok, elegendő a neki tulajdonított szerep megcáfolására. 1907 óta ismerjük egymást; kollégák voltunk Szófiában négy évig és együtt éltük át a bolgár függetlenség veszedelmes válságát; itt már három év óta szoros együttműködésben vagyunk: tehát kölcsönösen próbára tettük egymást. Nos, nem ismerek külön úriembert, tökéletesebb *gentleman* Sir George Buchanannél. Maga a megtestesült egyenesség és

hűség: becstelenségnek tartaná, hogy áskálódják az uralkodó ellen, akinél akkreditálva van.

Az agg Wjazemszki herceg, akinek ezt elmondom, csípősen ezt az ellenvetést teszi:

— De ha a kormánya azt parancsolta neki, hogy tüzelje a mi anarchistáinkat, akkor bizony kötelességem megtenni!

Ezzel vágok vissza:

— Hát ha a kormánya azt parancsolná, hogy mikor legközelebb a cárnál ebédel, lopjon el egy villát, azt hiszi Ön, engedelmessé válnék?

Arra a vádra, amelyet a reakciók ma Buchanan ellen emelnek, van történelmi precedens; I. Pál meggyilkolása után azt hangoztatták, hogy az összeesküvést a brit kormány szőtte és irányította. Ez a legenda hamarosan hiteire talált; néhány év múlva úgyszólván hivatalos igazság lett belőle. Sőt pontos részletekkel is megtoldották: lord Whitworth, a nagykövet, személyesen szervezte a merényletet és bérelte föl a tetteseket kedvesének, a szépséges Jerebcov Olgának közreműködésével, aki nővére volt az egyik összeesküvőnek, Zubov Platón hercegnek. Csak azt felejtik el, hogy lord Withworth 1800 áprilisában, vagyis tizenegy hónappal a dráma előtt távozott Oroszországból ...

*

Péntek, 1916 december 29.

A Zemsztvók Szövetsége és a Városok Szövetsége, amelyeknek kongresszusát a minap betiltották, titokban mégis elfogadott egy határozatot, amely a közönség körében kering s amelynek ez a legfontosabb részlete:

Mentségünk a hasa iránti felelősségünk mélységes átérzése. Ha a kormány akadályá válik a

győzelem útjában, Oroszország sorsáért a felelősség az egész országra nehezedik: A kormány, amely titkos erők eszközévé vált, a pusztulásba vezeti Oroszországot és megrendíti a cári trónt. Történelmének egyik legsúlyosabb órájában egy nagy néphez méltó kormányt kell alakítani. Bár igazolná a Duma az ország várakozását abban a döntő küzdelemben, amelybe belefogott! Nincs egyetlen vesztegetni való napunk sem!

R... grófné, aki három napot Moszkvában töltött, hogy megrendelje ruháit Lomanovánál, a híres varrónőnél, megerősíti előttem azt, amit a minap jelentettek a cári család ellen Moszkvában támadt felháborodásról:

— Minden este más-más körben ebédeltem — beszél. — Mindenütt ugyanaz a fölháborodás harog. Ha a cár ma megjelenék a Vörös-téren, lehurrognák. A cárnét agyonvernék. A jóságos, könyörületes, tiszta Erzsébet nagyhercegnő már nem mer kilépni zárdájából. A munkások azzal vádolják, hogy éheztetni a népet... Mintha minden társadalmi osztályban a forradalom szele fújdogálna ...

*

Szombat, 1916 december 30.

Este hét órakor egyik kitűnő informátorom, aki szolgálatomban áll, értesít, hogy Rasputint ma a Jusszupov-palotában tartott vacsora folyamán meggyilkolták. A gyilkosok állítólag a fiatal Jusszupov Félix herceg, aki 1914-ben nőül vette a cár egyik unokahúgát, továbbá Dimitrij nagyherceg, Pál nagyherceg fia és Puriskievics, a Duma szélső jobboldalának vezére. Állítólag két-három társaságbeli hölgy is résztvett a vacsorán. A hírt egyelőre szigorúan titokban tartják.

Mielőtt megtáviratoznám Parisba, iparkodom ellenőrizni az értesülésemet.

Azonnal elmegyek K... grófnéhoz. Telefonál rokonának, Golovinnénak, Rasputin előkelő barát-nőjének és pártfogójának. Panaszos hang felel kérdésére:

— Igen, az Atya ma éjjel eltűnt. Nem tudják, mi történt vele... Irtózatos szerencsétlenség!

A Yacht-klubban a hír az este folyamán terjed el. Mihajlovics Miklós nagyherceg nem akarja elhinni:

— Már tízszer is jelentették Rasputin halálát — mondja. — És ő mindannyiszor föltámadt, hatalmasabban, mint valaha!

Mégis telefonál Trepov miniszterelnöknek, aki ezt válaszolja:

— Csak annyit tudok, hogy Rasputin eltűnt; fölteszem, hogy megölték. Többet nem tudhatok: az *Ochrana* főnöke vette kezébe az ügyet.

Vasárnap, 1916 december 31.

Rasputin holttestét még mindig nem találták meg.

A cárné őrjöng fájdalmában; könyörögve kérte a cárt, aki Mohilevben van, hogy azonnal jöjjön hozzá.

Megerősítik, hogy a gyilkosok Jusszupov Félix herceg, Dimitrij nagyherceg és Puriskievics. Állítólag egyetlen hölgy sem vett részt a vacsorán. Hát akkor hogyan csalták el Rasputint a Jusszupov-palotába?...

Abból a kevésből ítélve, amit tudok, Puriskievics jelenléte adja meg a drámának igazi jelentőségét és elsőrangú politikai érdekességét. Dimitrij nagyherceg elegáns huszonötéves fiatalember, eré-

lyes, tüzes hazafi, hősiességre is képes a csatában, de könnyelmű, lobbanékony. Nézetem szerint meg-gondolatlanul keveredhetett ebbe a kalandba. Jusszupov Félix herceg huszonkilencéves, eleven értelemmel és esztétikai hajlamokkal van meg-áldva; azonban dilettantizmusa túlzott gyönyörű-séget talál a perverz fantáziákban, a bűn és a ha-lál irodalmi elképzeléseiben; attól tartok, hogy Rasputin meggyilkolásában sem látott egyebet, mint kedvelt írójához, Osear Wilde-hez méltó színpadi jelenetet. Mindenesetre ösztönei, arca, magatartása sokkal inkább hasonlóná teszi *Dorian Gray* hőséhez, mint Brutushoz vagy Lorenzacció-hoz.

Puriskievics, aki ötvenéves múlt, éppen ellen-kezőleg az elmélet és a cselekvés embere. Az orto-dox abszolutizmus bajnoka; hevesen és egyúttal igen tehetségesen támogatja ezt a tételt: „Az auto-krata cár Isten küldöttje.” 1905-ben elnöke volt a (hírhedt reakciós ligának, az orosz Népszövetség-nek, és ő sugallta, irányította a zsidók elleni ret-tenetes pogrom-okai Rasputin meggyilkolásában való részvétele megvilágítja a szélső jobboldalnak az utóbbi időben tanúsított egész viselkedését; annyit jelent, hogy az autokratizmus hívei úgy érzik, hogy fenyegetik őket a cárné örültségei és el vannak szánva a védekezésre, ha a cár nem is akarja, sőt szükség esetén a cár ellenére is.

Ma este elmegyek a Mária-színházba, ahol a *Csipkerózsiká-t* adják, Csajkovszki látványos ba-lettjét, Szmirnovával.

Természetesen csak a tegnapi drámáról folyik a szó, és ámbár semmi bizonyosat nem tudnak, az orosz képzelet szabadon csapong. Szmirnova ugrá-sai, piruettjei és „arabeszkjei” semmivel sem fan-tasztikusabbak, mint a teremben szájról-szájra járó mendemondák.

Az első felvonásközben Mocenigo Nani gróf olasz nagykövetségi tanácsos így szól hozzám:

— Hát íme, nagykövet úr, újra megértük a Borgiák idejét!... A tegnapi vacsora nem emlékezteti önt a híres sinigagliai lakomára'?

— Az analógia nagyon távoli. Nem csupán az időben van különbség; főképp a civilizációk és a jellemek mások. Annyi bizonyos, hogy a tegnapi merénylet ravaszságával és alattomoságával nem méltatlan az ördögi Cesarehez. De ez nem az a *bellissimo inganno*, amiről a valence-i beszél. A nagyszerűség a kéjelgésben és a bünözésben nem adatott meg mindenkinek...

*

Hétfő, 1917. január 1.

Ha az orosz égbolt konstellációiból kell ítélnem, az esztendő rossz jelekkel kezdődik. Mindenütt nyugtalanságot és csüggedést látok; már nem érdekel senkit a háború; már nem hisznek a győzelemben; el vannak készülve minden rossz következtetésére és beletörődnek.

Ma Pokrovszkijjal beszélgetek az amerikai jegyzékre hadicéljaink tekintetében adandó válasz tervezetéről. Keresünk valami formulát Lengyelország tárgyában; hangoztatom, hogy a lengyel állam teljes visszaállítása és ennek következményeképpen Posen elvétele Oroszországtól főbenjáró fontosságú; tehát erélyesen hirdetnünk kell terveinket. Pokrovszkij elvileg hozzájárul; azonban tétovázik, hogy lekötölte-e magát, mert attól tart, hogy a szövetségeseknek jogot ad a beavatkozásra Lengyelország ügyeibe. Nevetve vetem ellene:

— Ügylátszik, ön Nesselrode gróftól és Gorcsakov hercegtől kölcsönzi az érveit.

Maga is kacag és így válaszol:

— Adjon még néhány napot, hogy kivonjam magamat ez ódon befolyások alól.

Aztán elkomolyodik, halkán újra elolvassa a tervezetet, amelyről beszélgettünk és komoly hangon ezt kérdezi:

— Ez az egész nagyon szép. űe milyen messzire vagyunk még tőle! Nézze csak a jelen valóságot!...

Tőlem telhetőleg biztatom és kifejtein előtte, hogy végleges, teljes győzelmünk egyesegyedül kintartásunktól és energiánktól függ.

Nagyot sóhajt és megszólal:

— De hát nézze csak, mi történik itt!

A cárnő rendeletére Maximovics tábornok, a cár főhadsegéde, tegnap foganatosította Dimitrij nagyherceg letartóztatását, akit a rendőrség őriz s nem szabad kimozdulnia a Nevszkij-Proszipken lévő palotájából.

Kedd, 1917 január 2.

Rasputin holttestét tegnap megtalálták a kis Nevka jégtáblái alatt, a Kresztovszkij-sziget mentén, a Belosszelszki-palota mellett.

A cárné az utolsó pillanatig remélte, hogy „Isten megtartja számára vigasztalóját és egyetlen barátját”.

A rendőrség semmiféle részletet nem enged közölni a drámáról. Egyébként az *Ochрана* olyan titkolódzással folytatja a nyomozást, hogy Trepov miniszterelnök még ma, reggel is ezt felelte Mihajlovics Miklós nagyherceg türelmetlen kérdezősködésére:

— Esküszöm, Fenség, hogy mindent nélkülüm végeznek és semmit sem tudok a vizsgálatról.

A nép, mikor tegnapelőtt Rasputin haláláról ér-

tesült, ujjongott. Megölelték egymást az utcákon; gyertyákat gyújtottak a Kazáni Miasszonyunk templomában.

Mikor megtudták, hogy Dimitrij nagyherceg a gyilkosok között van, szent Dimitrij ikonjai előtt tolongtak, hogy gyertyákat gyújtsanak.

Grigorij meggyilkolása az egyetlen beszéd tárgy azokban a végeláthatatlan asszony sorokban, amelyek hóban és szélben ott várakoznak a mézár-székek és fűszerboltok ajtajában a hús-, a tea-, a cukorosztogatásra. Mesélik, hogy Rasputin elevenen dobták a Nevkába és ezt helyeslik, miközben ezt a közmondást idézik: *Szabakie szabicsla szmerte!* „Kutya kutyamódra döglük meg!...” Azt is suttogják, hogy Tatjana nagyhercegnő, a cár második leánya, részes volt a drámában. Gárdalovashadnagy öltözetben ment el, hogy bosszút álljon Rasputinon, aki erőszakot akart rajta elkövetni. Az udvar világára alkalmazzák a *muzsikok* bosszúálló vadságát és megtoldják az elbeszélést azzal, hogy a haldokló Grigorijt megférfiatlanították a nagyhercegnő előtt, hogy teljesen kielégítsék bosszúvágyát.

Másik népies mende-monda: „Rasputin még lélegzett, mikor a Nevka jege alá dobták. Ez rendkívül fontos; mert ilyen módon sohasem lesz belőle szent...” Csakugyan orosz néphit, hogy a vízbeíültakat nem lehet szentté avatni.

Szerda, 1917 január 3.

Rasputin holttestét, alighogy kihúzták a Nevkából, nagytitokban átvitték a cseizmai veterán-menházba, amely öt kilométernyire van, Petrográdtól a carszkoje-szelói úton.

Miután Kosszorotov professzor foganatosította a hullavizsgálatot és megtalálta a sebesülések

nyomait, bevezették a tetemnézőbe Akulina nővért, azt a fiatal apácát, akit Rasputin annak idején az ochtai zárdában ismert meg, ahol kiüzte belőle az ördögöt. Az apáca, a cárnő parancsával kezében, egyetlen betegápoló társaságában hozzáfogott a halott felöltöztetéséhez. Rajta kívül senkit sem bocsátottak a halotthoz: felesége, leányai, leglelkesebb hívei hiába könyörögtek engedélyért, hogy még egyszer utoljára láthassák.

A jámbor Akulina, az egykori ördögös, a fél éjszakát a holttest lemosásával, sebeinek bebalzsamozásával, új ruhákba öltöztetésével és koporsóba fektetésével töltötte. Utoljára feszületet tett a mellére és kezeibe odatette a cárné levelét. Itt közlöm ennek a levélnek a szövegét, amelyet P.-nétől kaptam, aki barátnője volt a *sztarec*-nek és bizalmas viszonyban van Akulina nővérrel:

Drága vértanúm, add reám áldásodat, hogy szüntelenül velem legyen azon a fájdalmas úton, amelyet még idelelt meg kell járnom,. És emlékezzél meg rólam szent imádságaidban odafent!

ALEXANDRA.

Másnap reggel, vagyis tegnap, a cárné és Vyrubovné eljött imádkozni barátjuk holtteste előtt, amelyet elborítottak virágokkal, ikonokkal és siralmaikkal.

Hányszor mentem el Carszkoje-Szelóba vivő utamban a csezmai menház előtt, amelyet az útról láthattam a fákon keresztül! Régente kéjlak volt, II. Katalin építtette. Az évnek ebben a szakában, a téli tájképben, a ködös és jeges síkság végtelenjében komor gyász üli még a kastélyt. Ez a díszlet jól illett a tegnapi jelenethez. A gyászoló cárné és vészthozó barátnője, amint ott könnyeznek a mocskos *muzsik* puffadt holtteste előtt, akit oly

örülten szerettek és akit Oroszország még századok múlva is átkozni fog: a Történelem nagy dramaturgja el tudna-e képzelni ennél megdöbbentőbb jeleneteti

Éjfélkor a koporsót átvitték Carszkoje-Szelóba, Golovinnó és Loman ezredes kíséretében és letették a cári park egyik kápolnájában.

Csütörtök, 1917 január 4.

Meglátogatom Kokovcovot a Moehováján lévő kínosan rendezet lakásában.

A volt miniszterelnök, akinek a pesszimizmusa annyiszor beigazolódott, még sohasem hangoztatott előttem ilyen sötét jóslatokat. Előre látja, hogy rövidesen palotai dráma vagy forradalom tör ki.

— Már jó régóta nem láttam Ófelségét — beszéli. — De van egy bizalmas barátom, aki sűrűn érintkezik az uralkodópárral s az utóbbi napokban a cárral együtt dolgozott. Azok a benyomások, amelyeket ez a barátom hozott magával, siralmasak. A cárné látszólag nyugodt, de hallgatag és elcsigázott. A cár arca beesett, hangja száraz, tekintete zavaros; elkeseredett hangon nyilatkozott a birodalmi tanács tagjairól, akik nyíltan ugyan az autokratizmushoz való ragaszkodásukat hangoztatják, de merészeltek figyelmeztetésekéi; intézni hozzá; ennél fogva elhatározta, hogy kicseréli a felső kamara elnökét és alelnökét, akiknek a hatalma január 14-én lejár, akiket azonban rendszerint meg szoktak tartani hivatalukban... A cárnak a birodalmi tanács elleni fölháborodását ügyesen szítja a cárné, aki előtt azt hangoztatták, hogy a szélsőjobb egyik-másik tagja arról beszélt, hogy eltávolítják és kolostorba zárják... Most elárulok önnek egy titkot. Trepov ma meglátogatót és bejelentette, hogy nem hajlandó tovább

viselni a kormányzásért a felelősséget és följánlotta a cárnak lemondását a miniszterelnökségről. Most megérti ön, hogy jogom van nyugtalankodni.

— Szóval — mondom én — a jelenlegi válság mindinkább úgy alakul ki, mint a cár és az autokratizmus természetes, hivatalos védelmezői közötti küzdelem. Mit gondol ön, ha a cár nem enged, újra megérvük I. Pál tragédiáját'?

— Tartok tőle.

— De milyen magatartást fognak tanúsítani a baloldali pártok?

— A baloldali pártok, úgy érteni, hogy a Duma pártjai, valószínűleg távoltagek majd magukat a drámától; tudják, hogy az események folyamata csak javukra fordulhat és várnak. Ami a néptömegeket illeti, az más.

— ön már előre látja, hogy ezek is megmozdulnak!

— Nem hiszem, hogy a napi politika eseményei vagy akár egy palotadráma is elegendő volna a nép föllázítására. De a lázadás nyomban bekövetkezik, ha katonai vereség ér bennünket vagy éhínség tör ki.

Ekkor közlöm Kokoveovval, hogy kihallgatást szándékozom kérni a cártól:

— Hivatalosan csak diplomáciai és katonai ügyekről beszélgethetek vele. üe ha úgy érzem, hogy bizalmas kedvében van, megpróbálom átvézetni a belpolitika területére.

— Az Isten szerelmére, habozás nélkül mondjon el neki mindent!

— Ha hajlandó meghallgatni, tövéről-hegyére elmondok mindent. Ha vonakodik, arra szorítok, hogy megértessem vele, mennyire nyugtalánít mindaz, ami történik s amiről nincs jogom beszélni előtte.

— Önnek talán igaza van. Abban a lelkiállá-

potban, amelyben a cár van, csak óvatosan szabad közelíteni hozzá; de mivel tudom, hogy barátságot érez ön iránt, nem fog meglepni, ha kissé kitárja a szívét cár előtt.

Mióta Dimitrij nagyherceg őrizetben van a Nevszkij Proszpekten lévő palotájában, barátai meglehetősen nyugtalankodnak személyes biztonsága miatt. Bizonyos értesülések szerint, amelyeknek eredetét nem ismerem, attól tartanak, hogy Protopopov belügyminiszter elhatározta, hogy az őrizetére rendelt egyik rendőrtiszttel meggyilkoltatja. Az *Ochraná-tól* kieszelt haditerv állítólag az, hogy úgy tesznek, mintha szökési kísérlet történt volna; a rendőrtiszt azt vetné ürügyül, hogy a nagyherceg rátámadt és ő kénytelen volt fegyverével védekezni.

Trepov miniszterelnök, hogy minden eshetőségnek elejét vágja, Kabalov tábornok petrogradi kormányzóhoz parancsot küldött, hogy állítson gyalogsági őrséget a nagyhercegi palota elé. Mostantól fogva minden rendőr mellett egy-egy őrszem, áll, aki figyeli.

Péntek, 1917 január 5.

Az *Ochraná*, hogy hamis nyomra terelje az általános kíváncsiság föltevéseit és kutatásait, azt a hírt terjeszti, hogy Rasputin koporsóját elszállították falujába, Pokrovszkójébe, Tobolszk mellé, vagy valamelyik uráli kolostorba.

A valóságban a temetést igen nagy titokban, múlt éjjel megtartották Carszkoje-Szelóban.

A koporsót azon a területen földelték el, amelyet Vyrubovné és két moszkvai kereskedő vásárolt a minap, a cári park tözsomszédságában, az Alexandrovka mellett, hogy kápolnát és kórházat

építsenek rajta. Körülbelül egy hónappal ezelőtt Pitirim érsek ünnepélyesen megáldotta ezt a területet.

A temetésen csupán a cár, a cárné, a négy fiatal nagyhercegnő, Pi'otopopov, Vyrubovné, Loinan és Marcev ezredesek voltak jelen, végül pedig Wasziljev atya, udvari főpap, aki a szertartást végezte.

A cárné elkérte „Grigorij vértami” véres ingét és jámboran őrzi, mint valami ereklyét, mint valami *palladium-ot*, amelytől az uralkodóház sorsa függ.

Ugyancsak ezen az estén egy Bogdanov nevű nagyiparos ebédet adott, amelyen résztvettek: a cári család egyik tagja, Konstantinovics Gábiel herceg, több tiszt, köztük Kapniszt gróf, a hadügyminiszter szárnysegédje, a birodalmi tanács egyik tagja, Oszerov és az előkelő pénzvilág néhány képviselője, köztük Putilov.

Az étkezés alatt, amely igen eleven hangulatban folyt, csupán a belpolitikai helyzetről beszélgettek. A pezsgő hatása alatt ezt a legfeketébb színekkel ecsetelték, azzal a szélsőséges pesszimizmussal, amelyben az orosz képzelet oly gyönyörűséget talál.

Oszerov és Putilov Gábiel herceghez intézik szavaikat és kifejtik, hogy nézetük szerint az uralkodóház és a monarchikus kormányforma megmentésének egyetlen módja, ha összegyűjtik a cári család valamennyi tagját, a birodalmi tanács és a Duma pártvezéreit, továbbá a nemesség és a hadsereg képviselőit és ünnepélyesen kijelentik, hogy a cár tehetetlen, nem, tud megfelelni feladatának, képtelen tovább uralkodni és egyúttal kihirdetik a cárevics trónralépését, az egyik nagyherceg régenssége mellett.

Gábriel herceg éppenséggel nem tiltakozik, csupán néhány gyakorlati természetű ellenvetésre szorítkozik; mégis megígéri, hogy nagybátyjainak és unokatestvéreinek beszámol arról, amit közöltek vele.

Az estély pohárköszöntővel végződik „egy intelligens, kötelességeit átérző és népéhez méltó cárra!”.

A cár minden magyarázat nélkül visszautasította Trepov lemondását.

Az est folyamán értesülök, hogy a Romanovok családjában nagy az izgalom, nagy a fölindulás.

Több nagyherceg, akik között Mária Pavlovna nagyhercegnő három fiát, Cirillt, Borist és Andrást emlegetik, nem kisebb dologról beszél, mint hogy a cárizmust uralkodóváltozás árán kell megmenteni. Négy gárdaezred támogatásával, amelyeknek hűsége már megrendült, éjjel elmennének Carszkoje-Szelóba; hatalmukba kerítenék az uralkodópárt; bebizonyítanák a cár előtt, hogy le kell mondania; a cárnét kolostorba zárják; aztán kihirdetnék Alexis cárevics trónralépését, Nikolajevics nagyherceg régenssége mellett.

E gondolatnak értelmi szerzői úgy vélik, hogy Dimitrij nagyherceg volna Rasputin meggyilkolásában való közreműködése révén a leghivatottabb az összeesküvés irányítására és a csapatolc megnyerésére. Unokatestvérei, Vladimirovics Cirill és András meglátogatták a Nevszkij Proszpekten lévő palotájában és mindem erejükből arra ösztökélték, hogy „fejezze be a nemzet megmentésére irányuló művét”. Pavlovics Dimitrij hosszas lelkitusa után határozottan kijelentette, hogy „nem hajlandó kezét emelni a cárra”; utolsó szava ez volt: „Nem fogom megszegni hűségeskümet.”

A gárdacsapatok, amelyeknek körében a szerve-

zók már kapcsolatokat találtak, a következők: a Pavlovszkij-ezred, amelynek kaszárnyája a Marsmezőn van; a Preobrazsenszkij-ezred, a Téli-palota mellett lévő kaszárnyában; az Izmajlovskij-ezred az Obvodnij-csatorna melletti kaszárnyában; a gárdakozákok, akiknek kaszárnyája a Nevszkij-Szent-Sándor kolostor mögött van; végül a Carszkoje-Szelóban állomásozó cári huszárezred egyik osztálya.

A kaszárnyákban folyó munkáról majdnem azonnal értesült az *Ochrana*. Bjeleckij megbízást kapott, hogy indítson vizsgálatot a Rasputin meggyilkolása ügyében folyó vizsgálattal párhuzamosan; nyomozásában főmunkatársa Neydajlov csendőrezredes, a cári titkosrendőrség főnöke aki nemrégiben került Szpiridovics tábornok helyébe.

*

Szombat, 1917 január 6.

Továbbra is a legellentmondóbb és legőrültebb verziók keringenek Rasputin meggyilkolásáról. A titok annál mélyebb, mert a cárné mindjárt az első pillanatban a volt rendőrfőnököt, a hírhedt Bjeleckij t, aki ma szenátor, bízta meg, hogy személyesen vezesse a nyomozást; azonnal munkához látott Globacsev csendőrtábornokkal, az *Ochrana* főnökével és Kirpicsnikov ezredessel, ügyes főnök-helyettesével. A cárné követelte, hogy az *Ochrana* egész hatáskörét Bjeleckij kezében egyesítsék a vizsgálat vezetésére és erélyesen ismételte: „Csak benne bízom; csak azt hiszem el, amit ő mond, egyedül ő ...”

Két különböző forrásból, amelyeknek egyike igen bizalmas, egész sor értesülést szereztem, amelyeknek alapján módomban van összeállítani a gyilkosság főbb mozzanatait. Biztosítanak,

hogy ezek a részletek megegyeznek azokkal a tényekkel, amelyeket a rendőrségi vizsgálat kiderített.

A dráma a december 29-éről 30-ára virradó éjszakán történt Jusszupov herceg palotájában, a Mojka-rakpart 94. szám alatt.

Jusszupov Félix csak felületes kapcsolatban A'olt Kasputinnal. Hogy lakásába csalogassa, nem éppen kifogástalan haditervhez folyamodott. December 28-án elment a *sztarec-hez* és ezt mondta neki:

— Feleségem tegnap érkezett meg a Krímből és nagyon szeretne megismerkedni veled. Mindenáron bizalmas körben akar találkozni, hogy nyugodtan elbeszélgethessetek. Nem jönnél el holnap este hozzám tcára! Jó későn jöjj, féltizenkettő tájban; mert az anyósom nálunk van ebéden; de ebben az időtájban már biztosan elmegy.

Az a, gondolat, hogy kapcsolatba kerülhet, a szépséges Irén hercegnővel, Mihajlovics Sándor nagyherceg leányával és a cár unokahúgával, rögtön csábította Rasputint; megígérte, hogy elmegy. Különbén pedig, Jusszupov állításával ellentétben, Irén hercegnő még a Krímben volt.

Másnap, december 29-én tizenegy óra tájban, valamennyi összeesküvő egybegyűlt a Jusszupov-palotában, az egyik elsőemeleti szalonban, ahol vacsorát szolgáltak föl. így ott volt Félix herceg társaságában Dimitrij nagyherceg, Puriskievics dumaképviselő, Szuchotin kapitány és egy lengyel orvos, doktor Lazovert Szaniszló, valamelyik fontos hadi egészségügyi intézmény főnöke. Ámbár ilyesmit is emlegetnek, ezen az estén semmiféle tivornya nem volt a Jusszupov-palotában; az összejöveten egyetlen nő sem vett részt.

R... hercegnő, sem D .. -né, sem P ... grófnő, sem Karallij táncosnő.

Negyedtizenkettőkor Félix herceg automobilon Rasputinhoz ment, aki a Goročovája-utca GS. szám alatt lakik, körülbelül két kilométernyire a Mojkától.

Jusszupov tapogatózva ment föl Rasputin lépcsőjén; mert a házban kioltották már a lámpákat, az éjszaka pedig koromsötét volt. Ebben a sötétségben nem tudott tájékozódni. Abban a pillanatban, amikor csöngetett, attól félt, hogy eltévesztette az ajtót, sőt az emeletet is. Ekkor így szólt magában: „Ha tévedek, az annyit jelent, hogy a sors ellenem van és Rasputinnak életben kell maradnia.”

Becsönget. Maga Rasputin nyit ajtót; hűséges szolgája, Dunya, ott van a nyomában.

— Eljöttem érted, atyám, ahogy megbeszéltük — mondja Jusszupov —; lent vár a kocsim.

És orosz szokás szerint, túlradó szívességgel, hatalmas csókot nyom a *sztarec* ajkára.

Ez ösztönszerűleg bizalmatlan és gúnyos hangon fölkiált:

— Miféle csókot adsz nekem, fiacskáin!... Remélem, nem Júdás-csók... Hát gyerünk! Menj előre!... Isten áldjon, Dunya!

Tíz perc múlva, vagyis éjfélkor kiszállnak a kocsiból a Mojkán levő palota előtt.

Jusszupov bevezeti vendégét egy kis földszinti szobába, amely a kertre nyílik. Dimitrij nagyherceg, Puriskievics, Szuchotin kapitány és Lazover doktor az emeleten várakoznak, ahonnan időnként gramfon lármája hallatszik le, amely tánczenét játszik. Jusszupov így szól Rasputinhoz:

— Az anyósom még odafönt van néhány fiatal barátunkkal; de már valamennyien készülődnek. Mindjárt utána idejön hozzánk a feleségem . . . Ülünk le!

Letelepednek a bő karszékekbe és okkultizmusról, nekromantiáról beszélgetnek.

A *sztarecet* sohasem kell biztatni, hogy lélegzetfogytaig beszéljen ezekről a tárgyokról. Különben ma este jó hangulatban van; a szeme igen élénk és szemlátomást meg van elégedve magával. Hogy a fiatal Irén hercegnőhöz a csábítás minden eszközével közeledjék, legszebb ruháját vette magára, ünnepnap i öltözetét: bő fekete bársonynadrágot, hosszúsárú új csizmát, kék hímzéssel díszített fehér selyeminget, végül aransujtásos fekete szatén-övet, amit a cárnétól kapott ajándékba.

A karszékek közé, amelyekben Jusszupov és A'endóge letelepedtek, már előre kis asztalt állítottak; ezen az asztalkán két tál habos-sütemény van, egy üveg Marsala és egy tálca, rajta hat pohár. A Rasputin elé tett sütemények ciankáli-val vannak megmérgezve. A mérget az Obuchov-kórház egyik orvosa, Félix herceg barátja adta. A három pohárban, amelyek a sütemények mellett állnak, mindegyikben három decigram eiankái van,, néhány csepp vízben föloldva. Bármily gyengének tűnik is az adag, mégis óriási, hiszen négy centigramnyi adag már halált okoz. Alig kezdtek el a beszélgetést, Jusszupov természetes könnyedséggel megtölt mindegyik sorozatban egy-egy poharat és a felé eső tálból kivess egy süteményt.

— Nem iszol, Grigorij atya! — kérdezi a *sztarectől*.

— Nem, nem vagyok szomjas.

A beszélgetés meglehetősen élénken tovább folyik a spiritizmus, a boszorkányság, a jövendőmondás eljárásairól.

Jusszupov megint étellel és itallal kínálja Rasputint. Megint visszautasítja.

De mikor az óra már hajnali egyet üt, Grislai egyszerre csak idegeskedni kezd és durva hangon elkiáltja magát:

— Ejnye! Hát csak nem jön a feleséged! . . . Tudod, hogy nem szokásom várakozni. Engem senki sem mer megvárakoztatni, senki... még a cárné sem.

Félix herceg tudja, hogy Raszpintin hirtelenhagú és édeskésen dadogja:

— Ha Irén néhány perc múlva nem lesz itt, érte megyek.

— Jól teszed; mert kezdek már unatkozni.

Jusszupov fesztelenül, de elfulladás torokkal próbálja újra megindítani a társalgást. Egyszerre csak a *sztarec* kiissza poharát. Csettint a nyelvével és ezt mondja:

— A marsalád pompás. Szívesen innám még egygel.

Jusszupov gépies mozdulattal megtölti — nem azt a poharat, melyet Griska feléje nyújt, hanem a másik kettőt, melyekben a többi ciankáli van.

Rasputin fölveszi az egyiket és egy hajtásra kiissza. Jusszupov el van készülve rá, hogy áldozata nyomban elájul, összeesik.

De a méreg egyáltalán nem hat.

Kiissza a harmadik poharat is. Megint semmi hatás.

A gyilkos, aki mindedig feltűnő hidegvérről és nyugalomról tett tanúságot, kezd megzavarodni. Azzal az ürüggyel, hogy Irén hercegnőért megy, távozik a szalonból és fölmegy az emeletre, hogy tanácskozzék cinkosaival.

A tanácskozás rövid. Puriskievics nyomatékosan kijelenti, hogy siettetni kell a megoldást.

— Különben ez a bitang még kisiklik a kezünk közül. — mondja. — És minthogy legalább is félig meg van mérgezve, viselni fogjuk a gyilkosság minden

következményét, anélkül hogy hasznunk volna belőle.

— De nincs revolverem! — szólal meg Jusszupov.

— Itt az enyém! — felel rá Dimitrij nagyherceg. Jusszupov visszamegy a földszintre s balkezeiben a háta mögött tartja a nagyherceg revolverét.

— Feleségem sajnálja, hogy megvárakoztatott — mondja —; a vendégei csak most mennek; mindjárt itt lesz.

De Rasputin alig hallgat rá; föl-alá járkál, nyög, böfög. A ciankáli hat.

De Jusszupov mégis tétovázik, használja-e ígyverét. Ha elhibázza a lövést!... Gyöngé és pipogya ember létere fél szemtől-szembe megtámadni az izmos *muzsik-ot* aki egy ökölcsapással leterítené.

De nincs már egyetlen vesztegetni való perc sem. Rasputin minden pillanatban észreveheti, hogy törbecsáltak, torkon ragadhatja ellenfelét és átlépve a holttesten, elmenekülhet.

Jusszupov megembereli magát, hanyagul a szoba végébe megy, megáll egy műtárgyakkal megrakott asztal mellett és megszólal:

— Ha már úgyis állsz, gyere közelebb; nézd meg ezt a renaissance-kori gyönyörű olasz feszületet, amelyet a minap vettem.

— Igen, mutasd, meg csak; az ember sohasem tud betelni megfeszített Üdvözítőnk képmásának szemléletével!

A sztarec odalép az asztalhoz.

— Tessék — mondja Jusszupov --; nézd meg. Milyen gyönyörű!

Míg Rasputin a szent képmás fölé hajol, Jusszupov a baloldalára kerül és úgyszólván közvetlen közélről két revolvergolyót röpít a halántékába.

Rasputin felordít:

— Ah!

És egész testével végigvágódik a padlón.

Jusszupov a teste fölé hajol, megtapogatja ütőerét, megvizsgálja a szemét, felhúzza a szempilláját és megállapítja, hogy nincs benne élet.

A dördülés hallatára cinkosai hirtelen leszaladnak az emeletről.

Dimitrij nagyherceg kijelenti:

— Most gyorsan a vízbe kell dobni... Megyek az autómért.

Cimborái fölmennek az emeletre, hogy megbeszéeljék a hulla elszállítását.

Körülbelül tíz perc múlva Jusszupov visszamegy a földszinti szalonba, hogy megnézzze áldozatát.

Visszaborzad a rémülettől.

Rasputin félig fölemelkedve, a kezeire támaszkodik. Végső erőfeszítéssel fölkel, súlyos öklével lecsap Jusszupov vállára és leszakítja vállrózsáját, miközben elhaló hangon nyöszörgi:

— Nyomorult!... Holnap fölakasztanak! Mert mindent elmondok a cárnénak!

Jusszupov nagy ügyel-bajjal kitepi magát, kirohan a szalonból, fölmege az emeletre. És sápadtan, vértől borítottan, elfúló hangon odakiált cimboráinak:

— Még él!... Beszélt hozzám!...

Aztán ájultan hanyatlik az egyik pamlagra. Puriskievies megragadja markos kezeivel, rázza, fölemeli, elveszi tőle a revolvért és a többi összeküvő kíséretében magával vonszolja a földszinti szobába. A *sztarec* már nincs a szalonban. Volt még annyi ereje, hogy kinyitotta a kertre szolgáló ajtót és most a hóban vánszorog.

Puriskievies golyót röpít a tarkójába, egy másikat pedig a lágyékába, míg Jusszupov örjöngve,

üvöltve fölkap egy bronz gyertyatartót és többször egymásután lesújt vele áldozata koponyájára.

Hajnali negyedhárom.

Ebben a pillanatban Dimitrij nagyherceg automobilja a kis kerti kapu elé érkezik.

Az összeesküvők egy megbízható inas segítségével föladják Rasputinra a bundáját, még a sárcipőit is a lábára húzzák, hogy semmi bűnjel ne maradjon a palotában, aztán fölteszik a holttestet az automobilra, amelyben hirtelen elhelyezkedik Dimitrij nagyherceg, Lazovert doktor és Szuchotin kapitány. Ezután a kocszi, amelyet Lazovert vezet, száguldó iramban megindul a Kresztovszkij-sziget felé.

Szuchotin kapitány az este ott járt és kikémlelte az öblöket. Az automobil az ő útmutatása nyomán megáll egy kis hídnál; itt a sebes vízár jégtorlaszt halmozott föl, amelyet hasadékok szaggatnak meg. A három cinkos nagy ügyel-bajjal ide hurcolja súlyos áldozatát egészen a hid széléig és belenyomja a vízbe. De a művelet anyagi nehézségei, a koromsötét éjszaka, az élesen füttyülő szél, a meglepetés félelme, a türelmetlen sietség végül is fölkorbácsolják idegeiket. Ezért nem veszik észre, hogy amikor a holttestet lábainál fogva bedobták, leverték egyik sárcipőjét, amely ennek következtében a jégen maradt; három nap múlva ennek a sárcipőnek a fölfedezése vezette a rendőrséget arra a helyre, ahol a holttestet bedobták.

Miközben ez a sötét munka folyt a Kresztovszkij-szigeten, a Mojkan lévő palotában, ahol Félix herceg és Puriskievics kettesben nyakra-főre igyekeztek eltüntetni a gyilkosság nyomait, váratlan esemény történt.

Mikor Rasputin elhagyta a Goročováján lévő lakását, az *Ochrana* egyik ügynöke, Tichomirov,

akinek az volt a rendes föladata, hogy vigyázzon a *sztárec-re*, azonnal a Jusszupov-palota környékére ment őrt állni. A dráma első mozzanatai természetesen elkerülték figyelmét.

De ha nem is hallhatta az első revolverlövéseket, amelyek megsebesítették Rasputint, tisztán hallotta a kertben eldördült lövéseket. Kezdett nyugtalanzkodni, nagy sietve elment értesíteni a szomszédos rendőrállomás hadnagyát. Mikor kettesben visszatérnek, látják, hogy egy automobil távozik a Jusszupov-palotából és őrült iramban megindul a Kék-híd felé.

A rendőrhadnagy be akar lépni a palotába. De a herceg háznagya, aki a kapuban fogadja, ezt mondja neki:

— Ami történt, nem tartozik önre. Ő császári fensége Pavlovics Dimitrij nagyherceg holnap majd tudtára adja annak, akit illet. Távozzék!

A hadnagy erélyesen behatol. Az előcsarnokban ott találja Puriskievicset, aki ezt a kijelentést teszi:

— Megöltük azt az embert, aki megbecstelénítette Oroszországot.

— Hol a holttest?

— Azt ön nem fogja megtudni. Föltétlen titoktartást fogadtunk mindarra, ami történt.

A hadnagy visszarohan a Morszkáján lévő átlomásra és telefonál Grigorjev ezredesnek, a második kerület rendőrfőnökének. Félóra sem telik bele és Balk tábornok rendőrfőnök, Taticsev gróf tábornok csendőrfőparancsnok, Globacsev tábornok, az *Ochrana* főnöke, végül Wasziljev rendőrigazgató megérkeznek a Jusszupov-palotába.

Vasárnap, 1917 január 7.

Pokrovszkij tegnap este közölte velem, hogy a cár ma hat órákor fogad; hozzátette:

— Kérem önt, beszéljen velem nyíltan, ne hallgasson el semmit... Nagy szolgálatot tehetne nekünk!

— Föltéve, hogy a cár hajlandó meghallgatni, mindent elmondok neki, ami a szívemet nyomja. De tudomásom szerint a cár olyan lelkiállapotban van, hogy a feladatomban nem lesz könnyű.

— Ihlesse önt az Isten!

— Ehhez az is kellene, hogy *valaki* alkalmat adjon az Istennek arra, hogy megihlessen.

Valamivel hat óra előtt Teplov szertartásmester, aki Petrogradból az udvari vonaton idáig kísért, bevezet a carszkoje-szelói palotába. Dolgorukov herceg udvarnagy és a szolgálattevő szárnysegéd fogad az első szalon ajtajában.

Amikor a cár dolgozószobája előtti könyvtárterembe érkezünk, ahol az etiópiai testőr áll mozdulatlanul, körülbelül tíz percig beszélgetünk. A háborúról beszélünk és arról, hogy milyen hosszú ideig fog tartani; hangoztatjuk hitünket a végső győzelemben; elismerjük, hogy elszántabbaknak kell mutatkoznunk, mint bármikor, a germán hatalom leverésére stb. De az urak határozott nyilatkozatait meghazudtolja arcuk komor és nyugtalan kifejezése, az a néma tanács, amelyet szemekben olvasok: „Az Isten szerelmére, beszéljen nyíltan Őfelségével!”

Az etiópiai kinyitja az ajtót.

Amint belépek, megdöbönt a cár fáradt arca, megnyúlt és réveteg arckifejezése.

— Kértem Felségedet, hogy fogadjon — kérdem —, mert Felségednél mindig sok bátorítást találtam és erre ma nagy szükségem van.

Színtelen hangon, ahogy még sohasem hallottam beszélni, ezt válaszolja:

— Ma is állhatatosan el vagyok szánva a háborúnak a győzelemig, a döntő és teljes győzelemig való folytatására. Olvasta a hadsereghez intézett legutóbbi *prikaz*-omat?

— Igen, olvastam és csodáltam a bizakodásnak, a megrendíthetetlen energiának azt a szellemét, amely ez okmányból árad. De Felsőged uralkodói akaratának e harsány hangoztatása, és a tények valósága között mily óriási a távolság, mily óriási a szakadék!

A cár bizalmatlanul pillant rám. Én folytatom:

— Ebben a *prikaz*-ban Felsőged kijelenti Konstantinápoly meghódítására irányuló hajthatatlan elhatározását. De hogyan jutnak oda Felsőged hadseregei? Nem döbbsenti meg Felsőgedet az, ami Romániában történik? ... Ha az orosz csapatok visszavonulását nem állítják meg haladéktalanul, akkor hamarosan egész Moldvát ki kell üríteniök, hogy visszavonulhassanak a Pruth vagy a Dnyeszter mögé. És nem tart-e attól Felsőged, hogy ebben az esetben Németország ideiglenes kormányt állít föl Bukarestben, egy másik Hohenzollernt ültet a trónra és az ekkép helyreállított Romániával békét köt?

— Ez csakugyan nyugtalanító eshetőség. Ezért minden lehető megteszek Szacharov tábornok hadseregének növelésére; azonban a szállítási és ellátási nehézségek óriásiak. Mégis remélem, hogy körülbelül tíz nap múlva újra megkezdhetjük Moldvában az offenzívát.

— Ah!... tíz nap múlva!... Hát az a harmincegy gyaloghadosztály és tizenkét lovashadosztály, amit Szacharov tábornok követelt, már a harc-vonalban van?

A cár kitérő választ ad:

— Nem tudnám megmondani önnek, már nem emlékszem rá. De már sok-sok csapata van... És én még sok-sok újabb csapatot küldök...

— Rövidesen.

— Igen, remélem.

A társalgás bágyadtan vánszorog. Már nem sikerül lekötnöm a cárnak sem tekintetét, sem figyelmét. Úgy rémlik, mintha ezer mérföldnyire volnánk egymástól.

Most kijátszom a nagy érvet, amely mindig oly hathatósan bizonyult, hogy megnyissa előttem gondolkodásának kapuit: hivatkozom atyjának, III. Sándornak emlékére, akinek arcképe tanuja beszélgetésünknek:

— Sire, ön gyakran említette előttem, hogy nehéz órákban forrón szeretett atyjához folyamodik és hogy soha nem fohászkodott hozzá hiába. Bár most ihlethetné Felsőgedet az ő nemes lelke! A helyzet roppantul súlyos!

— Igen, atyám emléke hatalmas támaszom.

És ezzel a semmitmondó frázissal újból elejti a beszélgetés fonálát.

Csüggedt mozdulattal újra megszólalok:

— Látom, Sire, hogy sokkal nyugtalanabban távozom ebből a szobából, mint ahogy beléptem. Most történik elsőízben, hogy nem érzem magam lelki kapcsolatban Felsőgeddel.

Érzelmesen tiltakozik:

— De hiszen önben teljesen megbízom! Annyi közös emlékünk van! És tudom, hogy számíthatok az ön barátságára.

— Éppen ez a barátság az oka, hogy ma Felsőged olyan szomorúnak és szorongónak lát; mert csak aggodalmaim kisebbik felét közöltem Felsőgeddel. Van egy tárgy, amelyről Franciaország Nagykövetének nincs joga beszélni Felsőged előtt; Felsőged kitalálja, melyik az. Nem volnék méltó

arra a bizalomra, amelyet Felsőged mindig tanúsított irántam, ha nem vallanám meg, hogy mindazok a tünetek, amelyek néhány hét óta megdöbbennek, az a fejvesztettség, amelyet a legkiválóbb férfiakban is megfigyelek, az a szorongás, amelyet Felsőged leghívebb alattvalóiban is észreveszek, Oroszország jövőjét illetőleg rémülettel tölt el.

— Tudom, hogy a petrogradi szalonokban nagyon fészkelődnek.

És időt sem hagy, hogy fölkapjam ezeket a szavakat; közömbös arccal ezt kérdezi:

— Mi van barátunkkal, Ferdinánd bolgár cárral!

A legridegebb hivatalos hangon ezt felelem rá:

— Hosszú hónapok óta semmit sem hallottam felőle, Sire.

És elhallgatok.

A cár szokott félénkségével és félszégével nem tud mit mondani. Nyomasztó csönd súlyosodik ránk. De mégsem bocsát el, mert biztosan nem akarja, hogy kínos benyomással távozzam. Lassankint az arca fölenged és mélabús mosolyban ragyog föl. Megszánom és szótlanságában segítségére sietek. Az asztalon, amely mellett ülünk, észreveszek tíz gyönyörűen bekötött könyvet, rajtuk I. Napóleon monogramja:

— Felsőged kedves figyelmet tanúsított Franciaország nagykövete iránt, hogy ma ezekkel a könyvekkel vette körül magát. Napóleon nagy tanácsadó válságos körülmények között. Ez az a férfi, aki a legtöbb erőszakot követte el a végzetten.

— Ezért üzők kultuszt belőle.

Alig tudom elfojtani ezt a megjegyzésemet: „Ó, nagyon is plátói kultuszt!” De a cár fölkel és az ajtóig kísér; baráti mozdulattal sokáig szorongatja a kezemet.

Miközben az udvari vonat hóviharban visszavisz Petrogradba, összefoglalom magamban e kihallgatásnak az emlékeit. A cár szavai, hallgatásai, elhallgatásai, komoly és összevont arca, tétova és révedező tekintete, zárkózott gondolkodása, egész egyéniségének határozatlansága és talányossága megerősít abban a gondolatban, amely már néhány hónap óta kísért: II. Miklós érzi, hogy túlcaptak rajta és maguk alá gyűrték az események; már nem hisz sem küldetésében, sem művében; úgyszólván belsőleg már lemondott, beletörődött a katasztrófába és kész az áldozatra. A hadsereghez intézett legutolsó *prikaz-a*, Lengyelország és Konstantinápoly fölényes visszakövetelése tehát, mint előre megéreztem, nem, volt egyéb, mint politikai végrendelet, utolsó hangoztatása annak a dicsőséges ábrándnak, amelyet Oroszország számára szőtt és amelynek összeomlását ma világosan látja.

*

Hétfő, 1917 január 8.

Dimitrij nagyherceget felsőbb parancsra Perzsiába küldték, Kaszvinba, ahol az egyik harcoló hadsereg vezérkarához osztják be. Jusszupov Félix herceget száműzték a déloroszországi kurszki kormányzásában levő birtokára. Puriskievics-et illetőleg, tekintettel arra a presztizsre, amelynek a paraszti tömegek körében örvend, arra a befolyásra, amelyet a reakciós pártra gyakorol, mint a „Fekete bandák” egyik vezére, a cár úgy gondolta, hogy veszedelmes dolog volna le sújtani rá, tehát szabadlábbon hagyta; de a merénylet után következő napon elutazott a frontra, ahol a katonai rendőrség megfigyelés alatt tartja.

Rasputin meggyilkolásának ötlete nyilván Jusz-

szupov Félix lelkében született meg, a múlt november közepén. Állítólag közölte is mindjárt akkor a „kadett”-párt egyik *leader-jével*, Maklakov Vazullal, a kitűnő ügyvéddel; de akkor arra gondolt, hogy a *sztarec-et* nem ő öli meg, hanem bérgyilkosokkal öleti meg. Az ügyvéd bölcsen lebeszélte erről a módszerről: „Azok a nyomorultak, akik pénzért magukra vállalnák Rasputin meggyilkolását, még jóformán meg sem kapnák öntől a vérdíjat és máris az *Ochranához* mennének, hogy elárulják önt...” Jusszupov zavartan kérdezte: „Hát nem lehet megbízható embereket találni?” Erre Maklakov állítólag ezt a szellemes választ adta: „Nem tudom; nem tartok gyilkosközvetítő irodát!”

Pontosan december 2-án határozta el Jusszupov Félix, hogy maga hajtja végre tervét.

Ezen a napon az egyik páholyban résztvett a Duma nyilvános ülésén. Éppen Priskievics lépett a szószékre és eldörögte rettenetes vádbeszédét „ama titkos erők ellen, amelyek megbecsülnék Oroszországot”. Mikor a szónok a tomboló gyülekezetbe beleharsogta: „Föl, miniszter uraim! Menjenek a *sztavkára*, vessék magukat a cár lábaihoz; mondják meg neki bátran, hogy a népharag dübörög és nem szabad egy sötét *muzsiknak* tovább kormányoznia Oroszországot!...” viharos izgalom fogta, el Jusszupovot. P.-né, aki mellette ült, látta, hogy nyomban elsápadt és reszketett.

Másnap, december 3-án elment Puriskievieshez.

Előbb föltétlen titoktartást fogadtatott vele, aztán elmondta, hogy egy idő óta összeköttetésben van Rasputinnal; azzal a szándékkal, hogy behatoljon az udvarnál szőtt intrikák titkaiba, nem riadt vissza semmiféle hízelgéstől sem bizalmának a megnyerésére: csodálatos sikerrel dolgozott; mert magától a *sztarec-től* tudta, meg, hogy

a cárnő párthívei II. Miklós trónfosztására, készülődnek, hogy Alexis cárevicset kiáltják ki cárnak anyja régenssége mellett és hogy az új uralkodó első cselekedete az lesz, hogy följajnlja a békét a germán birodalmaknak.

Mikor látta, hogy amazt fölzaklatja ez a közlés, kifejtette előtte Rasputin meggyilkolására, vonatkozó tervét és szavait ezzel zárta: „Szeretném, ha számíthatnék önre, Mitrofanovics Vladimir, hogy megszabadítsuk Oroszországot attól a rettenetes lidércnyomástól, amelyben vergődik.” Puriskievics, aki bátorszívú és hirtelen akarátú ember, lelkesen csatlakozott hozzá. Még ugyanakkor megbeszélték a cselvetés programját és a végrehajtás időpontját december 29-óben állapították meg.

Franciaország, Anglia és Olaszország kiküldöttei a szövetségesek konferenciájára valószínűleg ezekben a napokban indulnak Petrogradba. Buchanan, Carlotti és én azt tanácsoljuk kormányainknak, hogy halasszák el a kiküldöttek elutazását. Főlöszleges dolog kitenni őket az utazás fáradalmainak és kockázatainak a Sarki-tengeren keresztül, ha itt csak fejtetlen kormányt találának,

HATODIK FEJEZET.

1017 január 9—28.

Kedd, 1917 január 9.

Sir George Buchanan, akit éppúgy nyugtalanít a helyzet, mint engem, úgy véli, hogy a cár talán hallgatna unokafivérének, az angol királynak tanácsára; tehát azt javasolta Balfournak, hogy küldessen a királlyal magántáviratot a cárnak; Buchanan e távirat átadása alkalmával élszóval hozzáfűzné a szükséges magyarázatokat. Mint-hogy Balfour helyeselte ezt a lépést, Buchanan kihallgatást kért a cártól.

Tegnap este Konstantinovics Gábriel herceg vacsorát adott kedvesénél, egy volt színésznőnél.

A vendégek sorában ott volt Boris nagyherceg, Konstantinovics Igor herceg, Putilov, Segubатов ezredes, néhány tiszt és egész sereg ragyogó hetéra.

Az estély folyamán csak az összeesküvésről volt szó, a gárdaezredekről, amelyekre számíthatnak, azokról a körülményekről, amelyek a legkedvezőbbek lennének a merénylet elkövetésére stb. I2s mindez lakájok jövése-menése közben, félvilági nők jelenlétében, cigányok éneke mellett történt, „cári töltésű” Moet et Chandon gőzében, amely patakokban folyt.

Záradékul ittak a Szent Oroszország boldogságára.

*

Szerda, 1917 január 10.

Körülbelül egy hónappal ezelőtt Viktória Feodorovna nagyhercegnőt, Cirill nagyherceg feleségét fogadta a cárné. Minthogy a nagyhercegnő úgy érezte, hogy a cárné nyíltszívűbb, mint rendszeren, elszánta magát és szóba hozott előtte néhány kínos kérdést:

— Fájdalommal, rémülettel látom — kezdte — a Felsőged ellen megindult ellenséges mozgalmat ...

A cárné a szavába vágott:

— Ön téved, kedvesem. Különben magam is tévedtem. Még legutóbb is azt hittem, hogy Oroszország gyűlöl. Ma tisztán látok. Tudom, hogy csak a petrogradi társaság gyűlöl, ez a romlott, istentelen társaság, amely csak a táncra és a vacsorákra gondol, csak a gyönyörökkel és a házasságtöréssel törődik, miközben mindenféle patakokban folyik a vér ... a vér!... a vér!...

Szinte fuldoklóit a haragtól, mikor ezeket a szavakat kimondta; pillanatra el kellett hallgatnia. Aztán folytatta:

— Most, épp ellenkezőleg, jólesik tudnom, hogy egész Oroszország, az igazi Oroszország, a szegények és a parasztok Oroszországa velem van. Ha megmutatnám önnek azokat a táviratokat és leveleket, amelyeket naponta kapok a birodalom minden részéről, elámulna. De azért köszönöm, hogy nyíltan beszélt velem.

A szegény cárné természetesen nem tudja, hogy Stürmernek az a zseniális ötlete támadt, amelyet aztán Protopopov fölkapott és kiszélesített, hogy naponta húszával küldeti neki az *Ochraná-val* a leveleket és a táviratokat, ilyenfajta stílusban:

Ó, forrón szeretett uralkodónők, imádott cáré-vicsünk anyja és védelmezője ... Hagyományaink

*őre... Ó, nagy és kegyes cárnénk... Védelmet
bennünket a gonosz ellen... Óvj meg ellenségeink-
től... Mentsd meg Oroszországot!...*

Az utóbbi napokban nővére, Szergej nagyherceg özvegye, a Márta- és Mária-zárda apátnője, egyenesen azért jött föl Moszkvából, hogy föltárja előtte a moszkvai társaság egyre növekvő fölháborodását és mindazt, ami a Kreml árnyékában szövődik.

A cár és a cárné fagyos fogadtatásban részesítette; ez annyira megdöbbenette, hogy ezt kérdezte:

— Hát akkor jobban tettem volna, ha nem jövök?

— Igen — felelt szárazon a címé.

— Hát akkor jobban tenném, ha elmennék?

— Igen, a legelső vonattal — vágta oda keményen a cár.

Trepovot, aki ismételten kérte lemondásának elfogadását, tegnap „nyugdíjazták”.

Utódja Golicin Dimitrijevics Miklós herceg, a birodalmi”Canács szélső jobboldalának tagja. Mindeddig kizárólag a közigazgatási pályán működött ... mégpedig ismeretlenül. Állítólag komoly és tisztességes ember, de gyenge és hanyag.

A szövetségesek ügye Trepovban legerősebb biztosítókát veszti el. És attól tartok, hogy ebben a hűséges és nyers szolgájában a cárok monarchiája is elveszti utolsó támaszát, utolsó védelmezőjét.

Csütörtök, 1917 január 11.

Tegnap Mária Pavlovna nagyhercegnő meghívott mára ebédre, első titkárommal, Charles de Chambrunnal együtt.

Néhány perccel egy óra előtt érkezem a Vladimír-palotába.

Fölfelé indulok a lépcsőn, amikor a nagyhercegnő személye mellé beosztott Knorring tábornok nagy sebbel-lobbal lefelé jön velem szemben és átad egy levelet az egyik ezredesnek, aki gyors léptekkel távozik.

— Bocsássa meg — kezdi —, hogy nem voltam itt az előcsarnokban az ön fogadására. Nagyon súlyos órákat élünk!

Észreveszem, hogy az arca sápadt, a vonásai megnyúltak.

Még a negyedik lépcsőfokra sem jutottunk, mikor egy másik¹ ezredes tűnik föl a kapuban; Knorring azonnal visszamegy.

Mikor elérem a legfelső lépcsőfokot, a tárva-nyitva álló szalónajtón át megpillantom a Nova nagyszerű pompáját, a Szent Péter- és Pál-székesegyházat, az Erőd bástyáit, az állami börtönt. Az ablakmélyedésben a gyönyörűségecs Olive kisasszony, a nagyhercegnő udvarhölgye ül; mőlyen elgondolkodik, arcát az Erőd felé fordítja; nem veszi észre jőttőmet.

Félbeszakítom ábrándozását:

— Kisasszony, kitaláltam, ha nem is a gondolatait, legalább is a gondolatai irányát. Úgy veszem észre, nagyon figyelmesen nézi a börtönt.

— Igen, a börtönt néztem. Az ilyen napokban nem tudja visszatartani magát az ember, hogy ne nézze.

Titkáromhoz fordul és bájos kacagással hozzáteszi:

— Chambrun úr, ha majd ott leszek szemben, a börtön szalmáján, meglátogat!

Végre egy óra tíz perckor belép a nagyhercegnő — aki pedig rendszerint igen pontos — harma-

dik fiával, András nagyherceggel. Sápadt, lesóványodott.

— Elkéstem — szólít meg. — De nem én vagyok az oka. Ön tudja, sejti, milyen izgalmakat élek át. Majd ebéd után nyugodtan elbeszélgetünk. Addig is mondjon valamit a háborúról. Mit gondol!

Azt válaszolom, hogy a jelen óra. sötétsége és nehézségei ellenére is rendületlenül bízom: végső győzelmünkben.

— Ah! Milyen jót tesz velem, hogy így beszél!

Jelentik, hogy tálalva van. Hatan ülünk az asztalnál: a nagyhercegnő, én, András nagyherceg, Olive kisasszony, Chambrun és Knorring tábornok.

A társalgás eleinte meglehetősen vontatott. Aztán burkolt szavakban lassan-lassan érintjük azt a tárgyat, amely mindnyájunkat foglalkoztat, a belső válságot, a, nagy vihart, amely a láthatáron készülődik.

Asztalbontáskor a nagyhercegnő maga mellé ültet egy karosszékbe és így szól:

— Most beszéljessünk.

De egy lakáj közeledik és jelenti, hogy Mihajlovics Miklós nagyherceg megérkezett és bevezették a szomszéd szalonba. A nagyhercegnő bocsánatot kér, rábíz András nagyhercegre és átmegy a másik szobába.

A nyíló ajtón át meglátom Mihajlovics Miklós nagyherceget: az arca piros, tekintete tüzes és komoly, derekát kihúzza, mellét harcias állásban kidülszti. Öt pere múlva a nagyhercegnő behívja a fiát.

Magunkra maradunk, Olive kisasszony, Knorring tábornok, Chambrun és én.

— Itt vagyunk a dráma kellős közepében — szólal meg Olive kisasszony. — Észrevette, milyen dúlt volt a nagyhercegnő arca! Vájjon mit akar mondani neki a nagyherceg?

Tíz perccel két óra előtt kissé lihegve visszajön a nagyhercegnő. Igyekszik erőt venni magán, hogy nyugodtnak lássék; kérdésekkel ostromol legutóbbi cári kihallgatásomra vonatkozólag.

— Hát nem tudta szóbahozni előtte a belső helyzetet! — kérdezi.

— Nem, állhatatosan elzárkózott e tárgy elől. Egy pillanatban, sok kerülgetés után, már azt hittem, kényszeríteni tudom arra, hogy meghallgasson. De a szavamat szegte azzal a kérdésével, vajjon kaptam-e újabb híreket Ferdinánd cárról!

— Ez kétségbeejtő! — mondja rá és csüggedt mozdulattal leejti a karjait.

Némi hallgatás után újra megszólal:

— Mit tegyünk? ... Azon az *egy személyen* kívül, aki minden bajnak a forrása, senki sem tud hatni a cárra. Két hét óta minden követ megmozgatunk annak a bizonyítására, hogy vesztébe dönti az uralkodóházat, vesztébe dönti Oroszországot, hagy uralkodása, amely oly dicsőséges lehetett volna, katasztrófával fog végződni. Nem hajlandó semmit sem meghallgatni. Tragikus dolog ez!... Mégis megpróbálunk valamennyien, az egész cári család együttesen föllépni. Miklós nagyherceg ebben az ügyben keresett föl.

— Vajjon csak afféle plátói lépés lesz ezt Némán egymásra nézünk. Kitalálja, hogy I. Pál

drámájára gondolok, mert rémült mozdulattal ezt feleli:

— Istenem! Mi fog történni? ...

És egy pillanatra riadt tekintettel elhallgat. Aztán félénk hangon megszólal:

— Ugyebár, szükség esetén számíthatok önre?

— Igen, fenség.

Komolyan suttogja:

— Köszönöm.

Megint félbeszakít bennünket egy lakáj. A nagyhercegnő közli velem, hogy az egész cári család együtt van a szomszéd szalonban és már csak reá várnak, hogy megkezdjék a tanácskozást. Szavait ezzel zárja:

— Most imádkozzék Istenhez, hogy védelmezzen bennünket!

Reszket a keze, amint kezet fog velem.

*

Péntek, 1917 január 12.

Többfelől arról értesítenek, hogy tegnapelőtt este gyilkosságot kíséreltek meg a cárnő ellen, mikor meglátogatta carszkoje-szelói kórházát, és a tettest, egy tisztet, tegnap reggel fölakasztották. A merénylet indítóokát és körülményeit mély titok fedi.

A cári család valamennyi tagja, beleértve az özvegy görög királynét is, akik tegnap egybegyűltek Mária Pavlovna nagyhercegnőnél, együttes levelet intéztek a cárhoz.

Ez a levél, amely a legtiszteletteljesebb hangon van fogalmazva, fölhívja; az uralkodó figyelmét arra a veszedelemre, amelybe belpolitikája dönti Oroszországot és az uralkodóházat; záradókul kegyelmet kér Dimitrij nagyherceg számára, hogy elkerüljék a nagyobb szerencsétlenségeket.

Szaszonov, akit a nap folyamán meglátogatok, ezt mondja:

— Az az út, amelyen a cár megindult, zsákutcába torkollik. Történelmi precedenseink arra mutatnak, hogy megnyílt a merényletek korszaka.

A háború szempontjából veszedelmes árkot kell átlépnünk; a megrázkódtatás kemény lesz; de aztán minden jól megy majd... Rendületlenül bízom végső győzelmünkben.

*

Szomlbat, 1917 január 13.

Sir George Buchanant tegnap fogadta a cár.

Miután közölte vele azokat a súlyos aggodalmakat, amelyeket Oroszország belső helyzete György királynak és a brit kormánynak okoz, engedélyt kért tőle, hogy egészen őszintén nyilatkozhassék.

Bevezető mondatait állva mondta el. A cár le sem ültette Buchanant; szárazon ezt felelte neki:

— Hallgatom önt.

Ekkor Buchanan igen határozott és igen megindult hangon kifejtette előtte, milyen roppant kárt okoz Oroszországnak és ennek következtében szövetségeseinek az a zűrzavar és nyugtalanság, amely az orosz társadalom minden osztályában elharapódzik. Tartózkodás nélkül leleplezte előtte azokat az intrikákat, amelyeket a német ügynökök szőnek a cárné körül és amelyek elidegenítették tőle alattvalóit; emlékeztette Protopopov gonosz szerepére stb. Végül, miután biztosította az orosz uralkodópár személye iránti hódolatáról, könyörögve kérte a cárt, ne habozzék az előtte nyíló két út között, amelyeknek egyike a győzelemhez vezet, a másik a legsötétebb katasztrófához.

A cár mereven és hidegen megszólalt és mindössze két ellenvetésre szorítkozott. Az egyik ez, volt: „ön azt mondja, nagykövet úr, hogy ki kell érdemelnem népem bizalmát. Nem inkább a népemnek kell-e kiérdemelni az én bizalmamat?...” A másik: „Ügylátszik, ön azt hiszi, hogy minisztereim megválasztásában tanácsot szoktam kérni { valakitől. Téved; ön egymagam választom őket...” Ezután véget vetett a kihallgatásnak ezekkel az egyszerű szavakkal:

— Isten önnel, nagykövet úr.

Alapjában véve a cár csupán az autokratizmus tiszta elméletét juttatta kifejezésre, amelynek értelmében ő a trónon ül. Annak megítélésére, meny-

nyire elmaradt ez az elmélet az angol elmélettől, elegendő arra hivatkoznom, hogy a tizenharmadik század végjén Róbert Winchelsey, canterbury-i érsek, I. Eduárd király nevében ezt írhatta VIII. Bonifác pápának: „Az angol királyságban az a szokás, hogy minden közérdekű ügyben kikérik mindazoknak a véleményét, akiket az ügy érint.”

Itt adom szószerint a cár válaszát a cári családnak tegnapelőtt hozzáintézett levelére; ezt a választ a cár a levél szélére írta:

Nem tűröm, hogy tanácsokat osztogassanak nekem. A gyilkosság mindig gyilkosság. Különbön tudom, hogy a levél több aláírójának nem tiszta a lelkiismerete.

Ma este a Contant-étteremben ebédelek. Észreveszem a csinos D.-né, aki az egyik szomszéd asztalnál három gárda-lovasiszt társaságában ül; gyászruhát visel.

A január 6-ról 7-re virradó éjszakán letartóztatták a Rasputin meggyilkolásában való bűnrészeség gyanúja miatt, vagy azért, mert legalább is tudott a gyilkosság előkészítéséről. Tekintettel arra, hogy igen magas befolyások érvényesültek érdekében, csupán a lakásában vették őrizet alá és három nap múlva mentesítették a rendőri fölügyelet alól. A rendőrtisztnek, aki íróasztala kulcsát kérte, hogy lefoglalja iratait, naivul ezt felelte:

— Nem talál egyebet, csak szerelmesleveleket.

Ez a mondás híven jellemzi egyéniségét.

Huszonhatéves elvált asszony, de újra férjhez ment, elvált második férjétől is s most fékevesztett életet él. Minden este, jobban mondva minden éjjel reggelig tartó dáridó járja: színház, balett,

vacsora, cigányok, tangó, pezsgő stb. Nagy tévedés volna azonban, ha az ember e fölületes szórakozások alapján ítélné meg; mert alapjában véve nemeslelkű, büszke, lelkes asszony...

Raspvitin meggyilkolása, amelynek előkészületeiről tudomása volt, hirtelen fölébresztette benne a szerelmet. Dimitrij nagyherceg hősnek, Oroszország megmentőjének tűnt a szemében. Letartóztatásának hírére gyászruhát öltött. Mikor megtudta, hogy a perzsiái orosz hadsereg frontjára küldték, megesküdött, hogy folytatja az ő hazafias művét és bosszút áll érte.

Négy napra rá, hogy a rendőrök eltávoztak lakásából, benne volt a cár körül szövődő összeesküvés minden aknamunkájában; levelet visz egyesekhez, parancsokat másokhoz. Tegnap meglátogattott két gárdaezredest, hogy megnyerje őket a jó ügynek. Tudja, hogy a rettenetes *Ochrana* ügynökei figyelik; ügyesen tévútra vezeti őket. Minden este el van készülve rá, hogy az Erődbe viszik és Szibériába száműzik. De soha még nem volt boldogabb. A Fronde hősnői, Longuevilléné, Montbazonné, Lesdiguiferesné érezhették ezt a regényes rajongást, amelyben a nagy veszedelem tudatában egy-egy nagy szerelem kelt életre.

Ebédje végeztével elmegy az asztalom előtt három lovasgárdista kíséretében. Odalép hozzám. Fölkelek és kezet fogok vele. Hadarva ezt mondja: — Tudom, hogy közös barátunk tegnap meglátogatta önt és mindenről tájékoztatta ... Reszket értem; ez természetes: hisz nagyon szeret!... Hát úgy gondolta, hogy baj esetén oltalmat találhatnék önnél és meg akart felőle bizonyosodni. De én előre tudtam, mit felel ön. Mit is tehetne ön értem, ha a dolgok rosszra fordulnak! Nyilván semmit... Mégis köszönöm rólam tett kedves nyilatkozatait. És biztos vagyok benne, hogy

a lelke mélyén, nem nagyköveti minőségében, helyesli eljárásomat... Talán nem látjuk többé egymást. Isten önnel.

Ezután ruganyos és fűrge léptekkel távozik lovasgárdistái kíséretében.

Vasárnap, 1917 január 14.

Ma, az ortodox naptár szerinti új esztendő napján, a cár fogadja Carszkoje-Szelóban a diplomáciai testület jókívánságait.

A hideg kemény: —38 fok!

A cári pályaudvar előtt ránk várakozó udvari fogatok lovait jégtakaró borítja. És egészen a Nagy-Palotáig semmit sem látok a tájból, annyira elhomályosította az ablakokat a vastag jégvirág.

Amikor belépünk a bálterembe, ahol az ünnepségnek le kell folynia, Evreinov szertartási igazgató, a lelkes hazafi, a tüzes nacionalista, aki gyakran kiöntötte előttem utálatát Rasputin és gyűlöletét a németbarát-párt ellen, remegő hangon a fülembé súgja:

— Nos, nagykövet úr, úgy-e, nagyon is igazam volt, amikor hónapok óta egyre azt mondogattam, hogy a mi nagy, a mi szent Oroszországunkat a mélységbe taszítják!... Nem érzi, hogy most már itt vagyunk a katasztrófa szélén! ...

Alighogy elfoglaljuk helyeinket, megjelenik a cár, főhadsegéde! és a főméltóságok kíséretében. Sorra megy minden nagykövetség és minden követség személyzete előtt. Szokványos jókívánságokat és üdvözlőket, mosolyokat és kézszorításokat váltunk. II. Miklós, mint mindig, szeretetreméltó és egyszerű, sőt fesztelen viselkedést erőltet magára; de sápadt és lesóványodott arca elárulja, milyen gondolatok kavarnak belsejében.

Amíg sorra jár, olasz kollégámmal, Carlotti marchesével beszélgetek és mind a ketten egyszerre ugyanazt a megfigyelést tesszük: a cár nyomában járó egész pompás és sujtásos kíséretben nincs egyetlen arc sem, amelyen ne ülne ott az aggodalom...

Fogataink, amikor visszavisznek a cári pályaudvarra, egy festői és magányos, moszkovita stílusú kis templom előtt haladnak el. Ez a *Feodorovszkij Szobor*, amelynek altemplomában, egy titokzatos kriptában van Alexandra Feodorovna kedvelt oratóriuma. Leszáll az éj. A sűrű hólepel alatt a szentély kupolája homályosan rajzolódik ki a ködön keresztül... A sóhajos rajongás és a csüggedt leborulás sok-sok órájára gondolok, amit a cárné itt átélt. És mintha látnám Rasputin szellemét imbolyogni a templom körül.

*

Hétfő, 1917 január 15.

Mihajlovics Miklós nagyherceget száműzték a chersoni kormányzóságban lévő birtokára, Grusevkába, amely messze esik minden várostól, sőt minden lakott helytől is.

A cár parancsát tegnap közölték vele, az újesztendei ünnepség ellenére is. Minthogy semmiféle halasztást nem kapott, még tegnap este elutazott.

Ennek a hírnek hallatára rögtön egy történelmi precedens jut eszembe. 1787. évi november 19-én XVI. Lajos számúzta az orleansi herceget villers-cotteretsi birtokára, hogy megbüntesse azért, mert a párisi parlament előtt azt hangoztatta, hogy csak a rendi gyűlésnek van joga megszavazni a királynak az adópótlékot. Oroszország tehát 1787-nél tart? Nem... Már jóval túl van rajta.

A cár azzal, hogy szigorúan eljárjt Mihajlovics Miklós nagyherceggel szemben, nyilván meg

akarta rémíteni a cári családot és ez sikerült is neki: az egész család elvesztette a fejét. De Mihajlovics Miklós talán nem érdemelte meg „sem ezt a túlságos megtiszteltetést, sem ezt a méltatlan elbánást”. Alapjában véve nem veszedelmes ember. Abban a döntő válságban, amelyet a cárizmus és Oroszország átél, egy Retzre vagy egy Mirabeaura volna szükség. Márpedig Mihajlovics Miklós inkább kritikus és frondőr, mint lázadó; túlságosan nagy kedvét leli a szalonokban divatos gúnyolódásokban. Semmi tekintetben sem a vakmerő föllépés és a támadás embere.

Akármit van is a dolog, a nagyhercegek összeküvése sokáig vajúdott. Maklakov дума képviselőnek igaza volt, amikor tegnapelőtt Derfeldennek (akitől a dolgot én hallottam) ezt mondtat „A nagyhercegek képtelenek megegyezni egy akcióprogramban. Egyik sem mer vállalkozni a legcsekélyebb kezdeményezésre sem és mindegyik csak a maga érdekében akar dolgozni. Szeretnék, ha a Duma vetne szikrát a lőporba... Mindent összevéve: tőlünk várják azt, amit mi tőlük várunk.”

*

Szerda, 1917 január 17.

Pokrovskij tegnap hosszú kihallgatáson volt a cárnál. Nyomatékos szavakban kifejtette előtte, hogy a jelen körülmények között lehetetlenség vállalnia a felelősséget a külpolitikáért. Hivatkozott hűségben és hódolatban töltött hosszú múltjára és könyörögve kérte urát, ne kövesse tovább Protopopov gyászos tanácsait; sőt *összetett kezekkel* kérte, nyissa föl szemét „a küszöbön álló katasztrófa” előtt.

A cár, miután igen szelíden végighallgatta, ráparancsolt, hogy folytassa hivatali működését és

kijelentette, hogy „a helyzet nem oly tragikus és minden rendbejön”.

Tegnap este Őfelsége fogadta új miniszterelnökét.

Golicin Miklós herceg, aki talpig becsületes ember, határozottan elhárította a miniszterelnökséget, amelyet „felsőbb parancsra” kényszerítettek rá. Ügy érezte tehát, hogy joga van teljes őszinteséggel nyilatkoznia a cár előtt; a legsötétebb színekkel ecsetelte előtte az Oroszországban, különösen Moszkvában és Petrogradban uralkodó közhangulatot; nem hallgatta el azt sem, hogy az uralkodópár élete veszedelemben forog és a moszkvai ezredekben nyíltan arról beszélnek, hogy más cárt kiáltanak ki. A cár szelíd közömbösséggel hallgatta ezeket a nyilatkozatokat; csak ennyit mondott rá:

— A cárné és én tudjuk, hogy Isten kezében vagyunk. Legyen meg az ő akarata!

Golicin herceg végül arra kérte a cárt, fogadja el lemondását. Ugyanazt a feleletet kapta, mint Pokrovszkij.

Ez idő alatt a cárné Rasputin sírjánál imádkozott. Vyrubovné kíséretében minden este hosszú imákba merül ott.

*

Péntek, 1917 január 19.

Subin-Pozdejev, akiben a vén bűnös álarca alatt sok ravaszság és szemfülesség húzódik meg, igen helyesen mondja nekem:

— Ön tudja, mi volt a véleményem Rasputinról. Ez a misztikus és bűdös kéjenc mindig legyőzhetetlen undort keltett bennem. Csak egyszer talákoztam vele egy tisztes szalonban, ahová betévedtem. Mikor beléptem, épp akkor távozott. A jelen lévő hölgyek epedő pillantásokkal néztek utána.

Nekem örült vágyam támadt, hogy hátulról bele-rúgjak. Láthatja tehát, hogy nem gyászolom... De az a véleményem, hogy meggyilkolásával nagy hibát követtek el. Értette a módját, hogy megnyerje szeretett uralkodópárunk bizalmát és szeretetét, ösztönözte őket, bátorította őket, szórakoztatta őket, fölrázta őket, vigasztalta őket, emelte őket. Két kéjelgés között tanácsokat osztogatott nekik lelkük üdvösségére és a birodalom kormányzására. Gyakran megríkatta őket; mert tartózkodás nélkül durván rájuk rivallt. Néhanapján meg is neveltette őket, mert misztikus hókuszpókuszai mellett nem volt párja a bohóckodásban. Már nem tudtak meglenni nélküle. Ő tartotta bennük a lelket, ő volt a játékszerük, a fétisük. Nem kellett volna őket megfosztani tőle. Mióta elvesztették, mind a kettő kijött a sodrából. Attól tartok, hogy most majd a leggonoszabb örültségeket fogják elkövetni!

Szombat, 1917 január 20.

Carol román trónörökös és Bratianu miniszterelnök Petrogradba érkezett.

A külügyminiszter azonnal fogadta Bratianut. Megbeszélésük igen szívélyes volt. Bratianu mindjárt első szavaiban kijelentette Pokrovszkij előtt azt az elhatározását, hogy Oroszország és Románia szövetségét tartós alapokra kell fektetni:

— Ennek a szövetségnek — mondotta — nem szabad a jelen háborúra szorítkoznia; forrón óhajtom, hogy a jövőben is fennmaradjon.

Carol herceg és Bratianu holnap ebédre hivatalosak Carszkoje-Szelóba.

Vasárnap, 1917 január 21.

A cár barátságosan értésére adta nagynénjének, Vladimir nagyherceg feleségének, hogy jó volna, ha unokaöccsei: Cirill és András nagyhercegek, saját érdekükben, néhány hétre eltávoznának Petrogradból.

Cirill nagyherceg, aki sorhajókapitány és a gárdafogatok parancsnoka, „kérte”, hogy küldjék szemleútra Archangelszkbe és Kólába; András nagyherceg, akinek gyöngéje a tüdeje, a Kaukázusba megy.

Szaszonovot kinevezték londoni nagykövetté a nemrégiben elhunyt Benckendorff gróf helyébe.

Kedd, 1917 január 23.

Ebéd Carszkoje-Szelóban Pál nagyhercegnél. Csak a ház bizalmas barátai vannak jelen.

Asztalbontáskor a nagyherceg magával visz egy félreeső kis szalonba, hogy bizalmasan beszélgethessünk. Közli velem aggodalmait és fájalmát.

— A cárné még sohasem tartotta így hatalmában a cárt. Sikerült meggyőznie, hogy az ellene támadt ellenséges mozgolódás, amely, sajnos, már a cárra is kezd átcsapni, csupán a nagyheregek összeesküvése és a szalonok lázadozása. Ennek csak tragédia lehet a vége... ön ismeri monarchikus hitvallásomat és tudja, hogy micsoda szentség a cár az én szememben. Meg kell tehát értenie, mennyire szenvedek amiatt, ami történik és ami készülöben van...

Szavainak hangsúlyából és izgalmából kiérzem kétségbeesését amiatt, hogy fia, Dimitrij, belekeveredett a dráma előjátékába. Magától folytatja:

— Nem sajnálatos dolog-e, hogy az egész biro-

dalomban gyertyákat égetnek szent Dimitrij ikonja előtt és fiamat *Oroszország megszabadítójának* nevezik.

Az a gondolat, hogy a fiát esetleg már holnap cárrá kiáltják ki, úgylátszik, még csak távolról sem ötlött az eszébe. Most is az, aki mindig volt: talpig hűséges és lovagias.

Aztán elbeszéli, hogy amikor Mohilevben értesült Rasputin meggyilkolásáról, azonnal visszatért a cárral együtt Carszkoje-Szelóba.

Amikor december 31-én estefelé megérkezett a pályaudvarra, a perronon ott találta Palej hercegnőt, aki közölte vele, hogy Dimitrijt őrizetbe vették petrogradi palotájában. Azonnal kihallgatást kért a cártól, aki hajlandónak nyilatkozott még aznap este tizenegy órakor fogadni, de „csak öt percre”, mert sok a dolga.

Pál nagyherceg, amikor bevezették felséges unokaöccséhez, erélyesen tiltakozott fiának letartóztatása ellen:

— Senkinek sincs joga letartóztatni egy nagyherceget a te határozott parancsod nélkül. Kérlek, bocsáttasd szabadon... Attól félsz talán, hogy megszökik?

A cár kitért minden határozott válaszadás elől és befejezte a beszélgetést.

Másnap reggel Pál nagyherceg Petrogradba ment, hogy megölelje fiát a Nevszkij-Proszipken lévő palotájában. Itt ezt a kérdést intézte hozzá:

— Te ölted meg Rasputint?

— Nem.

— Kész vagy megesküdni erre a Szűzanya szent ikonja és anyád képe előtt!

— Igen.

Ekkor Pál nagyherceg elébe tette a Szűzanya ikonját és a megboldogult Alexandra nagyhercegnő arcképét:

— Most esküdj meg, hogy nem te ölted meg Rasputint.

— Esküszöm.

A nagyherceg, amikor ezt elbeszélte nekem, nemességében, tisztaságában és méltóságában igazán megható volt. Ezekkel a szavakkal végezte:

— Többet nem tudok a drámáról; nem is akartam többet megtudni.

Miközben a vasúton visszautazom Petrogradba, elbeszélgetek P.-nével mindarról, amit Pál nagyhercegtől hallottam:

— Én sokkal pesszimistább vagyok nála — mondja lángoló szemekkel. — A fenyegető tragédia nem csupán dinasztikus válság lesz, hanem rettenetes forradalom és mi nem menekülünk tőle... Gondoljon arra a jóslatra, amelyet mondtam: a katasztrófa küszöbön van.

Ekkor idézem neki azt a megdöbbentő jóvendőlést, amelyre XVI. Lajos és Mária Antoinette elvakultsága ihlette Mirabeaut 1789 szeptember havában: „Minden elveszett. A király és a királyné elpusztul. A csöcselék meggyalázza holttesteiket!”

P.-né ezt mondja rá:

— Ha legalább volna egy Mirabeaunk!

*

Csütörtök, 1917 január 25.

A cárizmus leghívebb szolgálói, sőt néhányan azok közül is, akik az uralkodópár rendes társaságát alkotják, kezdenek megriadni az események fordulatán.

Például igen megbízható forrásból hallom, hogy Nilov tengernagy, a cár főhadsegéde és egyik legbizalmasabb embere, legutóbb bátorságot vett magának és föltárta előtte a helyzet veszedelmességét; annyira ment, hogy könyörögve kérte a cárt, távolítsa el a cárnét, mert nincs más eszköze már

a birodalom és a dinasztia megmentésére. II. Miklós, aki lovagias ember és imádja feleségét, szenvedélyes fölháborodással utasította el ezt a gondolatot:

— A cárné — felelte rá — külföldi asszony; rajtam kívül nincs védelmezője. Semmiesetre sem fogom elhagyni... Különben mindaz, amit szemére vetnek, hazugság. Gyalázatos rágalmakat terjesztenek felőle. De én tudom a módját, hogy mindenkít tiszteletre kényszerítsek iránta!...

Nilov tengernagy közbelépése annál megdöbbenőbb, mert az utóbbi időben mindig pártját fogta a cárnénak. Hű barátja volt Rasputinnak és bizalmas összeköttetésben volt egész klikkjével; pontosan jelen volt Manus bankár hírhedt szerdai ebédjein: tehát jókora felelősség terheli azért a tiszteletlenségért és megvetésért, ami ma a cári udvarral szemben megnyilatkozik. De alapjában véve derék ember és hazafi. Végre meglátta az Oroszország előtt megnyíló mélységet és bár túlságosan későn, könnyíteni akar a lelkiismeretén.

*

Péntek, 1917 január 26.

Az öreg B... herceg, aki mestere az okkultizmusnak, valamelyik legutóbbi estén megérte azt az örömet, hogy fölidézhetette Rasputin szellemét.

Nyomban meghívta Protopopov belügyminisztert és Dobrovolszkij igazságügyminisztert, akik azonnal megjelentek nála. Azóta hármásban minden este órákhosszat bezárkóznak, hogy meghallgassák a megboldogultnak ünnepélyes szavait.

Milyen furcsa ember ez az öreg B... herceg! Háta hajlott, feje kopasz, orra horgas, arca fakó, szemei szúrósak és révedezők, arca beesett, hangja halk és síri, egész alakja komor, igazi típusa a halottidézőnek.

Witte gróf temetésén, két évvel ezelőtt, látták, amint néhány percig elnézte a halott fölünyes arcát. Mert ortodox szokás szerint a koporsó nyitva volt. Aztán hallották, amint síri hangján ezt mondta: „Ma este kényszeríteni fogunk, hogy megjelenj!...”

*

Vasárnap, 1917 január 28.

T.-né, aki Rasputin rajongói közé tartozott és az okkult tudományokkal foglalkozik, azokról a kapcsolatokról beszél nekem, amelyek 1900 óta az orosz uralkodópár és Papus, a híres francia mágus között fönnállottak: a múlt év november havában följegyeztem ebben a naplóban egy halott-idéző jelenetet, amelyet ez a csodatévő vezetett 1905-ben Carszkoje-Szelóban.

— Papus — beszéli T.-né — körülbelül tíz éve nem járt Oroszországban; de továbbra is levelezésben állt a Felsőekkel. Ismételten igyekezett bebizonyítani nekik, hogy Rasputin befolyása gyászos számukra, mert hatalma az ördögtől van ... Ezért Grigorij atya gyűlölte Papust, és ha a Felsőgek beszéltek róla, hevesen kifakadt: „Miért hallgattok erre a szélhámosra? Mi köze hozzánk? ... Ha nem áskálódni akarna itt, éppen elég dolga volna a környezetében élő sok gonoszszal és farizeussal. Sehol sem annyi a bűn, mint odalent nyugaton; a megfeszített Jézus sehol sem szenved annyi hantáimat... Hányszor mondtam már nektek! Mindaz, ami az *Európából* jön, bűnös és veszedelmes...”

T.-né azt is elmeséli, hogy Golovinnónak, a *sztarec* kegyencének kezében látott egy levelet, amelyet a cárné körülbelül tizenöt hónappal ezelőtt Papustól kapott s amely így végződik: „Kabbalisztikus szempontból Rasputin olyan edény, mint

Pandora szelencéje; benne rejlik az orosz nép minden vétke, minden bűne, minden szennye. Ha ez az edény összetörik, látni fogják, amint irtózatossá válik Oroszországra...” A cárnő fölolvasta ezt a levelet Rasputinnak, aki csak ennyit mondott rá: „De hiszen ezt már én is jó néhányszor mondtam neked: Ha meghalok, vége Oroszországnak.”

Hogy végezzünk a *sztarec* jóslataival, T.-né még elmondja, hogy kevéssel halála előtt ezt a jóvendölést hallotta tőle: „Tudom, hogy irtózatossá válnak a szenvedések között fogok meghalni. A testemet darabokra szaggatják. De a szél hiába szórja szét hamvaimat, mégis csodákat fogok tenni síromban. Mennyei imádságaim révén meggyógyulnak a betegek és foganni fognak a meddő asszonyok.”

Csakugyan nem kételkedem, hogy Rasputin emlékéből előbb-utóbb legendák születnek és sírja termékeny, talaja lesz a csodáknak.

HETEDIK FEJEZET.
1917 január 29—február 21.

Hétfő, 1917 január 29.

Franciaország, Nagybritannia és Olaszország meghatalmazottai a szövetségesek konferenciájára ma megérkeztek Petrogradba.

Port-Ilomanovból csak három napig tartott az útjuk; az ő vonatjuk szelte át elsőnek egész hosszában a Murman-parti vasútvonalat.

Castelnau tábornokot katonai attasémra bízom, Doumergue-et pedig elviszem az Európa-szállóba.

Kérdést intéz hozzám Oroszország belső helyzetéről. Én nem kímélem, a sötét színeket, úgy ecsetelem előtte és arra a következtetésre jutok, hogy siettetni kell a katonai fejleményeket.

— Orosz részről — mondom — az idő már nem a mi javunkra dolgozik. Már nem érdekli őket a háború. A kormány minden rugója, a közigazgatás minden kereke egymásután bomladozik. A legkiválóbb emberek is meg vannak győződve, hogy Oroszország a mélységbe rohan. Sietünk kell.

— Nem hittem, hogy a baj ilyen mély.

— Majd személyesen is meg fog győződni róla.

Aztán közli velem, hogy a Köztársaság kormánya határozott ígéretet szeretne kapni a cártól, hogy a békeszerződésbe olyan pontot iktat, amely teljesen szabad kezet ad Franciaországnak

a Rajna balpartján fekvő területek sorsának megállapításában,

Emlékeztetem rá, hogy a rajnai tartományok kérdése már régen szabályozva van Franciaország és Oroszország között, legalább is annyira, amennyire a „haditérkép” megengedte a szabályozást.

— 1914 november havában a cár önként kijelentette előttem, hogy föntartás nélkül átengedi nekünk a Rajna balpartját; ezt a múlt év március 13-án megismételte előttem. Mi egyebet kívánhatnánk még?

— Briand úr mégis úgy gondolja, hogy írott és részletes egyezményel kell köteleznünk az orosz kormányt... Ilyen súlyos kérdésben sohasem lehetünk eléggé óvatosak.

A nagykövetségen elköltött szűkkörű ebéd után Doumergue-et és Castelnau tábornokot elviszem a külügyminisztériumba, ahol a konferenciának előkészítő és félhivatalos ülése lesz, hogy megállapítsa munkálatainak irányelveit.

Jelen vannak:

Oroszország részéről: Pokrovszkij külügyminiszter, Mihajlovics Szergej nagyherceg, tüzérségi főfelügyelő; Wojnovszki közlekedésügyi miniszter; Bark pénzügyminiszter; Bjelajev tábornok hadügyminiszter; Gurko tábornok, a főparancsnokság vezérkari főnöke; Grigorovics tengernagy, tengerészeti miniszter; Szaszonov, az íVjonnan ki-nevezett londoni nagykövet és Neratov, a külügyminiszter helyettese.

Franciaország részéről: Doumergue gyarmatügyi miniszter, Castelnau tábornok és én.

Anglia részéről: Lord Milner tárcanélküli miniszter, Sir George Buchanan, lord Revelstoke és Sir Henry Wilson tábornok.

Olaszország részéről: Scialoja tárcanélküli mi-

niszter, Carlotti marchese és Ruggieri gróf tábornok.

Mindjárt az első szavaknál kitűnik, hogy a nyugati hatalmak kiküldöttei csupán határozatlan utasításokat kaptak kormányaiktól, nincs semmiféle irányelvük a szövetségesek erő kifejtésének összhangbahozására, semmiféle együttes akcióprogramjuk a közös győzelem siettetésére. Hosszú és terjengős nyilatkozatokat váltottak, amelyek csak úgy kongtak az ürességtől és szerényen beérték azzal a kijelentéssel, hogy a legutóbbi párisi és római konferenciák elegendő pontossággal meghatározták a mostani összejövetel tárgyát. Azután elhatározták, hogy a politikai természetű kérdéseket a küldöttségek vezetői és a nagykövettek fogják tanulmányozni; a hadművelési terveket a tábornokok beszélnek meg; egy technikai bizottság fogja megvizsgálni az anyag, a muníció, a szállítási stb. kérdéseket; végül a záróhatározatokat a konferencia teljes ülésben fogja meghozni.

Kedd, 1917 január 30.

A cár holnap fogadja a konferencia tagjait; az első hivatalos ülést tehát holnapra tűzték ki.

Negyventeritékes nagy ebéd a nagykövetségen.

A délután sétával és látogatásokkal telik el.

Bratianu román miniszterelnök meghosszabbította petrogradi tartózkodását; félhivatalosan részt fog venni a konferencia munkáiban, valahányszor hazájának érdekei szóba kerülnek.

Nyolc órakor díszvacsora a külügyminisztériumban. Résztvesz az ebéden Golicin Miklós herceg miniszterelnök, de csak mint néma szereplő, mint egyszerű statiszta. Tökéletes közömbösséggel, teljes érdektelenséggel viseli a rákényszerített

hivatal terhét. Mégis, ha nem beszélnek előtte politikáról, végtelenül kellemesen válaszol.

Szerda, 1917 január 31.

Tizenegy órakor a cár a carszkoje-szelői kis palotában fogadja a konferencia tagjait.

Az udvari etikett úgy kívánja, hogy a nagykövetek vezessék hazájuk küldöttségét és így kerül szabja meg a bemutatás rendjét.

A három küldöttség tehát körben áll föl, ebben a rendben: az angol küldöttség, az olasz küldöttség, a francia küldöttség.

A szemeink elé táruló látvány eléggé ékesen beszél.

Az angol küldöttség nem csupán Buchanan koránál fogva az első, hanem tagjainak számánál fogva is. Így két polgári küldött van benne, lord Milner és lord Revelstoke, holott az olasz és francia küldöttségben csak egy-egy polgári tag van: Scialoja és Doumergue; az angol küldöttségben hat tábornok vesz részt, két olasz és két francia tábornokkal szemben. Mégis katonai szempontból Castelnau tábornok vitathatatlanul javunkra billenti az erkölcsi és technikai tekintély mérlegét: a háború folyamán tett fényes szolgálatai, három fiának dicsőséges halála, megnyugvásának keresztény sztoicizmusa, nemes jelleme, fenkölt szíve dicsfényt von a homloka köré...

Buchanan és Carlotti egymásután bemutatják küldöttségeiket. Megint megfigyelem, hogy a cár alig vált néhány szót a küldöttségek vezetőivel, viszont szívesen elbeszélget hosszasan is, ha az, akivel beszél, alacsonyabb rangú.

Mikor rám kerül a sor, bemutatom neki Doumergue-et és hallom, amint elhangzanak ajkáról az elmaradhatatlan kérdések:

— Kellemes volt az útja? ... Nem fáradt ki nagyon? ... Most elsőízben jár Oroszországban? ... Aztán következik néhány jelentéktelen frázis a szövetségről, a háborúról, a győzelemről. Doumergue, aki őszintesége és szívélyes egyszerűsége miatt megtetszik II. Miklósnak, hiába igyekszik emelni a párbeszéd színvonalát.

Castelnau tábornokkal a cár éppoly semmitmondó dolgokról beszél. Úgylátszik, sejtelve sincs arról a kiváló szerepről, amelyet a tábornok játszott Franciaországban s nincs egyetlen szava sem ahhoz, hogy három fia esett el a tűzvonalban. II. Miklós még néhány nyájas szót intéz a francia küldöttségben résztvevő alacsonyabb rangú hivatalnokokhoz és tisztekhez és visszavonul. A kihallgatásnak, vége.

Miközben visszatérünk Petrogradba, megfigyelem, hogy lord Milnerből, Scialojából, Doumergueből ez a szertartás egyforma csalódást váltott ki. Magamban arra gondolok, mennyire kiaknázza volna az ilyen kedvező helyzetet egy hivatását szerető uralkodó, mint például Ferdinánd bolgár cár. Elképzelem, hogy a kérdéseknek és sejtéseknek, célzásoknak és elhallgatásoknak, bizalmaskodásoknak és hízelkedéseknek micsoda játékát ügyeskedte volna végig. De II. Miklós — és ezt már gyakran megfigyeltem — nem szereti a hatalom gyakorlását. Ha féltékenyen védi autokrata kiváltságait, ezt egyes-egyedül misztikus okokból teszi. Soha nem felejtí, hogy hatalmát magától Istentől kapta és szüntelenül arra gondol, hogy számot kell adni róla a Jozafát völgyében. Uralkodói szerepének ez a fölfogása homlokegyenest ellenkezője annak, ami Napóleonnak a Koedererhez intézett híres nyilatkozatot ajkára adta: „Én szeretem a hatalmat; de művész módjára szeretem; úgy szeretem, mint a zenész a hegedűjét, hogy han-

gokat, akkordokat, harmóniákat csaljak ki belőle!...” Lelkiismeretesség, emberiség, szelídség, becsületesség: úgy hiszem, ezek II. Miklós kiváló erényei; de nincs meg benne az isteni szikra.

*

Csütörtök, 1017 február 1.

Délben vendégeim Kokovcov, Trepov, Gurko tábornok, Doumergue és Oastelnau tábornok.

A társalgás eleven és bizalmas. Tekintettel a helyzetre, Kokovcov hangfogót tett nagyon is jogos pesszimizmusára. Trepov őszintén nyilatkozik annak a belső válságnak a veszedelmeiről, amelyet Oroszország átél; de a beszédében és talán még inkább az egyéniségében oly sugárzó erő és határozottság nyilatkozik meg, hogy a baj elhárítása könnyűnek látszik. Gurko tábornok még szenvedélyesebb, mint rendesen. Úgy érzem, hogy körüllebeg az az éltető léggör, amelyet Doumergue és Castelnau hozott magával Franciaországból.

Három órakor a konferencia ülést tart a Mária-palotában; a Szent Izsák-térre néző nagy kerek szalonban ülésezünk.

Pokrovskij elnököl; de oly járatlan a diplomáciai ügyekben, oly szelíd, oly szerény, hogy nem tudja vezetni a tanácskozást, amely céltalanul hanyódik ide-oda. Szóba kerül Görögország, Japán, Szerbia, Amerika, a skandináv államok, stb. Mindezt összefüggés nélkül, vezető gondolat nélkül, gyakorlati eredmény nélkül. Lord Milner, aki mellett ül, több ízben türelmetlenül a fülembe súgja:

— *We are wasting time!* Elpocsékoljuk az időket!

De most az elnök a főparancsnokság vezérkari főnökének adja meg a szót.

Gurko tábornok harsány és pattogó hangon föl-

olvas egy sor kérdést a hadműveletek vezetésére vonatkozólag, amelyeket a konferencia elé óhajt terjeszteni.

Az első kérdés megdöbbsent bennünket; mert ezekben a szavakban van fogalmazva: „Vájjon az 1917. évi hadműveleteknek *döntő jellegűeknek* kell-e lenniük? Vagy nem kell-e esetleg lemondani a döntő eredményekről ennek az évnek folyamán?”

A francia, angol és olasz kiküldöttek valameuy nyien erélyesen amellet kardoskodnak, hogy erőteljes és együttes offenzívánkat kell indítani a különböző frontokon, a lehető legrövidebb időn belül.

De (lurkó tábornok kijelenti, hogy az orosz hadsereg nem lesz abban a helyzetben, hogy nagyszabású offenzívát kezdjen, mielőtt meg nem kapja azt a hatvan hadosztály újabb erősítést, amelynek föllállítását legutóbb elhatározták. Márpedig ezeknek a hadosztályoknak a föllállítására, kiképzésére és minden szükséges hadiszerrel való ellátására hosszú hónapok, talán egy esztendő is kell. Mindaddig az orosz hadsereg csupán másodlagos hadműveletekre vállalkozhatik, amelyek mégis elegendők lesznek arra, hogy lekössék az ellenséget a keleti fronton.

A kérdés sokkal súlyosabb, mintsem hogy a konferencia a tábornokok indokolt véleménye nélkül nyilatkozhatnék.

A többi kérdés, amit Gurko tábornok fölolvast, csupán betetőzése az elsőnek, vagy technikai problémákra vonatkozik. Tehát a kérdések összességét megvizsgálás céljából átutalták a katonai bizottsághoz.

*

Szombat, 1917 február 3.

Ma a cár magánkihallgatáson fogadta a konferencia küldöttségeinek vezetőit.

Doumergue erélyesen hangoztatta, hogy siettetni kell az általános offenzívákat. A cár ezt válaszolta neki:

— Mindenben osztom az ön fölfogását.

Szívesebben vettem volna egy kevésbé föltétlen, de határozottabb, sőt néhány ellenvetéssel tompított hozzájárulást.

Doumergue ezután szóba hozta a Eajna balpartjának kérdését. Okosan kifejtette minden politikai, katonai, gazdasági vonatkozását ennek a súlyos problémának, amely úgyszólván uralkodó kérdése nemzeti történelmünknek, minthogy Franciaország és Germánia között már Lothár idejében fölvetődött és a Verdimben 843-ban aláírt hírhedt „osztzkodási szerződésen” még ma is érdemes elgondolkodni.

Ezután hivatkozott azokra a kijelentésekre, amelyeket őfelsége 1914 november 21-én és 1916 március 13-án tett előttem és kifejtette, hogy a Köztársaság kormánya a Németországra kónyszerítendő békeföltételek sorába föltétlenül be akarja iktatni a következő követeléseket és biztosítékokat:

1. Elzász-Lotharingia visszacsatoltatik Franciaországhoz.

2. Határai legalább is az egykori lotharingiai hercegség határaiig terjednek, olyképen, hogy bekebelezik Franciaország területébe a vidék bányamedencéit.

3. A Rajna balpartján fekvő többi területek teljes egészükben elszállítatnak Németországtól.

4. E területek közül azok, amelyek nem kebelezetnek be Franciaország területébe, autonóm és semleges államot fognak alkotni; francia csapatok lesznek benne helyőrségen mindaddig, míg a szövetségesek az általános béke föntartására követelt biztosítékokat meg nem kapják.

E pontok mindegyikét részletesen megvizsgálták

és Doumergue megkapta a cár teljes hozzájárulását.

Doumergue ezután kifejtette, hogy a szövetségeseknek meg kellene egyezniök abban, hogy a Hohenzollernektől megtagadják azt a jogot, hogy Németország nevében beszéljenek, mikor majd út a tárgyalások órája. Ezt a gondolatot a cár már régóta melengeti és több ízben szóba hozta előttem; megígérte tehát Doumerguenek, hogy külügyminiszterével tanulmányoztatni fogja a kérdést történelmi és jogi szempontból.

Még néhány szót váltottak a szövetség jövőjéről, azokról a testvéri érzelmekről, amelyek eddig és mindenkorra egybekapcsolják Franciaországot és Oroszországot stb. Ezzel a kihallgatás véget ért.

Nyolc óraker díszebéd a Sándor-palotában. A dísz tulajdonképen csak a libériákban, a világitásban és az ezüstben nyilvánul meg; mert az étrend végtelenül egyszerű, egészen polgárian egyszerű és élesen elüt a cári konyha régi és híres fényűzésétől, de ezt követeli háború idején az erkölcsi illendőség:

Árpagyöngy-habaréklevés.
Gacsinai pisztrángkocsonya.
Borjúvesés Marengo-módra.
Hizlalt jérce sütve.
Ugorkasaláta.
Mandarinfagylalt.

A cár arca olyan, mint jó napjain szokott lenni; amint hallom, attól tartott, hogy a kiküldöttek valami bosszantó belpolitikai tanácsot adnak majd neki; most megnyugodott. A cárné gyengélkedik és ezért lakosztályában maradt.

Az asztalnál Buchanan ül a cár jobbján, Carlotti pedig a balján. Fredericks gróf, a cár személye kö-

rüli miniszter szemben ül öfelségével; én a jobb-
oldalán ülök s tölem jobbra Golicin Miklós herceg
miniszterelnök.

Az agg és kitűnő Fredericks gróf, akit nagyon
megtört a kor, elbeszéli, mennyit szenved a sajtó
támadásai és a szalonok csipkelődései miatt, ame-
lyek őt németnek minősítik:

— Először is — mondja —, a családom nem né-
met, hanem svéd eredetű; aztán pedig több mint
száz év óta, Nagy Katalin uralkodása óta, Orosz-
ország szolgálatában áll!

A dolog úgy van, hogy családjá a svéd Pomerá-
niából származik és a hűséges szolgák hosszú sorát
adta az orosz autokratizmusnak. Tehát kiváltké-
pen képviselője a „balti bárók” ama kasztjának,
amely Anna Ivanovna uralkodása óta kormá-
nyozza Oroszországot és csupa hódolat az uralkodó
személye iránt, de kevés közösséget érez az orosz
lélekkel s majdnem valamennyi rokona német pol-
gári vagy katonai szolgálatban áll. A Romanov-
dinasztiához való ragaszkodás náluk nem csupán
családi hagyomány és erény: ez a létjogosultságuk.

Ezért nem lep meg az a naiv kijelentés, amelyet
Fredericks gróf tesz előttem a csemegénél:

— A konferenciának meg kellene állapodnia ab-
ban, hogy a háború után, belső zavarok esetén, a
szövetségesek kölcsönösen támogatják egymást.
Mindnyájunknak érdekünk a forradalom leverése!

Ő még a Szent Szövetségnél tart; csak száz évvel
maradt el! *O sancta et senilis simplicitas!*
Végre befejeződik az ebéd. Átmegyünk a szom-
széd szalonba, ahol fölszolgálják a kávé.

A cár cigarettára gyújt és csoportról-csoportra
jár. Lord Milnerhez, Scialojához, Boumergue-hez,
Castelneau tábornokhoz, lord Revelstokehoz, Bug-
gieri tábornokhoz, Wilson tábornokhoz, a három
nagykövethoz, mindegyikhez van egy-egy szíves

szava, de semmivel sem több, mert egyiknél sem időzik.

Míg ezek a semmitmondó beszélgetések folynak, a cárné lakosztályában egymásután fogadja a küldöttségek vezetőit. Doumerguehez igen kegyesen mutatkozott és utoljára ezt mondta neki: „Poroszországnak bűnhődnie kell.”

Valamivel tíz óra előtt II. Miklós visszamegy a szalon közepére, aztán barátságos mosollyal búcsút vesz vendégeitől.

*

Vasárnap, 1917 február 4.

Németország február 1-én elhatározta, hogy Európa minden partjára kiterjeszti a tengeri blokádot szigorú alkalmazását. Ez durva megtagadása azoknak az ünnepélyes ígéreteknek, amelyeket Amerika kapott a német kancellári hivataltól a tengeri háború korlátozására vonatkozólag a *Lusitania*, az *Ancona* és a *Sussex* elpusztítása után.

A szövetségi kormány azonnal visszavágott. Tegnap Wilson elnök fölhatalmazást kért a szenátustól, hogy „minden olyan eszközt alkalmazhasson, amely esetleg szükséges az amerikai hajók és állampolgárok védelmére békés foglalkozásuk gyakorlásában”; jegyzékét ezzel a nemes kijelentéssel zárta: „Nem csupán anyagi érdekeink megvédelmezésére gondolunk; az emberiség alapvető jogait is meg akarjuk védeni, amelyek nélkül nincs civilizáció.”

Gerard berlini amerikai nagykövetet a szenátus egyhangú határozata alapján nyomban visszahívták.

Az orosz közvélemény kedvezően fogadja ezt a fontos hírt; de csupán határozatlan és fölületes benyomást tesz rá; mert nem ismeri Amerikát;

sőt sejtelve sincs arról a nagy drámáról, amely húsz hónap óta viharzik az amerikai nép lelkében.

Hétfő, 1917 február 5.

Délben vendégeim: Doumergue, Rodzianko, a Duma elnöke, Bratianu román miniszterelnök, a birodalmi tanács több tagja, köztük Bobrinszki Alexis gróf és Sztachovics Mihály, Putilov bankár stb.

Putilov kivételével, aki sokatmondó hallgatásba burkolószik, valamennyi orosz vendégem olyan optimizmust árul el, amelytől még csak néhány nappal ezelőtt is jó messzire voltak. Egyébként a külföldi kiküldöttek megérkezése óta ugyanilyen optimista áramlat kering a petrogradi társaságban. De, sajnos, mihelyt eltávoznak, a barométer megint a mélypontra süllyed. Nincs nép, amely olyan befolyásolható és irányítható volna, mint az orosz nép.

Bratianu fenkölt lelkiezővel viseli országának szerencsétlenségét, és egyéni felelősségének nyomasztó terhét: a balsors nagyjá teszi.

Ma este ötvenertékes nagy ebéd a Katonai Társaskörben. A diplomáciai konferenciáknál fontos kellők a jó gyomor. Távozóban megismétlem lord Milner előtt múltkori mondását:

— *We are wasting time!* Elpocsékoljuk az időnkét!

Szerda, 1917 február 7.

A konferencia munkái érdeklődés nélkül vánszorgnak. Ebből az egész diplomáciai szóáradatból semmiféle pozitív eredmény nem szűrődik le. Formulákon török a fejüket, hogy Japánt katonai támogatásának fokozására rábírák!

Csak a muníciós és szállítási technikai bizottság végez hasznos munkát. De az orosz vezérkar! szükségletei felülmúlnak minden várakozást és/kérései még a szükségleteit is túlhaladják. Szerintem nem, annyira az a kérdés, hogy mije nincs' Oroszországnak, mint annak megállapítása, mit képes hasznára fordítani. Minek küldjünk neki ágyúkat, gépfegyvereket, lövedékeket, repülőgépeket, amelyek ránk nézve oly értékesek volnának, ha nincs módjában eljuttatni a frontra s nem is akarja fölhasználni őket!

Castelnau tábornok és Gurko tábornok kölcsönös bizalma tökéletes. Castelnau tábornok amellet kardoskodik, hogy az orosz offenzíva április 15-én induljon meg, olyképen, hogy egybeessék a francia offenzívával; azonban Gurko tábornok úgy véli, hogy lehetetlenség csak némileg is terjedelmesebb hadműveletet kezdenie május 15-ike előtt!...

Csütörtök, 1917 február 8.

Igyekszem a lehetőséghez képest tiszta képet adni Doumerguenek az orosz világról és megismertetem őt a legjelentékenyebb férfiakkal, összegyűjtöm körülötte asztalomnál Polivanov tábornokot, Wasziljevet, a nagy matematikust, a birodalmi tanács liberális tagjait, Miljukovot, Maklakovot és Singarevet, a Duma „kadettpártjának” *leader-jeit*.

A társalgás igen fesztelen, igen eleven és főképen a belpolitika körül forog.

Egy alkalommal Doumerguo úgy veszi észre, hogy vendégeim túlságos indulatosan, túlságos hevesen sürgetik a cárizmus elleni küzdelmet, tehát türelemre inti őket.

Erre a szóra: „türelem”, Miljnkov és Maklakov fölpattan:

— Elég a türelemből!... Minden türelmünk ki-
merült !... Különben ha hamarosan nem cselek-
szünk, a tömegek nem hallgatnak többé ránk.

Maklakov pedig idézi Mirabeau mondását: „A
világért se halogassatok semmit! A szerencsétlen-
ség nem ad haladékot soha!”

Doumergue igen bölcsen megszólal:

— Én türelemről beszéltem, nem pedig rezigná-
cióról... Megértem az önök nyugtalanságát, izgal-
mát, helyzetük végtelen nehézségét. De mindenek-
előtt gondoljanak a háborúra!

Megfigyelem, hogy Maklakov, aki Moszkvában
született, Moszkva képviselője, a tiszta moszkovita
típusa, sohasem mond *Petrograd-ot*, hanem min-
dig *Petersburg-ot* Megkérdem, miért.

— Mert *Petersburg* az igazi neve; ez német vá-
ros és nincs joga ahhoz, hogy szláv nevet viseljen.
Majd akkor hívom *Petrograd-nak*, ha megérdemli.

*

Péntek, 1917 február 9.

O... herceg megérkezik Kosztromából, ahol
nagy föld- és ipari érdekeltségei vannak. Az ódon
Kosztroma városa, amely a Volga balpartján
épült, Jaroszlavl és Nizsnij-Novgorod között,
csupa emlék: valamikor ez volt a Romanovok me-
nedékhelye és fellegvára; ez a város őrzi a híres
Szent Ipatjev-kolostorban a hősiess Szuszjanin pa-
rasztnak földi maradványait, akinek a *cárért föl-
áldozott életét* megdicsőítette a legenda. Egyike ez
a birodalom ama tartományainak, amelyekben a
dinasztikus hűség a legelevenebb, ahol a legtelje-
sebb épségben élnek az orosz nép örökölt hajla-
mai, társadalmi szokásai és nemzeti érzései. Kí-
váncsi vagyok tehát, milyen a közhangulat ezen a
vidéken. Különben jobb helyre nem is fordulhat-

nék, mint O ... herceghez; mert kitűnően ért a *muzsik-ok* nyelvén. Kérdéseimre így válaszol:

— Nem megy!... Belefáradtak a háborúba; már nem értenek belőle semmit, legföljebb annyit, hogy a győzelem lehetetlen. Azért mégsem követelik még a békét. Mindenütt komor és fásult elégedetlenséget tapasztaltam... Rasputin meggyilkolása élénk benyomást keltett a tömegekben.

— Ah! És miféle benyomást?

— Ez igen furcsa jelenség és mélyen az orosz hagyományban gyökeredzik. A *muzsik-ok* szemében Rasputin vértanúvá lett. A népből származott; a nép hangját hallatta a cár előtt; a népet védelmezte az udvari emberek, a *pridvornij-ok* ellen: tehát a *pridvornij-ok* meggyilkolták! Hát ezt hajtogatják minden *iszbá-ban*.

— De Petrogradban a nép ujjongott, mikor Griska haláláról értesült! Sőt a templomokba rohantak, hogy gyertyát gyűjtsanak szent Dimitrij ikonja előtt, mert akkoriban úgy hitték, hogy Dimitrij nagyherceg ölte meg *a kutyát*.

— Petrogradban túlságosan ismerték Rasputin tivornyáit. Meg aztán a halálán való ujjongás egyik módja volt a cár és cárné elleni tüntetésnek. Én azonban úgy képelem, hogy általában Oroszország minden *muzsik-ja* úgy gondolkozik, mint a kozstromai *muzsik-ók*..

Rasputin legendává magasztosulása tehát már megkezdődött az orosz nép lelkében.

*

Szombat, 1917 február 10.

Bratianu ma este távozott Petrogradból és egyenesen visszament Jassyba.

Mikor búcsúzni jött hozzám, olyan lelkiállapotban találtam, amely becsületére válik, vagyis nyugodt volt, szomorú és elszánt. Semmiféle üres vá-

daskodás; semmiféle egyéni mentetetődzési kísérlet. Teljes tárgyilagossággal látja és ítéli meg a helyzetet; különben pedig kijelentette, hogy igen meg van elégedve azzal a sokféle megbeszéléssel, amelyet a cár minisztereivel és a szövetségközi konferencia tagjaival folytatott. De leginkább örül annak a figyelmes és szíves bizalmasságnak, amelyben Gurko tábornok részesítette: sokkal élesezőbb, hogysen ne vette volna észre, hogy Oroszországnak Romániával szemben követett egész politikája mostantól fogva közvetlenül a katonai főparancsnokságtól függ, és igen ügyesen barátságos viszonyt kötött a nagyvezérkar főnökével. Nekem mégis az a benyomásom, hogy Gurko tábornokkal folytatott tanácskozásaiban nem ért el gyakorlati eredményt abban a két kérdésben, amely a jelen órában a legsürgetőbb: 1. a moldvai polgári lakosság élelmezése; 2. az északi Kárpátokban és a Duna vidékén folytatandó hadműveletek újra fölvétele.

Hallom, hogy Bratianu petrogradi tartózkodása alatt puhatolódzott a cárnál, vájjon esetleg hozzájárulna-e Olga nagyhercegnő és Carol herceg prezmptív trónörökös házasságához. Ennek a házasságnak a terve már előbb is több ízben fölvetődött. A cár válasza meglehetősen biztató volt: „Nincs ellenvetésem o házasság ellen, ha leányom és Carol herceg kölcsönösen megtetszenek egymásnak.”

*

Vasárnap, 1917 február 11.

Szkvorcov, a Szent-Szinódus magasrangú hivatalnok és a *Kolokol* című vallásos újság szerkesztője megerősíti előttem azt, amit O... herceg mondott tegnapelőtt arról a hatásról, amelyet Rasputin meggyilkolása keltett az orosz tömegekben:

— A parasztokat — beszéli — mélyen megrendí-

tette ez a gyilkosság, mert Grigorij *muzsik* volt, mint ők és egészen természetesnek találták, hogy bejáratos volt a cári palotába. Ennélfogva a merényletet egyszerűen magyarázzák: a nép ellenségei megölték a *sztarec-et*, mert a nép ügyét védelmezte a cár előtt... A magasabb társadalmi osztályokban, papi ismeretségem körében, a kereskedők, a hivatalnokok, a *pomjescsik-ek* között sem különb a benyomás: Rasputin meggyilkolását rossz előjelnek tekintik. Ön tudja, hogy mi oroszok rendkívül babonások vagyunk. Nos hát, szájról-szájra jár az a jövendölés, amelyet Grigorij gyakran hangoztatott a Felségek előtt: *Ha én meghalok, vagy ti elhagytok engem, féleven belül elveszítetek fiatokat és koronátokat.*

— Csakugyan mondta ezt a jövendölést?

— Ó, nagykövet úr, én magam több mint húszszor hallottam tőle! És néhány nappal halála előtt újból hangoztatta Őeminenciája, Pitirim metropolita előtt.

Hétfő, 1917 február 12.

A konferencia polgári kiküldöttjei fölhasználják az alkalmat, s míg a tábornokok elmentek a galíciai front megsemmisítésére, ők elutaztak Moszkva megtekintésére.

*

Kedd, 1917 február 13.

Tizenegy munkást, a katonai ipari központi bizottság tagjait letartóztatták azon a címen, hogy „forradalmi mozgalmat szítanak, amelynek célja a köztársaság kikiáltása”.

Az ilyenfajta letartóztatás sűrűn előfordul Oroszországban, de a közönség rendszerint nem tud meg róla semmit. A vádlottakat titkos nyomo-

zás után bezárják valamelyik állami börtönbe, vagy száműzik Szibéria belsejébe; egyetlen újság sem beszél a dologról; gyakran még maguk a családjaik sem tudják, mi történt az eltűntekkel. És az a hallgatás, amely általában leplezi ezeket a sommás ítéleteket, nagyban hozzájárul az *Ochrana* tragikus híréhez. Ezúttal lemondtak a titkolódzástól. Nagy föltűnést keltő közlemény tudatta a sajtóval a tizenegy munkás letartóztatását. Protopopov meg akarta mutatni, hogy foglalkozik a cárizmus és a társadalom megmentésével.

*

Szerda, 1917 február 14.

Briandtól kapott utasításaim értelmében a következő levelet intéztein Pokrovszkijhoz:

Van szerencsém közölni a cári kormánnyal, hogy a Köztársaság kormánya a Németországra kényszerítendő békefeltételek sorába a következő területi jellegű követeléseket és biztosítékokat óhajtja iktatni:

1. *Elzász-Lotharingia visszazáll Franciaországra.*

2. *Határai legalábbis az egykori lotharingiai hercegség határaiig terjednek; ezek a határok olyképen állapítandók meg, hogy megfeleljenek a stratégiai követelményeknek és visszacsatolják a francia területhez a Saar-völgy egész szénmedencéjét.*

3. *A Rajna balpartján fekvő többi területek, amelyek jelenleg a német birodalom alkotórészei, teljes egészükben elszakíttatnak Németországtól és felszabadulnak vele szemben minden politikai és gazdasági függés alól.*

4. *A Rajna balpartján fekvő azon területek, amelyek nem kebeleztetnek be Franciaországba, autonóm és semleges államot alkotnak; francia csapa-*

tok megszállása alatt maradnak mindaddig, míg az ellenséges államok nem teljesítették hiánytalanul a békeszerződésben kikötött összes föltételeket és biztosítékokat.

Ennek következtében a Köztársaság kormánya örömmel venné, ha számíthatna a cári kormány támogatására céljainak megvalósításában.

Pokrovszkij nyomban válaszol: A Köztársaság kormánya számíthat a cári kormány támogatására céljainak megvalósításában.

*

Péntek, 1917 február 16.

A Rasputin-párt túlélte Rasputint; de elvesztette fejét. Politikai tekintetben még igen hatalmas, de befolyása már nem ugyanaz a vallási életben: az egyházi ügyek irányítása alighanem hamarosan kisiklik a kezéből.

A Szent-Szinódus főprokurátora, Rajev, hogy újból kezébe vegye a párt vezetését, Petrogradba hívatta Vazul csernigovi püspököt, aki a rasputinizmus dísze-virága. Ennek a főpapnak feladata lesz a belügyminiszter segítségével megszervezni az erkölcsi propagandaszolgálatot, vagyis a rendőri felügyeletet a papság szándékai szerint.

Szombat, 1917 február 17.

Ami leginkább meglepte a három szövetséges küldöttség tagjait Oroszországba érkezésük óta és főképen moszkvai kirándulásuk alatt, az a szállítási tevékenység a hóban. Mindnyájan csodálkoztak azon az elevenségen, amelyet a falu és a városok mutatnak.

A nyugati országokban a hó, amely mindig vékony rétegben fekszik és sohasem marad meg so-

káig, forgalmi akadály; elzárja az utakat, akadályozza a közlekedést, sőt gyakran megbénítja a gazdasági életet.

Oroszországban épp ellenkezőleg áll a dolog. Tavasszal az olvadás hatalmas mocsárrá változtatja az orosz síkságot, amely a Fekete-tengertől a Balti-tengerig terjed; bizonyos vidékeken, mint Pripet vidékén és a Dnyeper közepső folyásánál a sár öthat láb mélységet is elér. Az országutakat, mint-hogy nincsenek kövezve, az első nyári melegre alámossa a víz és valóságos patakok támadnak rajtuk a legkönnyebb szekér nyomán is; hamarosan az utak javarészeinek csak a kerékvágásokkal barázdált, mélyedésekkel meghasogatott nyomai maradnak. Szeptember közepe táján a föld fölenged és megint vizenyössé válik. Az őszi esőzések alatt a végtelen síkság megint mocsárrá változik: a falvak közt megszűnik a közlekedés; a vasúti pályaudvarok teliszúfolódnak áruval, amit nem tudnak szétosztani a vidékre. Végül megérkezik a tél. A hó kövér pelyhekben hull; fölhalmozódik, fölornyosodik, megkeményedik, egyenletes és szilárd szőnyeget terít a földre. A szállítási tevékenység nyomban megszerveződik. Az élet mindenfelől újra ébred, újra mozgalom támad a végtelen fehérségen.

Vasárnap, 1917 február 18.

Berthelot tábornok, a romániai francia katonai misszió parancsnoka Petrogradba érkezett, hogy tanácskozzék Castelnau tábornokkal és Gurko tábornokkal.

Immár négy hónapja tulajdonképen Berthelot tábornok vezeti a román hadsereg hadműveleteit és újjászervezését. Okos és módszeres tevékenységével, hideg értelmével, rendületlen és másokra is

átsugárzó bizalmával, nyugodt és hajthatatlan erélyességével a legkedvezőtlenebb, a legkétségbeesettebb körülmények között mindenkinek fölébe emelkedett. Ha Románia magához fog térni mostani megpróbáltatásából, föltámadását elsősorban az ő kitűnő munkásságának köszönheti...

Hétfő, 1917 február 19.

Ebédet adok Berthelot tábornok tiszteletére; vendégeim: Doumergue, Pokrovszkij, Bark, Castelnau tábornok, Neratov, Bjelajev tábornok, Poloveov, Janin tábornok, stb.

Asztalbontáskor Doumergue, Pokrovszkij, Bjelajev, Castelnau, Berthelot, Janin és én megtárgyaljuk Románia válságos helyzetét. Az a határtalan tartózkodás, amelybe Pokrovszkij és Bjelajev burkolózik, megerősíti bennem a Bratianuval folytatott legutóbbi tanácskozásomkor szerzett benyomásomat, tudniillik hogy az orosz főparancsnokság vette kezébe a román ügyek kizárólagos irányítását és a szövetséges hatalmakat mellőzni akarja...

Kedd, 1917 február 20.

Doumergue és Castelnau tábornok bizalmas körben a nagykövetségben ebédel,

Fölidézzük a háborút megelőző korszak emlékeit. Doumergue akkoriban miniszterelnök és külügyminiszter volt és egyike, az elsőknek, akik látták, akik hajlandók voltak meglátni a fenyegető valóságot.

Eszébe juttatom Castelnau tábornoknak azt a komoly beszélgetést, amelyet 1913 november 26-án folytattunk. Ebben az időben ő a hadsereg nagyvezérkari főnökének helyettese volt. Együtt ül-

tünk a nemzeti védelem legfőbb tanácsának tanulmányi bizottságában, amelynek én is tagja voltam mint politikai államtitkár; Joffre tábornok elnökölt az ülésen. Mikor a többi tagok mind eltávoztak a teremből, megkértem Joffre tábornokot és Castelnau tábornokot, hogy maradjanak még velem. Aztán közöltem velük azt a beszélgetést, amelyet a német császár folytatott néhány nappal előbb a belga királlyal. E beszélgetés során II. Vilmos ünnepélyesen kijelentette, hogy véleménye szerint a háború „most már kikerülhetetlen és szükséges”. Joffre tábornok néma figyelemmel hallgatott. Mikor befejeztem, sötét láng lobbant a szemében; fölkapta a fejét, mellét mély lélegzet feszítette. Azután hatalmas kezével rácsapott Castelnau vállára s nyugodt és határozott hangon ennyit mondott: „Ezúttal mennünk kell, öregem!”

Ebéd után megkérdezem Castelnau tábornokot, milyen benyomásokkal tért vissza a fronton tett látogatásából és mit ér az a segítség, amelyet Oroszországtól remélhetünk.

— A csapatok hangulata — feleli — megfigyelésem szerint kitűnő; a katonák elevenek, lelkesek, duzzadnak az erőtől, a tekintetük tiszta és szelíd... De a főparancsnokság rosszul van megszervezve, a fölfegyverzés teljesen elégtelen, a szállítási szolgálat rendkívül hiányos. Talán még ennél is nagyobb baj a taktikai kiképzés gyengesége. Nem tudtak eléggé szabadulni az avult módszerektől; az orosz hadsereg több mint egy évvel elmaradt nyugati hadseregeink mögött; most már képtelen sikerrel végigküzdeni egy nagyterjedelmű offenzívát...

*

Szerda, 1917 február 21.

A külföldi küldöttségek a nagykövetségen, a pénzügyminisztériumban, az orosz-francia keres-

kedelmi kamarában, a miniszterelnökségen, a városi Dumában, Mária Pavlovna nagyhercegnőnél, a Yacht-klubban, stb. tartott villásreggelik, ebédek, fogadások végtelen sorozata után végre visszaindultak nyugatra ... a sarki Jeges-tengeren át. Ennek a konferenciának az eredménye, amely körül annyi titokzatosságot terjesztettek és oly nagy zajt csaptak: sovány. Eszmecezerét folytattak Görögország blokádjáról, a japán segítség elégtelenségéről, az amerikai beavatkozás valószínű értékéről, Románia válságos helyzetéről, a szövetségesek közti szorosabb és gyakorlatiasabb együttműködés szükségességéről; fontolóra vették az orosz hadsereg roppant szükségleteit és megállapodtak abban, hogy a lehetőséghez képest segítenek rajta. Ez az egész.

Mikor Doumergie és Castelnau tábornok elbúcsúznak tőlem, egy megbízatást adok nekik:

— Szíveskedjenek közölni nevemben a köztársasági elnök úrral és a miniszterelnök úrral, hogy rendkívül nyugtalan lelkiállapotban hagynak itt. Oroszországban forradalmi válság van készülöben; már öt héttel ezelőtt ki kellett volna törnie; de elhalasztódott. Az orosz nép napról-napra kevésbé érdeklődik a háború iránt és az anarchista szellem minden társadalmi osztályban, még a hadseregben is elharapódzik. A múlt év október havának végén igen jellemző eset történt Petrogradban, amelyről jelentést tettem Briand úrnak. Sztrájk tört ki a Vyborg-negyedben és minthogy a munkások erőszakosságokra vetemedtek a rendőrséggel szemben, a szomszédos kaszárnyákból két gyalogezredet hívtak segítségül. Ez a két ezred a rendőrségre lőtt. Nyakra-főre egy hadosztály közököt kellett hozatni, hogy észretérítse a lázadókat. Ebből az következik, hogy lázadás esetén már nem lehet számítani a hadsereg... Következte-

tésem az, hogy az idő, legalább is Oroszországban, már nem a mi javunkra dolgozik, hogy mostantól fogva el kell készülnünk szövetségesünk elpártolására és le kell vonnunk belőle az összes szükséges következtetéseket,

— Én is épp olyan pesszimista vagyok, mint ön — válaszolja Doumergue —, nemcsak hogy beszámolok az ön szavairól a köztársasági elnök úrnak és Briand úrnak, hanem meg is fogom erősíteni őket.

NYOLCADIK FEJEZET.
1917 február 22—március 11.

Csütörtök, 1917 február 22.

Most éppen Csadajevnek, a paradoxonokkal teli és mély írónak, a szláv partikularizmus gúnyos ellenségének, az ihletett nagy doktrinernek leveleit olvasom, aki 1840 táján oly ékesszóló jövendölésekkel ostromozta az orosz népet. És olvasás közben kijegyzem ezt a mély gondolatot:

„Az oroszok ama nemzetek sorába tartoznak, amelyek mintha csak azért volnának a világon, hogy rettenetes tanulságokkal szolgáljanak az emberiségnek. Annyi bizonyos, hogy ezek a tanulságok nem fognak kárba veszni. De ki tudná előrelátni az Oroszországra váró megpróbáltatásokat, mielőtt nem tér sorsának rendes útjára és nem foglalja el helyét az emberiség kebelében?”

*

Péntek, 1917 február 23.

Alig távoztak el a külföldi kiküldöttek Petrogradból, a Néva látóhatára újból beborult.

A birodalmi Duma új ülészakának a következői kedden, február 27-én kell megkezdődnie és munkáskörökben máris forrongás támadt. Az izgatók végigjárták a Putilov-műveket, a Balti-hajógyárakat, a Vyborg-városrészt és kihirdették az általános sztrájkot, tiltakozásul a kormány, az ínség, a háború ellen.

Az izgalom oly élénk, hogy Chabalov tábornok, a főváros katonai kormányzója hirdetményt függesztetett ki, amelyben megtiltja a csoportosulásokat és közli a lakossággal, hogy: „a hatóságokkal szemben tanúsított minden ellentállást azonnal fegyveres erővel fog elfojtani”.

Ma este ebédet adok Mária Pavlovna nagyhercegnő és fia, Boris nagyherceg tiszteletére. Többi vendégeim: Szaszonov, Sebeko, a volt bécsi nagykövet, Trubeckoj Mária hercegnő, Belosszelszkij hercegnő, Gorcsakov Mihály herceg és felesége, Radziwill Szaniszló herceg felesége, Polovcov úr és felesége, Suvalov Sándor gróf és felesége, Potocki gróf és felesége, Gagarin hercegnő, Poklevszki úr, Nariskin Vera asszony, Zamoyszki Ádám gróf, Benckendorff, Knorring tábornok és a személyzetem.

Az asztalfőn a nagyhercegnő ül. Én a baloldalán foglalok helyet, Szaszonov a jobbján. A nagyherceg szemben ül az anyjával, jobboldalán titkárom, Vicomte de Halgouet felesége, aki a háziasszonyi tisztet betölti, baloldalán Trubeckoj Mária hercegnő.

Ebéd közben a nagyhercegnővel egészen föliiletés társalgást folytatok és Szaszonovval váltott szavai éppen ilyen jelentéktelenek.

De amikor átmegyünk a szalonba, megkér, hogy üljek mellé és ekkor bizalmasabban beszélgetünk. Lehangoltan közli velem, hogy holnapután el kell utaznia Kiszlovockba, a Kaukázus északi oldalára:

— Nagy szükségein van napfényre és pihenésre — mondja, — Az utóbbi idők izgalmai kimerítettek. És a szívem teli van rémülettel, így indulok útnak... Vájjon mi történik addigra, mikor viszontlátom önt? Mert így nem tarthat tovább!

— Hát nem javult a helyzet?

— Nem. De hogy is javulna? A cárnő teljesen hatalmába kerítette a cárt és csak Protopopovtól fogad el tanácsot, aki minden éjjel tanácsot kér Rasputin szellemétől!... Ki sem mondhatom, mennyire csüggedt vagyok. Mindenfelől mindent feketén látok. El vagyok készülve a legszörnyűbb szerencsétlenségekre... És Isten mégsem akarhatja, hogy Oroszország elpusztuljon!

— Isten csak azokat támogatja, akik küzdenek. Még sohasem hallottam, hogy egy öngyilkosságot megakadályozott volna. Márpedig az, amit a cár el akar követni, valóságos öngyilkosság önmagával, dinasztijával és népével szemben.

— De hát mit kell tennünk!

— Küzdeni kell. A nagyhercegek legutóbbi közbelépése kudarcot vallott: újra kell kezdeni, szélesebb alapokon és — hadd tegyem hozzá — komolyabb, kevésbé lázadó, de politikusabb szellemenben... A birodalmi tanácsban és a Dumában, mind a jobb-, mind a baloldalon kiváló eleinek ülnek. Szervezzék meg ők az ellentállást az autokratizmus visszaéléseivel szemben. Ha minden okos és hazafias férfi, aki ebben a két gyülekezetben helyet foglal, egyesül a közjóért folytatandó vállvetett munkára; ha módjával, következetesen, szilárdan vállalkoznak arra, hogy bebizonyítsák a cárnak, hogy Oroszországot a mélységbe vezeti; ha a cári család megegyezik abban, hogy egyhangúan nyilatkozik és gondosan elkerüli az ármány és összeesküvés minden látszatát; ha ekként sikerülne az állam felsőbb rétegeiben a nemzeti talpraállítás egységes akaratát megteremteni, akkor meg vagyok győződve, hogy a Protopopovok, a Dobrovolszkiak és a cárné egész kamarillája nyomban eltakarodnak a szintérről... De sietni kell! A veszedelem égető; minden óra aranyai, ér. Ha a meg-

váltás nem jön felülről, a forradalom majd alulról elintézi. És akkor itt a katasztrófa!

Csak csüggedt mozdulattal válaszol szavaimra. Aztán eszébe jut udvari rangja, amely a legmagasabb és int néhány hölgynek, hogy közeledjenek ...

*

Szombat, 1917 február 24.

Olasz kollégám, Carlotti marchese közli velem a konferencia eredményeire vonatkozó benyomásait. Beszélgetésünk során a belső helyzetre terelődik a szó.

Carlotti, anélkül hogy félreismerné a mindennap szemeink elé táruló tünetek súlyosságát, nem hiszi, hogy közvetlenül fenyeget a forradalom. Mindenesetre fölteszi, hogy ha a cári monarchiát valamely népmozgalom megbuktatja, azonnal alkotmányos és demokratikus kormányrendszer lép a helyébe a „kadett-párt” programja alapján; néhány kezdeti erőszakosságot leszámítva, az új rend bevezetése nem fog nagy akadályokba ütközni. Ezt a véleményét az olaszokat jellemző írnom szellemességgel fejtí ki, akik egy-egy politikai válságban azonnal észrevesznek minden lehetséges eshetőséget, minden célravezető megoldást.

Én hangsúlyozom vele szemben, hogy a cárizmus megbuktatása valószínűleg a zavargások hosszú korszakát nyitná meg, hasonlókat ahhoz, amely Rettenetes Iván halála után következett; mert a cárizmus nem csupán hivatalos formája az orosz kormányszatnak; egyúttal alapja, tartógerendája és váza az orosz közönségnek. A cárizmus adja meg és tartja fenn Oroszország történelmi egyéniségét. Az orosz nép egész tömegélete mintegy megtestesül a cárizmusban. A cárizmuson kívül nincs semmi. És hogy jobban megértes-

sem Carlotival, mit értek ezeken a határozott kijelentéseken, egy képzeletbeli hasonlathoz folyamodom, amely az utóbbi időben gyakran megfordult a lejemben:

— Emlékszik ön — mondom neki —, mi volt a híres lőporösszeesküvés I. Jakab angol király uralkodása alatt 1605-ben: az összeesküvők egy csoportja aláaknáztta a Westminster-palotát, hogy egyszerre levegőbe röptse az uralkodót, a minisztereket és a parlament valamennyi tagját. Tegyük föl, hogy ma valami valószínűtlen robbanóanyag segítségével néhány angol anarchistának sikerülne egy csapásra elpusztítania a királyt, a minisztereket, a lordok házát, az alsóházat, a közigazgatást, a rendőrséget, a fegyveres erőt, a törvényszéket, szóval a brit alkotmány valamennyi kerekét. Ennek nyilván az állam rögtönös és általános fölkavarodása volna a következménye, valamennyi életműködésének hirtelen megállása. Azonban, ez csupán ájulás volna. A megdöbbenés és a kábulat rövid időszaka, után látnák, hogy az állami élet újjászületik és újjászerveződik a tartományi és városi intézmények, az egyházi testületek, az egyetemek, a klubok, a kereskedelmi kamarák, a szakszervezetek, végül a rengeteg számú szakegyesületek, vallásos, politikai, jótékonyági, emberbaráti, irodalmi, tudományos, sport stb. egyesületek önkéntes megmozdulása révén, amelyek csak úgy hemzsegnek angol földön és bizonyos tekintetben szabályozzák minden egyéni kezdeményezés szabad működését... Az automatikus újjászerveződésnek hasonló tünete elképzелhetetlen volna az olyan országban, mint Oroszország, ahol a politikai és társadalmi tevékenység semmiféle megnyilvánulása sem kerül el a központi hatalom beleszólását, ellenőrzését, szorítását, ahol a nemzet egész élete alá van

vetve a bürokrácia mindenhatóságának... Ebből arra következtetek, hogy ha a cárizmus összeomlik, bukásában magával rántja az egész orosz épületet; még az is kérdés, vajjon túlélne-e ezt a nemzeti egység. Miféle erővel, milyen elvnek a nevében lehetne azontúl megtartani az orosz érdekkörben az idegenfajú népeknek azt az övezetét, amelyet a cárok százados politikája kikristályosított a moszkovita állam körül? Vajjon nem Oroszország végét jelentené-e ez?..

*

Vasárnap, 1917 február 25.

Pokrovszkij és én akadémikusán beszélgetünk a háború keletkezéséről, tömegerők és egyéni akaratok működéséről, amelyek hosszú ideje előkészítették a konfliktust, arról a szörnyű felelősségről, amelyet a történelem bizonyára Németországra fog hárítani stb. Miközben így a végkokokat keressük, az orosz-japán háborúra terelődik beszélgetésünk és én célzást teszek arra az álnok szerepre, amelyet II. Vilmos játszott akkoriban Oroszországgal szemben. Pokrovszkij a szavamba vág:

— Ha már ezt a tárgyat érintjük, engedje meg, hogy egy kérdést intézzek önhöz... amely újabb bizonyosság lesz arra, mennyire járatlan vagyok a diplomáciai ügyekben. Igaz-e, hogy 1904-ben a Kaiser biztatta Japánt, hogy támadjon meg bennünket, miközben minket arra izgatott, hogy maradjunk hajthatatlanok?

— Ez teljesen igaz. Arra vonatkozólag, hogy Németország milyen tanácsokat és bátoritást adott akkoriban Oroszországnak, elegendő, ha kinyitja levéltárait, vagy még jobb, ha lapozgat kitűnő helyettesének, Neratovnak emlékirataiban. Nincs benne kétség, hogy 1897-ben Vilmos császár megcsillantotta önök előtt a Távol-Kelet kilátá-

sait; ebben az időben ő izgatta önöket, hogy kerítsék hatalmukba Port-Arthurt. Megtáncoltatta szemek előtt a „sárga veszedelem” kísértetét és ecsetelte Franciaország szörnyű egoizmusát, amely el akarta önöket téríteni az ázsiai kalandoktól. Azután a következő évben csak hízelgő szavai voltak az önök mandzsúriai vállalkozásaihoz. Mihelyt egy kis nehézségük támadt Japánnal, titokban biztosította önöket, hogy „ha a piszkos kis sárgák” nagyon szemtelenek lesznek, a német flotta majd támogatja az önök flottáját a kínai vizeken. Végül 1903 utolsó napjaiban, amikor Franciaország abban fáradozott, hogy az önök számára tisztos megegyezést hozzon létre a Yalu-ügyben, ő a cárral szemben ünnepélyesen kötelezte magát, hogy mindaddig, amíg az önök seregei el lesznek foglalva a Távol-Keleten, fentartja a békét Európában. És egészen a mukdeni verecséig szüntelenül biztatta önöket, hogy folytassák a háborút, gyarapítsák katonai létszámukat, pazarolják el minden nemzeti erejüket ebben a katasztrofális küzdelemben. Ez volt a szerepe Oroszországgal szemben... De alapjában véve a Kaiser ezt mondhatta volna: „Azok a tanácsok, amelyeket Oroszországnak adtam, rosszak voltak. Mindegy! Nem kellett volna követnie őket. Azt is a szememre vetik, hogy a Távol-Kelet felé hajszoltam, azzal a hátsó gondolattal, hogy meggyöngítsem Európában. Hát ez a politika, mégpedig a jó politika: én német érdekeket szolgáltam...” Nem is emelnék tehát ellene túlságosan kemény vádat önökkel szemben tanúsított viselkedéséért, ha nem volna itt egyéb is. Nos, miközben önöket kijátsozta és megtévesztette, titokban Japán türelmetlenségét ösztökélte; izgatta, hogy támadja meg önöket; ezt mondta neki: „Az Oroszországgal való harcban nincs semmi vesztenivalótok és mindent

megnyerhettek. Anglia, a barátotok, sohasem fogja engedni, hogy letiporjanak benneteket. Franciaország cserbenhagyja szövetségését. Én magam semlegességet ígérek és értem a módját, hogy ez a semlegesség jóindulatú legyen.” 1904 február 8-án a japán torpedónaszádok a legcsekélyebb előzetes figyelmeztetés nélkül elsüllyesztették, az önök három legnagyobb cirkálóját Port-Arthur előtt... Szerepének ebben a részében a Kaiser már nem hivatkozhatik mentségül a politikai számítás hagyományos módszereire. Itt már az ő részéről csalás, álnokság, kétszínűség forog fenn.

Pokrovszkij döbbenet mered rám. Aztán ég felé emeli karjait:

— Hogy-hogy! Hát lehetséges ilyen macchiavellizmus a huszadik században!... A huszadik században!

— Igen, a huszadik században. De hát fontos a század? A macchiavellizmus már több ezeréves volt, amikor Macchiavelli föltalálta. És ön nem hinném, hogy ennek a háborúnak az eseményei alapján ön hajlandó volna arra a véleményre, hogy a világ okosabb is lesz, amint öregszik. A jövő mindig a múltból keletkezik.

— Akkor jaj az emberiségnek! *Goszpodi pomiluj!*... De vájjon egészen biztos, hiteles az, amit ön nekem elbeszért! És, ha nem vagyok tapintatlan, honnan tudja ön!

— A japán kormányt nagyon meglepte Németország folytonos ösztökélése; azonnal értesítette róla a brit kormányt, amely nyomban fölismerte Vilmos császár bajkeverő és ármányos szellemét. Kevéssel utóbb a háborús párt fölülkerekedett Tokióban... Én ezeket a tényeket 1913-ban tudtam meg Sir Prancis Bertietől, Anglia párisi nagykövététől, aki 1903-ban külügyi államtitkár volt.

Hétfő, 1917 február 26.

Az élelmezési viszonyok Moldvában napról-napra súlyosbodnak: a román hadsereg a rendesenél alacsonyabb élelmiszeradagokra van szorítva és a polgári lakosság éhen hal. A testi nyomorúságnak természetes következménye a rettenetes tífuszjárvány.

Berthelot tábornok véleménye szerint az egyetlen orvossága az volna, hogy offenzívát indítsanak a Dobrudzsa északi részén, olyképen, hogy fölszabadítsák a Duna egyik ágát és ekként új élelmezési utat nyissanak meg. De Gurko tábornok nem hajlandó megkezdeni ezt az offenzívát, mert véleménye szerint igen veszedelmes és különben, sem vág össze stratégiai terveivel.

Ebben a nemzeti, megpróbáltatásban — s ez egyike a legkegyetlenebbeknek, amelyek valaha is egy országra zúdultak — Ferdinánd király, Mária királyné és Bratianu nagyszerűen viselkednek. Ebben a tekintetben a Jassyból érkező hírek egyhangúak. A király nyugodt és törhetetlen energiájával támogatja a szíveket, egyesít a zászló körül minden akaratot; egyszerűen és komolyan, kitűnően teljesíti hivatásos kötelességét, uralkodói kötelességét. Ugyanez a jellemszilárdság, ugyanez a világos és meggondolt állhatatosság, minden szükséges áldozatnak ugyanez a férfias vállalása van meg Bratianuban is. A királynéban a hazafiság hősiek alakot ölt; van benne valami vidám és nagylelkű buzgóság, lelkes és lovagias hév, valami szent láng. Talán máris a legenda övezi körül; hódító és büszke szépségében népének egyetemes lelkét testesíti meg.

Szerda, 1917 február 28.

Akár politikai, akár értelmi, erkölcsi vagy vallási szempontból vizsgáljuk az orosz, majdnem mindig a végtelen engedékenység és egyben a legélesebb forradalmi szellem ellentétes látványát nyújtja.

A *muzsik* kitartása és fatalizmusa, szelídsége és szenvtelensége közismert; jámborsága és rezignációja néha fenséges. De egyszerre csak tiltakozik és fellázad. Dúhe nyomban rettenetes bűnökre, vad bosszúállásra, a gonoszság és a dühöngés paroxizmusára ragadja.

Ugyanez az ellentét nyilvánul meg vallási tekintetben is. Ha az orosz ortodox egyháznak, „Krisztus igazi egyházának” történelmét és teológiáját tanulmányozzuk, lényeges jellemvonásai gyanánt a konzervatív szellemet, a dogma merev változhatatlanságát, a kánoni szabályzat tiszteletét, a formulák és rítusok fontosságát, a gépies áhítatot, a pompás szertartást, a nagyszerű hierarchiát, a hívők alázatos és vak odaadását látjuk. Ezzel szemben a hatalmas rasszkol-szektát, amely a tizenhetedik században szakadt el a hivatalos egyháztól és nem kevesebb, mint tizenegymillió hívőt számlál, jellemzi a papság eltörlése, az elnagyolt és vad kultusz, a tagadó és felforgató radikalizmus. A megszámlálhatatlan sok szekta, amit a *rasszkol* termelt ki magából, a *chlisztij*, a *duchobor*, a *sztrannikij*, a *pomorcij*, a *diicsitelij*, a *mólokén*, a *szkopcij*, még sokkal tovább megy. Ezekben a határtalan individualizmus érvényesül: nincs szervezet, nincs fegyelem; zabolátlan szabadosság, a vallásos érzés minden fantáziája és minden eltévelyedése: teljes anarchia uralkodik bennök.

Ugyancsak megfigyelhető az orosz embernek ez a kettős természete az erkölcsi és a magánélet-

ben. Nem ismerek országot, amelyben a társadalmi szokásokat jobban átítatná a hagyományos és vallásos szellem; ahol a családi élet komolyabb, patriarchálisabb lenne és több költői bensőség és tisztelet övezné, jobban áthatná a szelidség és az érzelmesség; ahol a családi kötelességeket és feladatokat nemesebb szívvel vallanak; ahol nagyobb türelemmel viselnék a mindennapi élet szorongatásait és nélkülözéseit, nyomorúságait és kicsinyességeit. Ezzel szemben az egyén lázadásai egyetlen országban sem olyan gyakoriak s nem törnek ki olyan durván és olyan hangosan. Ebben a tekintetben az érzelmi bűnök és a világi botrányok bőven ontják a megragadó példákat. Nincs olyan túlzás, amelyre az orosz férfi vagy nő ne volna képes, ha egyszer a fejébe vette, hogy „szabad lény, módjára fog viselkedni”.

*

Csütörtök, 1917 március 1.

Gurko tábornok ismételt kéréseim ellenére is kereken megtagadja az offenzíva megkezdését a Dobrudzsától északra, abból a célból, hogy új élelmezési utat rendszeresítsen Románia számára. Annyi bizonyos, hogy technikai ellenvetései számottevők; de főképen olyan ok indítja erre, amelyet nem vall be s amelybe Polivanov tábornok a minap bepillantást engedett nekem.

Az orosz főparancsnokság csak közepes jelentőséget tulajdonít azoknak a hadműveleteknek, amelyeknek Románia lehetne a színtere. Szándóka ezen a területen szoros defenzívára szorítkozni, mert egyetlen célja meggátolni az ellenséget abban, hogy Kievebe és Odesszába eljusson. Valóban egyáltalán nem kecsegteti már magát azzal, hogy még megnyithatja a Konstantinápolyba vezető utat a Duna-vonal és a Balkán erőszakolá-

sával. Úgy gondolja, hogy a Konstantinápoly ellen vonulást el kell halasztani a háború legvégére, akkorra, mikor majd a. meggyengített Németország sorsára hagyja Törökországot. Akkor, de csak akkor, egy orosz hadsereg majd hozzáfog Konstantinápoly meghódításához: kiindulási pontja nem a Duna lesz, sem Sinope, sem Heraklea, hanem a Fekete-tenger nyugati partja, Midia, az Inadia-fok vagy esetleg Burgasz, ha Bulgária politikai és katonai helyzete ezt lehetővé teszi.

Mikor kifejezem Pokrovszkij előtt a Gurko tábornok ellenkezése miatt támadt elégedetlenségemet, izgatottan ezt feleli:

— Biztosíthatom önt, hogy megteszünk és meg fogunk tenni minden lehetőt Románia megmentésére. Csak meg kell, várni a kedvező alkalmat! És ez bizony hosszú időbe telik!... Tudom, hogy Jassyban; a románok szidnak bennünket, sőt árulással vádolnak. Megbocsátom nekik, hogy így nyilatkoznak, hiszen nagyon szerencsétlenek; de viselkedésünk becsületességét elegendőképpen bizonyítja az a tény, hogy moldvai hadseregünk létszáma nem kevesebb mint 500.000 ember és hozzá még az óriási segédcsapatok. Bratianunak meg kell értenie, hogy a jelenlegi zavarok nagyobb része ebből a roppant embertorlódásból származik, amit legjobban éppen ő követelt...

Mint hogy Alexejev tábornok rövidesen átveszi nagyvezérkari főnöki hivatalát, Pokrovszkij megígéri, hogy nevében eléje terjeszti azokat a politikai és emberiségügyi szempontokat, amelyek igazolnák a Dobrudzsától északra indítandó offenzívát.

Péntek, 1917 március 2.

Az az ostorcsapás, amit a szövetségesek konferenciája jelentett az orosz közigazgatásra, vagy legalább is a petrogradi hivatalokra nézve, már nem érezhető.

A tűzérési, gyári, ellátási, szállítási stb. szolgálat visszahullott nemtörődömségébe és restségébe. Épp olyan halogató feleleteket adnak tisztjeinknek és mérnökeinknek, a tehetetlenség és nemtörődömség ugyanolyan hatalmát szegzik A'elük szembe, mint azelőtt. Kétségbe kell esni mindenben. Ó, mennyire megértem Rettenetes Iván dárdáját és Nagy Péter botját!

*

Szombat, 1917 március 3.

Jelentést kaptam arról a hosszú beszélgetésről, amelyet a cárnő legutóbb Theoplianes vjatkai püspökkel folytatott. Ez a főpap Rasputin teremtménye; de az a mód, ahogy az uralkodónő előtt beszél, bizonyítja, hogy fölvilágosodott és komoly szellem lakozik benne.

A cárné mindenekelőtt kérdést intézett hozzá, milyen a nyájának a hangulata a háború tekintetében. Theoplianes püspök azt válaszolta, hogy egyházmegyéjében, amely az Uraitól nyugatra terül el, a hazafias érzés nem igen tört meg: igaz, szenvednek a hosszú megpróbáltatásban, sóhajtoznak, bírálgatnak; mégis hajlandók még sok gyászt, sok nélkülözést elviselni a győzelem érdekében; ebben a tekintetben a püspök megnyugtathatta a cárnét... De más szempontból vannak súlyosan elszomorító és nyugtalanító jelenségek: napról-napra megállapította, hogy a nép demoralizációja ijesztő mértékben terjed. A hadseregtől érkező emberek, a betegek, a sebesültek, a szabadságosak gyalázatos nézeteket hangoztatnak; tün-

tetnek a hitetlenséggel, az ateizmussal; még az istenkáromlástól és a szentségtöréstől sem riadnak vissza; mindjárt észre lehetett venni, hogy intellektuellek és zsidók társaságában forogtak ... A romlottságnak ugyancsak oka a mozgósínház is, amely most már minden kis faluban felütötte a sátorfáját. Ezek a drámai kalandok, szöktetési, rablási, gyilkossági jelenetek túlságosan megszedítik a *muzsik-ok* egyszerű lelkét; lángba borítják a képzeletüket; elvesztik tőlük a józan eszüket, így magyarázta a püspök a megdöbbentő merényletek nagy számát, ami néhány hónap óta tapasztalható nem csupán a vjatkai egyházmegyében, hanem a szomszédos jekaterinburgi, tobolszki, permi, szamarai egyházmegyékben is. Állításainak támogatására megmutatta a cárnőnek a kifosztott üzletek, az elpusztított házak, a megcsonkított holttestek fényképeit, amelyek nyilván mutatták, hogy az emberek valósággal tüntettek vakmerőségükkel és gonoszságukkal . . . Végül fölhívta figyelmét egy egészen új bűnre, amelyről: a legutóbbi napokig fogalmuk sem volt az orosz tömegeknek és amely átkozott vonzóerőt gyakorol rájuk: a morfiumra. A baj azokból a katonai kórházakból ered, amelyek elárasztják az egész országot. Sok orvos és gyógyszerész megszokta a morfiumot; az ő révükön terjedt el ennek a gyógyszernek használata a tiszték, a hivatalnokok, a mérnökök, a diákok között. Hamarosan a betegápolók is követték példájukat. De az ő esetük jóval veszedelmesebb volt, mert ők a nép gyermekeit is beavatták a mámorba. És ha önmaguk nem is használták a mérget, kereskedtek a morfiummal; Vjatkában mindenki ismerte azokat a kocsmákat, amelyekben ez a kereskedés folyt. A rendőrségnek alapos okai voltak rá, hogy behunyja a szemét...

Theoplíanes püspök ezzel zárta szavait:

— Ezeknek a nagy bajoknak az orvosságát véleményem szerint a papság erélyes föllépésében kell keresnünk. De fájdalommal vallom meg Felségednek, hogy az általános demoralizáció nem kímélte papjainkat, főleg falusi papjainkat sem. Van egynéhány, aki valóságos szent, de legnagyobb részük elhagyja magát és elzúllik. Már nincs befolyásuk híveikre. A nép egész vallásos nevelését újjá kell szervezni. Ebből a célból mindenekelőtt vissza kell adni a papságnak erkölcsi tekintélyét. Ennek első föltétele a szentségek árusításának eltiltása. A pópának annyi fizetést kell kapnia az államtól, hogy meg tudjon élni belőle. Akkor aztán meg lehet tiltani neki, hogy másféle pénzt elfogadjon, mint amit önként adnak neki egyháza vagy a szegények javára. Az a nyomorúság, amelyben a *szvjacszenik* jelenleg sínylődik, gyalázatos üzérkedésre kényszeríti s ez megfosztja minden tekintélyétől és minden méltóságától. Előre látom, hogy nagy szerencsétlenségek szakadnak szent egyházunkra, ha legfőbb pártfogója, szeretett jámbor cárunk, nem reformálja meg hamarosan ...

Ez a nyilatkozat egy Rasputin-párti püspök szájából sokatmondó előjelként hangzik.

Másfelől tudom, hogy két főpap, akik sohasem voltak hajlandók egy gyékényen árulni Rasputin innal, és akik az orosz püspöki kar legkiválóbb tagjai közé tartoznak, Vladimir penzai érsek és András ufai püspök, ugyanúgy nyilatkozik, mint Theoplíanes püspök.

Kedd, 1917 március 6.

Petrogradban nincs elég kenyér és fa; a nép éhezik.

Ma reggel egy pékműhely előtt, a Litejnin, megdöbentett az a sötét kifejezés, amelyet a sorban álló szegény embereknek az arcán olvastam; nagyobb részük ott töltötte az egész éjszakát.

Pokrovszkij előtt szóba hozom ezt s ő nem titkolja nyugtalanságát. De mit tegyen! A vasút válsága súlyosbodott. A rettenetes hideg (43 fok), amely egész Oroszországban dühöng, több mint ezerkétszáz mozdonyt tett üzemképtelenné. A gőzkazánok megrepedtek, tartalék-kazánok pedig a sztrájkok miatt nincsenek. Ezenfelül a hó az utóbbi hetekben szokatlan bőségben esett és a falvakban nincs elég napszámos az utak megtisztítására. Ennek a következménye, hogy ebben a pillanatban 57.000 vagon megrekedt.

*

Csütörtök, 1917 március 8.

Petrogradban egész nap tart a forrongás... A nép menetekben vonul végig a főutakon. A tömeg több helyen ezt kiáltozta: „Kenyeret és békét!” Más helyeken rázendített a *Munkás-Marseillaise-re*, A Nevszkij Proszpekten zavargások voltak.

Ma este ebédre vendégem Trepov, Tolsztoj gróf, az Ermitage igazgatója, spanyol kollégám Villasinda és körülbelül húszan rendes vendégeim közül.

Az utcai események a gond árnyékát vetik az arcokra és a társalgásra. Megkérdezem Trepovot, milyen intézkedéseket tett a kormány Petrográd élmezőjére, mert különben az a veszedelem fenyeget, hogy a helyzet hamarosan súlyosabbra fordul. Feleleteiben nincs semmi biztató.

Mikor visszatérek vendégeimhez, már nyomát sem találok a nyugtalanságnak, sem arcukon, sem szavaikban. Főleg az estélyvől beszélnek, ame-

lyet Radziwill Leó herceg felesége fog adni vasárnap: fényesnek és nagyszabásúnak ígérkezik és azt hiszik, hogy lesz zene és tánc is.

Trepovval összenézünk. Egyszerre mondjuk mind a ketten:

— Furcsa dolog ilyen időben estélyt rendezni!

Az egyik csoportban vitatkoznak a Mária-színház táncosnőiről, hogy melyik tehetségesebb, Pavlova, Ksesinszkája vagy Karszavina.

Bár a fővárosban a lázadás szele fújdogál, a cár, aki két hónapot töltött Carszkoje-Szelóban, ma este elutazott a nagy főhadiszállásra.

Péntek, 1917 március 9.

A munkáskörök izgalma a mai napon erőszakos formát öltött. Számos pékműhelyt feldúltak, különösen a Vyborg-városrészben és Waszilij-Osztrovban. A főváros több pontján a kozákok megtámadták a tömeget és néhány munkást megöltek. Pokrovszkij közli velem nyugtalanságát: — Ezeknek a zavargásoknak csak másodlagos jelentőséget tulajdonítanék, ha belügyminiszter kollégámban volna még egy szikrája a józan észnek. De mit várhatok egy embertől, aki már hetek óta elveszítette minden érzékét a valóságok iránt és minden este Rasputin árnyával tanácskozik! Még ma éjszaka is órákat töltött a *sztárec* szellemének idézésével!

*

Szombat, 1917 március 10.

Az élelmiszerellátás aggasztó kérdését ma éjjel „rendkívüli tanácskozáson” tárgyalták, amelyen a belügyminiszter kivételével jelen volt valamennyi miniszter, a birodalmi tanács elnöke, a Duma elnöke és Petrograd polgármestere.

Protopopovnak nem méltóztatott résztvenni a tanácskozáson; bizonyosan Rasputin szellemével tárgyalt.

Az egész városban nagy csendőr-, kozák- és gyalogos-készültség van. A tüntetések körülbelül délután négy óráig semmiféle zavargást nem támasztottak. De későbbben a közönség kezdett fölizgulni. A *Marseillaise-t* énekelték; vörös zászlókat hordoztak ilyen föliratokkal: *Le a kormányval! ...Le Protopopovval!... Le a háborúval! ...Le Németországgal!...* Valamivel öt óra után a Nevszkij Proszpekten csetepatéra került a sor. Három tüntetőt és három rendőrtisztet megöltek; a sebesültek száma körülbelül száz.

Estére a nyugalom helyreállt. Fölhasználok ezt az alkalmat és titkárom, vicomte du Halgouet feleségével elmegyek egy kis zenét hallgatni a Zilotij-hangversenyre. Útközben lépten-nyomon kozákkörjáratokkal találkozunk.

A Mária-színház nézőtere úgyszólván üres; legföljebb ötven ember van jelen; a zenészek közül is sokan hiányoznak. Végighallgatjuk, jobban mondva végigszenvedjük egy ifjú zeneszerzőnek, Szaminszkijnek első szimfóniáját: egyenetlen munka, helyenkint eléggé hatalmas, de minden hatása kimerül a merész disszonanciák és a bonyolult harmonikus formulák hajhászásában. Más időkben érdekelték volna az ilyen technikai finomságok: ma este fölháborítanak. Szerencsére utána Enescu hegedűművész lép föl. Kétségbeesett tekintete végigsiklik az üres nézőtéren, közelebb jön azokhoz a zsöllyékhez, amelyekben mi ülünk a zenekar sarkában, mintha csak nekünk akarna játszani. A tüneményes művész, az Ysaye-k és a Kreisslerek méltó vetélytársa, sohasem tett még rám mélyebb hatást egyszerű és

széles játékkal, amely kifejezi a legfinomabb árnyalatokat és a legvadabb viharzásokat. Saint-Saens egyik fantáziája, amelyet befejezésül eljátszik, csodás hatást kelt lázas romanticizmusával. E szám után távoznunk.

A Mária-színház máskor oly élénk tere komor; az egyetlen kocsi, amely várakozik, az enyém. Csendőrosztag őrzi a Mojka hídját; a gyalogcsapatok a litvániai börtön előtt tömörülnek.

Du Halgouetnét éppúgy meglepi ez a látvány, mint engem. Így szól hozzám:

— Talán a kormányrendszer utolsó estéjének vagyunk a tanúi.

*

Vasárnap, 1917 március 11.

A miniszterek ma éjjel egészen hajnali öt óráig tanácskoztak. Protopopov is kegyeskedett kollégáihoz csatlakozni; felsorolta előttük azokat az erélyes intézkedéseket, amelyeket a rend „mindenáron” való föntartására foganatosított. Ennek eredményeképpen Chabalov tábornok, Petrograd katonai parancsnoka ma a következő fenyegető figyelmeztetést függesztette ki:

Tilos minden csoportosulás. Figyelmeztetem a lakosságot, hogy újból korlátlan fölhatalmazást adtam a csapatoknak a fegyverhasználatra a rend föntartása érdekében.

Egy óra tájban a külügyminisztériumból visszajövet találkozom Maklakov Vazullal, a kadett-Párt vezérével.

— Hatalmas politikai mozgalommal állunk szemben most — kezdi. — Mindenki torkig van a jelenlegi kormányrendszerrel. Ha a cár nem adja meg az országnak azonnal a széleskörű reformo-

kat, az izgatás lázadássá fajul. És a lázadástól a forradalomig csak egy lépés.

— Mindenben osztom az ön nézetét. Nagyon félek, hogy a Romanovok Protopopovban megtalálták a maguk Polignacját... De ha az események egymásra torlódnak, ön bizonyosan szerephez jut bennük. Ebben az esetben, kérem, ne feledkezzék meg azokról az elsőrangú kötelességekről, amelyeket a háború Oroszországra ró.

— Számíthat rám.

A katonai kormányzó figyelmeztetése ellenére, a tömeg egyre viharosabban és fenyegetőbbben lép föl. A Nevszkij Proszipken óráról-órára növekszik a tömeg. A csapatok négy vagy öt ízben kénytelenek voltak sortűzet adni, nehogy elsodorják őket; rengeteg a halott.

Estefelé két hírszerző ügynököm, akiket kiküldtem a munkásnegyedekbe, jelenti, hogy a kéréseketlen szigorú megtorlás megfélemlítette a munkásokat. Ezt hangoztatják: „Elég volt halomra lövetni; magunkat a Nevszkij Proszipken!”

Azonban egy másik informátorom jelenti, hogy az egyik gárdaezred, a volhyniai ezred, megtagadta a tüzelést. Ez új elem a helyzetben és emlékeztet engem a múlt év október 31-ének szomorú jelenségére.

Hogy kipihenjem mindazt a munkát és hercehurcát, amivel ez a nap járt (mert a francia kolónia megostromolt rémületével), ebéd után elmegyek egy csésze teára P... grófnőhöz, aki a Glinka-utcán lakik. Mikor tizenegy óra tájban távozom, értesülök, hogy a tüntetések tovább folynak a Kazáni Miasszonyunk és a Gosztinij-Dvor előtt. Ezért jónak látom kerülőúton, a Fontanka felől kerülni a nagykövetségre. Alig fordul be autóm a rakodópartra, megpillantok egy ragyo-

gón kivilágított palotát, amely előtt hosszú kocsisor áll. Ma van Radziwill Leó herceg feleségének estélye, amely épp javában folyik; arra menet fölismerem Boris nagyherceg autóját.

Sénac de Meilhan szerint Parisban 1789 október őrének estéjén ugyancsak kitűnően mulattak.

KILENCEDIK FEJEZET.

1917 március 12—22.

Hétfő, 1917 március 12.

Reggel félkilenckor, mikor öltözködésemet befejezem, furcsa és elnyújtott zajt hallok, amely mintha a Sándor-híd felől jönne. Kitekintek; az egyébként oly élénk híd üres. De majdnem ugyanakkor rendetlen tömeg tűnik fel vörös zászlókkal a hídnak a Néva jobbpartjára eső végénél, míg a másik végén egy ezred közeledik rohamléptekben. Úgy látszik, összeütközésre kerül a sor. Dehogy: a két tömeg összeolvad. A hadsereg barátkozik a lázadókkal.

Valamivel később jelentik, hogy az egyik gárdeezred, a volhyniai ezred ma éjjel föllázadt, megölte tisztjeit, bejárja a várost, forradalomra szólítja a népet és igyekszik magával ragadni a még hű csapatokat.

Tíz órakor élénk puskatűz és tüzek villanása a Litejni Proszpekt felől, amely a nagykövetség közvetlen közelében van. Aztán csend.

Katonai attasém, Lavergne alezredes kíséretében elmegyek megnézni, mi történik. A megriadt lakosok menekülnek minden utcán. A Litejni sarkán leírhatatlan zűrzavar. A katonák, összevegyülve a néppel, barrikádot emelnek. Az Igazságügyi Palotából lángnyelv tör elő. Az arzenál kapui nagy dübörgéssel fölpattannak. Egyszerre csak gépfegyverropogás hasít a levegőbe: ezek a

fegyelmezett csapatok, amelyek állást foglalnak u Nevskij Proszpekten. A lázadók visszalőnek. Most már eleget láttam ahhoz, hogy megbizonyosodjam, mi történik. A golyózáporban visszatérek Lavergne kíséretében a nagykövetségre: az alezredes kacérkodik a veszedelemmel és nyugodt, lassú léptekkel előremegy a legveszedelmesebb pontokig.

Féltizenkettőkor visszamegyek a külügyminisztériumba és útközben fölveszem Buchanant.

Pokrovskijt tájékoztatom arról, amit láttam.

— Hát akkor — feleli rá — a helyzet súlyosabb, mint gondoltam.

Mégis megőrzi teljes nyugalját, amelybe bizonyos szkepticizmus vegyül, mikor közli velem azokat az intézkedéseket, amelyekben a miniszterek ma éjjel megállapodtak:

— A Duma ülészakát elnapoltuk április óra. Táviratoztunk a cárnak, kértük, hogy jöjjön vissza azonnal. Kollégáim és én, Protopopov úr kivételével, mind azon a véleményen voltunk, hogy sürgősen diktatúrát kell fölállítani; ezt valamilyik tábornokra bízánk, aki a hadsereg körében bizonyos tekintélynek örvend, például Ruszkij tábornokra.

Azt az ellenvetést teszem, hogy azok után, amiket ma láttam, a hadsereg hűsége már sokkal jobban megrendült, hogysen a menekvés minden reményét „a kemény módszer” alkalmazásába lehetne vetni és szerintem sokkal szükségesebb olyan kormány haladéktalan kinevezése, amelyben a Dnma megbízik. Emlékeztetem, hogy 1789-ben, 1830-ban, 1848-ban három francia dinasztia bukott meg, mert *tülkésőn* értették meg az ellenük támadó mozgalom értelmét és erejét. Hozzáteszem, hogy ilyen súlyos körülmények között a

szövetséges Franciaország képviselőjének joga van belpolitikai tanácsot adni a cári kormánynak.

Buchanan ugyanilyen értelemben nyilatkozik.

Pokrovskij azt válaszolja, hogy egyénileg osztja véleményünket, de Protopopov jelenléte a minisztertanácsban megbénít minden akciót.

Ezt kérdezem tőle:

— Hát nincs senki, aki fölvilágosítaná a cárt a helyzetről?

Csüggedt mozdulatot tesz.

— A cár vak!

Mélységes szenvedés ül ki e becsületes embernek és kitűnő polgárnak az arcára, akinek egyenes jellemét, hazafiságát és önzetlenségét sohasem tudnám eléggé magasztalni.

Azt javasolja, hogy estefelé újra látogassuk meg. Mikor visszatérek a nagykövetségre, a helyzet még jobban elmérgesedett.

Egymást érik a rossz hírek. Az Igazságügyi Palota már csak óriási zsarátnok; a Litejnin álló arzenál, a belügyminisztérium palotája, a katonai parancsnokság palotája, a cár személye körüli minisztérium palotája, a titkos rendőrség, a hírhedt *Ochrana* épületei, valami húsz rendőrbiztosság lángokban áll; a börtönöket kinyitották és a rabok mind kiszabadultak; a Szent Péter és Pál-erődöt megszállták; a Téli-palotát megtámadták: a város minden pontján folyik a harc.

Félhétkor visszamegyek Buchanannel a külügyminisztériumba.

Pokrovskij bejelenti, hogy tekintettel a súlyos eseményekre, a minisztertanács a maga felelősségére elmozdította állásából Protopopov belügyminisztert és „ideiglenes ügyvivőnek” kinevezte Makarenko tábornokot. Erről azonnal beszámolt a cárnak; ezenfölül kérte, hogy ruházza rá azonnal

a rendkívüli hatalmat valamelyik tábornokra, hogy az minden kivételes intézkedést megteheszen, amit a helyzet parancsol, s főleg, hogy más minisztereket nevezhessen ki.

Ezenfölül közli velünk, hogy a Duma az elnapoló ukáz ellenére ma délután összeült a Tauriszipalotában. Állandó bizottságot választott azzal a föladattal, hogy közvetítő szerve legyen a kormány és a lázadó csapatok között. Ennek a bizottságnak az elnöke, Rodzianko, azt táviratozta a cárnak, hogy az uralkodóház végveszedelemben forog és a legkisebb késedelem is végzetessé válhatik rá nézve.

Koromsötét éjszaka van, mikor Buchanan és én kilépünk a külügyminisztériumból; egyetlen utcai lámpa sem ég. Abban a pillanatban, mikor autóm kigördül a Milljonájából, a Márványpalota előtt katonai zavargás állja utunkat. Valami történik a Pavlovszkij-ezred kaszárnyájában. A katonák őrjöngve kiáltoznak, üvöltöznek, verekednek a téren. A kocsimat körülfogják; dühös ordítózás támad ellenünk. Vadászom és sofföröm hiába próbálja megértetni velük, hogy Franciaország és Anglia nagykövetei ülnek a kocsiban. Kinyitják az ajtót. Helyzetünk már-már veszedelmessé válik, mikor egy lóháton ülő altiszt fölismer bennünket és dörgő hangon hurrát kiált Franciaországra és Angliára! Tomboló éljenzés közben szabadulunk a szorult helyzetből.

Estémet azzal töltöm, hogy igyekszem némi értesüléseket szerezni a Duma felől. Ez igen nehéz, mert mindenütt dühöng a puskaropogás és a tűz.

Végül kapok néhány egybehangzó információt.

A Duma, jelentik, mindenáron abban fáradozik, hogy ideiglenes kormányt alakítson, némileg helyreállítsa a rendet és biztosítsa a főváros élelmezését.

A hadseregnek ilyen gyors és ilyen teljes eltánorodása nagy meglepetés a liberális pártok, sőt a munkáspárt vezetérei számára is. Ez a körülmény a mérsékelt képviselőket (Rodziankót, Miljukovot, Singarevet, Maklakovot, stb.), akik igyekeznek irányt szabni a nép mozgalmának, ama kérdés elé állítja, vajjon meg lehet-e még menteni a dinasztikus kormányrendszert. Félelmetes probléma ez: inert a köztársasági gondolat, amely Petrograd és Moszkva munkásköreiben népszerű, általában idegen az ország szellemétől és lehetetlenség előre megmondani, hogyan fogadják majd a fronton álló hadseregek a fővárosi eseményeket.

Kedd, 1917 március 13.

A puskaropogás, amely ma reggel már szünetelt, tíz óra tájban újra kezdődik; az admiralitás irányában meglehetősen, élénk. Vörös zászlókkal teletűzdelt gépfegyveres autók rohannak szakadatlanul, őrült iramban) a nagykövetség előtt. A város több pontján új tüzek gyulladnak.

Nehogy mégegyszer olyan bajba keveredjem, mint tegnap, nem az autómon megyek a külügyminisztériumba; gyalogszerrel indulok; velem van vadászom, a hűséges Leonide, aki polgári ruhát öltött.

A Nyári Kert előtt találkozom az egyik etiópiaival, aki őr szokott állni a cár ajtajában és annyiszor bebocsátott a cár dolgozószobájába. A derék néger ugyancsak polgári ruhát visel és igen szánalmasan fest. Egymás mellett megyünk vagy húsz lépést; a szemei könnyesek. Néhány szóval és kézszorítással bátorítom. Mikor távozik, derűs tekintettel nézek utána. Az egész politikai és társadalmi rendnek e fölfordulásában ő képviseli szememben az egykori monarchia ragyogását, azokat

a festői és pompás szertartásokat, amelyeket Erzsébet és Nagy Katalin vezetett be, mindazt a varázst, amit ezek a már jelentőség nélküli szavak fölidéznek: „Az orosz udvar”.

Buchanan is megérkezik, a minisztérium előcsarnokában találkozom vele. Pokrovszkij ezt mondja:

— A minisztertanács egész éjjel ülésezett a Mária-palotában. A cár teljesen tudatában van a helyzet súlyosságának, mert a rendkívüli hatalmat Ivanov tábornokra ruházta a rend helyreállítása céljából; egyébként, úgylátszik, el van szánva, hogy fővárosát erőszakkal is visszafoglalja, mert egy pillanatra sem foglalkozik azzal a gondolattal, hogy tárgyaljon a csapatokkal, amelyek megölték tisztjeiket és fölvonták a vörös lobogót. De nem hinném, hogy Ivanov tábornok, aki tegnap még Mohilevben volt, el tud jutni Petrogradba; a lázadók urai az összes vasútvonalaknak. Ezenfölül, ha sikerülne is eljutnia, mit tehetne? Az ezredek mind átpártoltak a forradalomhoz. Már csupán néhány elszigetelt osztag és néhány rendőrségi csapat folytatja az ellentállást. Miniszter kollégáim javarésze elmenekült, többen közülük le vannak tartóztatva. Én magam is csak nagy ügyel-bajjal tudtam kimenekülni ma éjjel a Mária-palotából... És most várom sorsomat.

Egykedvű hangon beszél, egyszerűen, móltósággal, nyugodt és határozott bátorsággal, ami rokonszenves alakját nemes sugárzásba vonja. Hogy nyugalmanak érdemét mérlegelni tudjuk, föl kell említeni, hogy bár hosszú ideig a birodalom pénzügyi főellenőre volt, nincs semmi vagyona, ellenben nagy a családja.

— Ön járt a városban — teszi fel a kérdést —, az a benyomása önnek, hogy a cár még megmentheti koronáját?

— Talán, mert mindenfelé nagy a fejtelenség. De ehhez az is szükséges, hogy a cár haladéktalanul belenyugodjék a befejezett tényekbe, kinevezze miniszterekké a Duma ideiglenes bizottságát és amnesztiát adjon a lázadóknak. Sőt, azt hiszem, meg is éljeneznék, ha személyesen megjelenne a hadseregi és a nép előtt és élőszóval kijelentené a Kazáni Miasszonyunk előcsarnokában, hogy Oroszországra új korszak virradt... De holnap már késő lesz ... Van Lucanusnak egy szép verssora, amely ráillik minden forradalom kezdetére: *Ruit irrevocabile vulgus*. Ezt mondogattam ma éjjel magamban. Abban a fölfordult helyzetben, amelyet most átélünk, hamarosan bekövetkezik olyasmi, ami jövátehetetlen!

— Még azt sem tudjuk, hol van a cár. Állítólag tegnap este vagy ma hajnalban távozott Mohilevből. A cárné felől nem kaptam semmi hírt. Lehetetlenség érintkezni Carszkoje-Szelóval.

Mikor a minisztériumból távozunk, Sir George Buchanan ezt mondja:

— Ne menjünk a Milljonáján, menjünk az udvari rakparton. Így elkerüljük a gárdakaszárnyákat.

De mikor kifordulunk a rakpartra, egy csapat diák fölismer bennünket, megéljenez és kíséretünkbe szegődik. A Márványpalota, előtt a tömeg megdagad és tombol. Az „Éljen Franciaország! Éljen Anglia!” kiáltásokba ilyen kiáltások vegyülnek kellemetlenül: „Éljen az Internacionálé! Éljen a béke!”

A Szuvorov-tér sarkán Buchanan elválik tőlem, de előbb javasolja, menjek be az angol nagykövetségre, hogy kimeneküljek a túlságosan izgatott néptömegeből. De az idő későre jár; még délelőtt táviratozni akarok Parisba; folytatom utamat.

A Nyári Kert előtt teljesen körülzár a tömeg,

amely megállít egy arramenő gépfegyveres autót és fel akar ültetni rá, hogy a Taurisz-palotába vigyen. Egy hatalmas szál diák vörös zászlót lobogtat és kitűnő franciasággal az arcomba kiáltja:

— Jöjjön, üdvözölje az orosz forradalmat! A vörös zászló most már Oroszország zászlaja; hódoljon előtte Franciaország nevében!

Szavait oroszra fordítja; dörgő hurrázás felel rájuk. Én ezt válaszolom:

— Nem hódolhatok méltóbban az orosz szabadság előtt, mint ha fölszólítom önöket, kiáltásuk velem együtt: „Éljen a háború!”

Eszeágában sincs lefordítani feleletemet. De már meg is érkeztünk a francia nagykövetség elé. Nagy ügyel-bajjal, vadászom erélyes támogatásával sikerül kibontakoznom a tömegeből és bemenni palotámba.

A forradalom az egész délután halad tovább logikus, kikerülhetetlen útján. *Ruit irrevocabile vulgus.*

Egymásután kapom az értesüléseket, hogy Golicin herceg miniszterelnököt, Pitirim metropolitát, Stürmert, Dobrovolszkijt, Protopopovot, stb. letartóztatták. Újabb tüzek baljóslatú fénye villan itt is, amott is. A Szent Péter és Pál-erőd, lett a forradalom főhadiszállása Igen élénk küzdelem fejlődött ki az admiráliság körül, ahogy a hadügy-miniszter, a tengerészeti miniszter és néhány magasrangú hivatalnok menedéket keresett. A város többi részében a fölkelők elkeseredetten üldözik az „árulókat”, a rendőröket és csendőröket. A puska-tüz néha oly erős a nagykövetségeket övező utcákban, hogy *dvornik-jaim* nem hajlandók elvinni távirataimat a főpostára — mert már csak ez az egy postahivatal működik — és kénytelen vagyok a francia tengerészeti egyik őrmesteréhez fordulni,

aki küldetésben van Petrogradban és nem fél a golyóktól.

Öt óraker K... magasrangú államhivatalnok közli velem, hogy a Duma végrehajtóbizottsága „ideiglenes kormányt” iparkodik alakítani, de Rodzianko elnököt, Gucskovot, Sulgint és Maklakovot teljesen kihozta sodrából a hadsereg anarchikus viselkedése.

— Ők nem ilyenek képzeltek a forradalmat — teszi hozzá informátorom —, abban reménykedtek, hogy majd irányítják s a hadsereggel féken tartják. Ma már a csapatok egyáltalán nem ismernek vezéreket és rémületet terjesztenek az egész városban.

Aztán hirtelen azt mondja, hogy Rodzianko elnök nevében látogatott meg és kérdezi, nem tudnék-e valami véleményt, valami tanácsot hozzájuttatni.

— Mint Franciaország nagykövetének, természetesen a háború a legfőbb gondom — felelem neki. — Tehát azt óhajtom, hogy a forradalom hatása a lehetőséghez képest korlátok közé szoríttassák és a rend minél előbb helyreálljon. Ne feledje, hogy a francia hadsereg nagyszabású offenzívára készülődik és az orosz hadsereget becsülete kötelezi, hogy betöltse a maga hivatását.

— Hát akkor önnek az a véleménye, hogy fenn kell tartani a cári uralmat?

— Igen, de alkotmányos alakban, nem pedig autokrata formájában.

— II. Miklós nem uralkodhatik tovább, már nem bízuk benne senki és elvesztette minden tekintélyét. Különbén sem hajlandó fölálldozni a cárnét.

— Nem bánom, emeljének mást a cári trónra; de tartsák meg a cárizmust.

És igyekszem bebizonyítani neki, hogy a cáriz-

mus maga Oroszország főpillére, az orosz társadalom belső és pótolhatatlan szerkezete, végül az egyetlen kapocs, amely a birodalom egymástól elütő sokféle népét egyesíti.

— Ha a cárizmus összeomlik, legyen meggyőződve, bukásában magával rántja az egész orosz épületet.

Hangoztatja, hogy ugyanez a véleménye Rodziankónak, Gucskovnak és Miljukovnak is; ők ebben az értelemben dolgoznak, de a szocialista és anarchista elemek óráról-óra térnyernek.

— Egy okkal több arra — felelem —, hogy siesünk.

Az éj beálltával kimerészkedtem titkárommal, Chambrunnal, hogy egy-egy vigasztaló szóval fölkeressem a közelben lakó néhány barátnőmet, akik bizonyosan nagyon nyugtalanok. Rövid ideig tartózkodunk Radziwill Szaniszló herceg feleségénél és de Robiën grófnénál, aztán elhatározzuk, hogy hazamegyünk, mert hiába van sötét, minden pillanatban puskalövésnek visszhangzanak és míg áthaladunk a Szergejvszkáján, halljuk a golyók füttyülését.

Ezen a súlyos, eseményekkel terhes napon, amely talán több mint száz évre megszabja Oroszország jövőjét, följegyzek egy látszólag jelentéktelen epizódot, amely azonban alapjában véve igen jellemző. Ma a fölkelők megtámadták és fenekes-tül földúlták Ksesinszkája palotáját, amely a Kamennij-Osztrov Prospekt elején van, a Sándorpark előtt. Eszembe jut egy apróság, amely megérteti velem, miért fordult a nép dühe a híres táncosnő palotája ellen. A múlt télen történt; a hideg irtózatossá volt; a hőmérő —35 fokig szállt le. Sir George Buchanan, akinek a nagykövetségét központi fűtéssel fűtik, nem tudott szentet szerezni,

pedig ez a tüzelőanyag nélkülözhetetlen ebben a fűtési rendszerben. Hiába fordult az orosz admirálisához. Szaszonov még aznap közölte vele, hogy lehetetlenség szemet fölhasználni, egyetlen állami raktárban sincs. Aznap délután az ég derűs volt, a levegő nyugodt és mi fölhasználtuk az alkalmat: sétára indultunk a szigetekre. Abban a pillanatban, mikor befordultunk a Kamennij-Osztrov Prospektre, Buchanan fölkiáltott: „Ó! Hát ez aztán sok!” És odamutat a táncosnő palotájára, amely előtt négy, szeneszsákokkal megrakott katonai teherautót rakott ki egy csapat katona.

— Csillapodjék, Sir George — mondom neki. — Ön nem hivatkozhatik ugyanazokra a jogcímekre a cári hatóságok előzékenysége tekintetében, mint Ksesinszkája kisasszony.

Valószínű, hogy az évek folyamán több ezer orosz tett hasonló megfigyeléseket ama kegyek tekintetében, amelyekkel Ksesinszkáját elhalmozták. Lassan-lassan kialakult a legenda. A táncosnő, aki valamikor a cárevics szeretője volt, azután egyszerre két nagyherceg kitartottja, bizonyos tekintetben a cári uralom szimbólumává lett. A csőcselék ma ezt a szimbólumot támadta meg. Egy forradalom többé-kevésbé mindig számadás és büntetés.

*

Szerda, 1917 március 14.

Még mindig bőven vannak harcok és tüzek. A katonák vadásznak a tisztekre és a csendőrökre. Dühös vadászat ez, amelyben napfényre kerülnek a *muzsik-ok* lelkében rejtőzködő vad ösztönök.

A Petrogradban tomboló általános anarchiában három irányító szerv igyekszik kialakulni:

1. A „Duma végrehajtóbizottsága”, amelynek Rodzianko az elnöke és tizenkét tagja van, köztük Miljukov, Sulgin, Konovalov, Kerenszki és Csehidze. Ekként a haladó csoport és a szélsőbal minden pártja képviselve van benne. Igyekszik haladéktalanul megvalósítani a szükséges reformokat, hogy föntartsa a kormányrendszert és hirdeti, hogy szükség esetén mást emelnek a cári trónra; de a Taurisz-palotát megtámadták a lázadók; a bizottság” tehát a tömeg zavargása és fenyegetődzése közben tanácskozik.

2. A „Munkás és katona képviselők tanácsa”, a *Szoviet* Székhelye a Finn-pályaudvar. Hirdeti a szocialista köztársaságot és a háború befejezését: ez a jelszava és harci kiáltása. Vezetői a Duma tagjait máris a forradalom árulóinak bélyegzik és olyan fölényes magatartást tanúsítanak a törvényes képvisellel szemben, mint a párisi közműn a törvényhozó-gyűléssel szemben 1792-ben.

3. A „csapatok főhadiszállása”. Székhelye a Szent Péter és Pál-erőd. Ez néhány alantas tisztből alkult akik a forradalomhoz pártoltak és néhány tiszté előléptetett közkatonából. Igyekszik némi rendet teremteni a harcolók ellátásában; élelmiszereket, muníciót küld nekik. Főképen a Dumát tartja kezében. Az ő révén jelenleg a szoldateszka mindenható. Petrograd egyetlen szervezett ereje az a néhány zászlóalj, amely az erődben és környékén van elhelyezve; ezek a forradalom pretoriánusai, éppoly elszántak, tudatlanok és fanatikusak, mint ugyancsak 1792-ben a Saint-Antoine és a Saint-Marcel külvárosok híres zászlóaljai.

Az orosz forradalom kitörése óta gyakran föl-támadnak bennem a francia forradalom emlékei. De a két mozgalom szelleme egészen más. A jelenlegi válság eredeténél, elveinél, inkább társadalmi,

mint politikai jellegénél fogva, jóval több rokonságot mutat az 1848. évi forradalommal.

A cár tegnap távozott Mohilevből. A vonat Bologojé irányában indult, amely Moszkva és Petrograd közt a feleúton fekszik. Fölteszik, hogy a cár vissza akar térni Carszkoje-Szelóba; mégis kérdés, nem gondol-e arra, hogy továbbmegy Moszkvába, hogy ott megszervezze az ellenforradalmat.

Azt a döntő szerepet, amelyet a forradalmi drámában a hadsereg magának követel, megerősíti szememben annak a három ezrednek a látványa, amely a Taurisz-palotába menet elvonult a nagykövetség előtt. Teljes rendben, zenével az élükön menetelnek. Néhány tiszt megy előttük, nagy vörös kokárda a sapkájukon, vörös szalagcsokor a vállukon, vörös zsinór a kabátujjukon. Az ezred ikonokkal borított régi zászlaját vörös zászlók veszik körül.

Vladimirovics Cirill nagyherceg a forradalom mellett nyilatkozott.

Még többet is tett. Megfeledezett hűségesküjéről és szárnysegédi címéről, amely a cárhoz fűzi s egy óra tájban elment hódolni a néphatalom előtt. Látták, amint sorhajókapitányi egyenruhájában a Taurisz-palota elé vezette a parancsnoksága alatt álló gárdafogatokat és a lázadó kormány rendelkezésére bocsátotta!

Kevéssel utóbb Potemkin ódon palotája ugyanilyen szomorú látvány színhelye lett. Egy csapat tiszt és katona, a carszkoje-szelói helyőrség küldöttei jöttek jelenteni csatlakozásukat a forradalomhoz.

Elől az Udvari Kíséret Kozákjai lépdeltek: pompás lovasok, a *Kaszacseszvo* színe-virága, a

cári gárda büszke és kiváltságos elitje. Aztán következett Őfelsége Ezrede, a szent légió, amelyet valamennyi gárdahadtestből válogatnak össze s amelynek különös föladata az uralkodó személyes védelme. Utánuk jött Őfelsége Vasúti Ezrede, amelynek feladata a cári vonatok kísérése és utazásuk alkalmával az uralkodópár biztonságának felügyelete. A menetet a cári paloták Rendőrsége zárta be, azok a válogatott darabontok, akik a cári paloták belső felügyeletét ellátják és ekként részt vesznek uraik mindennapi belső és családi életében. És valamennyien, tiszték és katonák, hangoztatták hűségüket az új kormány iránt, amelynek még csak a nevét sem tudják, mintha csak sietős volna valami új szolgaságba rohanniok. Miközben ezt a szégyenletes eseményt tudtomra adják, a derék svájciakra gondolok, akik fölkoncoltatták magukat a Tuileries lépcsőin 1792. augusztus 10-én. Pedig XVI. Lajos nem volt nemzeti uralkodójuk és mikor köszöntötték, nem így szólították meg: *Carij batyuska*, „cár atyuskánk!” i

Az este folyamán meglátogat S... gróf, hogy tájékozódjék a helyzetről. Egyebek közt elbeszéltem neki a carszkoje-szelői helyőrség szégyenletes fölvonulását a Taurisz-palotához. Eleinte nem akarja elhinni. Aztán hosszan hallgat, fájdalmasan eltöpreng és így válaszol:

— Igen gyalázatos dolog az, amit ön most elbeszél. A gárdacsapatok, amelyek ebben a tüntetésben résztvettek, bectelenségbe süllyedtek... De talán nem mindenben ők a hibásak. A Felsőgek mellett teljesített szakadatlan szolgálatukban ezek az emberek sok olyasmit láttak, amit nem lett volna szabad látniok; túlságosan sokat tudnak Rasputinról...

Szóval, mint tegnap Ksesinszkájáról írtam, egy

forradalom többé-kevésbé mindig számadás és büntetés.

Éjfélkor arról értesülök, hogy a liberális pártok vezérei ma este a szocialisták nélkül és tudtán kívül titkos tanácskozást tartottak, hogy megállapodjanak a jövőendő kormányforma felől.

Egyhangúlag megállapodtak abban, hogy a monarchiát fenn kell tartani, de II. Miklóst, aki a mostani bajokért felelős, föl kell áldozni Oroszország javáért. Ezután Gucskov Ivanovics Sándor, a Duma volt elnöke, jelenleg a Birodalmi Tanács tagja, a következő véleményt fejtette ki: „Végtelesen fontos, hogy II. Miklóst ne erőszakosan távolítsák el. Csakis önkéntes lemondása, fia vagy öccse javára, biztosíthatja nagyobb rázkódtatás nélkül az új rend tartós megszilárdulását. II. Miklós önkéntes lemondása egyetlen eszköze a cári kormányrendszer és a Romanov-dinasztia föntartásának.” Ezt a tételt, amely szerintem nagyon helyes, egyhangúlag elfogadták.

Befejezésül a liberális vezérek elhatározták, hogy Gucskov és Sulgin jobboldali nacionalista képviselők sürgősen a cárhoz mennek, hogy megkérjék, mondjon le a fia javára.

*

Csütörtök, 1917 március 15.

Gucskov és Sulgin ma reggel kilenc órakor utazott el Petrogradból. A vasúti szolgálathoz beosztott egyik mérnök segítségével sikerült különvonatot kapniok, anélkül hogy magukra vonták volna a szocialista bizottság figyelmét.

A csapatok fegyelme lassan-lassan helyreáll. A városban rend uralkodik; az üzleteket félénken újra kinyitják.

A Duma végrehajtóbizottsága és a munkás és katona képviselők tanácsa (a *Szovjet*) megegyezett a következő pontokban:

1. A cár lemondása.
2. A cárevics trónralépése.
3. Mihály nagyhercegnek, a cár öccsének régenssége.
4. Felelős minisztérium alakítása.
5. Alkotmányos nemzetgyűlés választása az általános szavazati jog alapján.
6. A fajok törvényelőtti egyenlőségének kihirdetése.

A fiatal Kerenszki képviselő, aki politikai perekben nagy ügyvédi hírnévre tett szert, az új kormányzat szervezői között a legtevékenyebbnek és leghatározottabbnak mutatkozik. Befolyása a *Szovjet-re* igen nagy. Meg kell próbálnunk ezt az embert megnyerni ügyünknek. Csak ő tudja megértetni a *Szovjet-te*l, hogy a háborút folytatni kell és a szövetséget fenn kell tartani. Ezért táviratozom Parisba, hogy rábírjam Briand-t: folyamodjanak a francia szocialisták, Kerenszki közvetítésével, haladéktalanul az orosz szocialisták hazafiségéhez.

A nap minden érdeklődése a Petrograd és Dvinszk közt, feleúton fekvő kis Pskow városka körül összpontosul. Itt állt meg tegnap este nyolc órakor a cári vonat, mert nem tudott eljutni Carszkoje-Szelóba.

A cár március 13-án hajnali félöttkor indult el Mohilevből azzal a szándékkal, hogy Carszkoje-Szelóba megy, ahová a cárné sürgősen hívta. A Petrogradból kapott hírek nem nagyon nyugtalanították. Egyébként lehetséges, hogy Wojejkow tábornok részben elhallgatta előtte az igazságot. Március 14-én hajnali három órakor, mikor a cári

vonat mozdonya Malája-Viscra állomáson vizet vett, Zabel tábornok, Őfelsége Vasúti Ezredének parancsnoka vállalkozott a cár fölébresztésére, hogy tudomására hozza, hogy a Petrogradba vezető út már nem szabad és Carszkoje-Szelo a forradalmi csapatok hatalmában van. A cár kifejezést adott meglepetésének és fölháborodásának, hogy nem tájékoztatták pontosabban, aztán állítólag így szólt:

— Moszkva hű marad hozzám. Menjünk Moszkvába!

Aztán szokott közömbösségével állítólag hozzátette:

— Ha a forradalom diadalmaskodik, szívesen lemondok. Livadiában fogok élni; imádom a virágokat.

Azonban Dno pályaudvarán értesültek, hogy Moszkva egész népe csatlakozott a forradalomhoz.

Ekkor a cár elhatározta, hogy csapatai körében keres menedéket, a Ruszkij tábornok parancsnokságai alatt álló északi hadsereg főhadiszállásán, Pskowban.

A cári vonat tegnap este nyolc órakor futott be Pskowba.

Ruszkij tábornok azonnal tanácskozássra ült össze a cárral és könnyűszerrel bebizonyította neki, hogy le kell mondania. Sőt hivatkozott Alexejev tábornok és a hadseregparancsnokok egyhangú véleményére, akiket táviratilag kérdezett meg.

A cár megbízta Ruszkij tábornokot, közölje Rodziankóval, a Duma elnökével, hogy hajlandó lemondani a trónról.

Pokrovszkij ma letette külügyminiszteri hivatalát; mégpedig azzal az egyszerű és nyugodt méltósággal, ami őt oly rokonszenvenessé teszi.

— Szerepemnek vége — mondotta. — A minisz-

terelnök és valamennyi kollégám le van tartóztatva vagy elmenekült. Három napja már, hogy a cár néni ad magáról életjelt. Végül Ivanov tábornok, akinek Őfelsége parancsait kellene hoznia számunkra, nem jön. Ilyen körülmények között lehetlenség tovább betöltenem hivatalomat; tehát leteszem és a szolgálatot adminisztratív helyettesemre bízom. Így legalább nem kell megszegnem a cárnak tett eskümet, minthogy tartózkodom minden összeköttetéstől a forradalmárokkal.

A mai est folyamán a Duma pártvezéreinek végre sikerült megalakítaniok az ideiglenes kormányt Lvov herceg elnöksége alatt, aki a belügyminiszteri tárcát is átveszi. A többi miniszterek: Gucskov hadügy-, Miljukov külügy-, Terescsenko pénzügy-, Kerenszki igazságügyminiszter stb.

Az új kormányrendszernek ezt az első kabinetjét csak a *Szovjet-tel* folytatott hosszadalmas viták és alkudozások után lehetett megalakítani. A szocialisták valóban belátták, hogy az orosz proletariátus még sokkal szervezetlenebb és tudatlanabb, hogysen a hivatalos hatalom felelősségét magára vállalhatná; de a titkos hatalmat fenn akarták tartani maguknak. Ezért követelték Kerenszki kinevezését igazságügyminiszterré, hogy szemmel tarthassák az ideiglenes kormányt.

*

Péntek, 1917 március 16.

II. Miklós tegnap valamivel éjfél előtt lemondott.

A Duma megbízottai: Gucskov és Sulgin, este kilenc órakor érkeztek Pskowba. Az uralkodó szokása szerint kedvesen és egyszerűen fogadta őket.

Gucskov igen tiszteletteljes szavakban és némi-

leg reszkető hangon kifejtette a cár előtt küldetésük célját; szavait ezzel zárta:

— Csak Felségednek fia javára történő lemondása mentheti még meg az orosz hazát és tarthatja fenn az uralkodóházat.

A cár, mintha csak valami mindennapos ügyről volna szó, igen nyugodt hangon ezt válaszolta:

— Tegnap elhatároztam, hogy lemondok. De fiamtól nem tudok megválni; ez meghaladná, erőmet; egészségi állapota igen gyenge; önöknek meg kell érteniök... Tehát öcsém, Alexandrovics Mihály javára mondom le.

Gucskov azonnal meghajolt az apai gyengédség érve előtt, amelyre a cár hivatkozott; Sulgin ugyancsak belenyugodott.

Ekkor a cár a személye körüli miniszterrel átment dolgozószobájába; tíz perc múlva visszajött, miután aláírta a lemondási okiratot, amelyet Fredericks gróf átadott Gucskovnak.

íme, ennek az emlékezetes okiratnak a szövege:

Mi, II. Miklós, Isten kegyelméből minden oroszok cárja, Lengyelország cárja, Finnország nagyhercege stb., stb., tudatjuk minden hű alattvalóinkkal:

Ezekben a napokban, mikor hatalmas küzdelmet vívunk a külső ellenséggel, amely három év óta igyekszik leigázni hazánkat, Isten jónak látta új és rettenetes megpróbáltatást küldeni Oroszországra. Belső zavargások azzal fenyegetnek, hogy végzetes visszahatással lesznek ennek az elkeseredett háborúnak további menetére. Oroszország sorsa, hősiességseregünk becsülete, a nép boldogsága, drága hazánk egész jövődője azt követeli, hogy a háborút mindenáron a győzelmes befejezésig folytassuk.

Kegyetlen ellenségünk utolsó erőfeszítéseit teszi és közeledik a nap, amikor derék hadseregünk, dicső szövetségeseinkkel együtt, végleg leveri.

Oroszország létének e döntő napjaiban lelkiismeretünk parancsolja, hogy megkönnyítsük népünk számára minden erőinek szoros egyesítését és megszervezését a, győzelem gyors elérésére.

Ezért a birodalmi Dumával egyetértésben helyesnek találtuk, hogy lemondjunk az orosz állam koronájáról és letegyük a főhatalmat.

Minthogy forrón szeretett fiunktól nem akarunk megválni, örökségünket öcsénkre, Alexandrovics Mihály nagyhercegre hagyjuk és trónralépése pillanatában áldásunkat adjuk rá. Kérjük, kormányozzon teljes egyetértésben a nemzet képviselőivel, akik a törvényhozó testületekben ülnek és tegyen nekik szent esküt az imádott haza nevében.

Fölszólítjuk Oroszország minden hűséges fiát és kérjük, teljesítse hazafias és szent kötelességét; engedelmessédjék a cárnak: az ország képviselőivel együtt támogassa ebben a gyötrelmes nemzeti megpróbáltatásban, hogy az orosz államot a dicsőség és a virágzás útjaira vezesse.
Isten áldja Oroszországot! MIKLÓS.

A Duma képviselői, miután elolvasták ezt a közönséges papírlapra géppel írott okmányt, igen meghatottan, annyira, hogy szólni is alig tudtak, búcsút vettek II. Miklóstól, aki most is egyedül, barátságosan kezét szorított velük.

Amint kiléptek a vagonból, az udvari vonat elindult Dvinszk felé, hogy visszamenjen Mohilevbe.

A történelem kevés ilyen ünnepélyes, ilyen mélységes jelentőségű, ilyen roppant fontosságú eseményt jegyez föl. De valamennyi közt, amit följegyez, egy sincs, amely ily egyszerű, ilyen hétköznapi, ilyen prózai formák között és különösen

a főhősnek ilyen közömbössége, ilyen szenvtelen-sége mellett ment volna végbe!

Vájjon a cár nincs tudatában annak, hogy mit cselekszik? Dehogyan nincs. Leniondó okiratát, amelyen hosszasan elmélkedett, ha nem is ő maga fogalmazta meg, a legfenköltebb érzelmek sugallták és a hangjában van uralkodói nagyság. Erkölcsi magatartása a végső pillanatban egészen logikus, ha tekintetbe vesszük, amit már több ízben említettem, hogy a szerencsétlen uralkodó hónapok óta elítéltnek érezte magát; belsőleg már régen meghozta áldozatát és belenyugodott sorsába.

Mihály nagyherceg trónralépése fölkorbácsolta a *Szovjet* haragját: „Nem kellene többé Romanovok — hangzik a kiáltás mindenfelől —, köztársaságot akarunk!”

A Duma végrehajtóbizottsága és a *Szovjet* között a tegnapi este nagy ügyel-bajjal nyélbeütött megegyezés egy pillanat alatt fölborult. De a Duma képviselői, azoktól a túlzóktól való félelmükben, akik a Finn-pályaudvaron és az erődben tanyáznak, engedtek. A végrehajtóbizottságnak egy küldöttsége fölkereste Mihály nagyherceget, aki minden ellenkezés nélkül beleegyezett abba, hogy a koronát csak akkor fogadja el, ha azt az alkotmányozó nemzetgyűlés fölajánlja neki. Talán nem lett volna ily engedékeny, ha felesége, a nagyravágyó és ügyes Brasszov grófnő mellette lett volna, nem pedig Gacsinában.

Most már a *Szovjet* az úr.

Egyébként a városban újra kezdődik a mozgolódás. A délután folyamán számos háborúellenes tüntetésről értesülök. Az ezredeknek az a szándékuk, hogy tiltakozó fölvonulást rendeznek a francia és az angol nagykövetség elé. Este hét órakor a végrehajtóbizottság jönnek látja katonákkal

megszállni a két nagykövetséget. Palotámban az apród-hadtest harminckét tisztjelöltje helyezkedik el.

Szombat, 1917 március 17.

Ma gyászos az idő. Óriási, sötét és lomha felhők-ből oly sűrű pelyhekben és oly lassít eséssel hull a hó, hogy még a gránitkorlátot sem látom, amely ablakaimtól néhány lépésnyire a Néva befagyott medrét szegélyezi: mintha a legnyomasztóbb téli napokban volnánk. A tájkép szomorúsága és a természet ridegsége nagyon is összhangban van az események komor látványával.

Itt adom az egyik résztvevő közlése nyomán annak a tanácskozásnak a részleteit, amelynek végén Alexandrovics Mihály nagyherceg tegnap aláírta ideiglenes lemondását.

Dél előtt tíz órakerültek össze Putjatin Pál herceg palotájában, a Milljonája 12. szám alatt.

A nagyhercegen és titkárán, Matvejeven kívül jelen volt Lvov herceg, Rodzianko, Miljukov, Nekraszov, Kerenszki, Nakobov, Singarev és Nolde báró; féltizenegykor csatlakozott hozzájuk Gucskov és Sulgin, akik egyenesen Pskowból érkeztek.

Mindjárt a tanácskozás megnyitásakor Gucskov és Miljukov bátran hangoztatta, hogy Alexandrovics Mihálynak nincs joga kivonnia magát a főhatalom vállalásának felelőssége alól.

Ezzel szemben Rodzianko, Nekraszov és Kerenszki hangoztatták, hogy egy új cár trónralépése fölszabadítaná a forradalmi szenvedélyeket és Oroszországot iszonyú válságba sodorná. Arra a következtetésre jutottak, hogy a monarchia kérdését fenn kell tartani az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívásáig, amely aztán szuverénül fog

dönteni. Ezt a véleményt különösen Kerenszki oly erőteljesen és makacsul védelmezte, hogy Gucskov és Miljukov kivételével, a többi jelenlevő mind csatlakozott hozzá. A nagyherceg maga is teljes önzetlenséggel hozzájárult.

Ekkor Gucskov utolsó erőfeszítést tett. Személy szerint fordult a nagyherceghez. Hivatkozott hazafiságára és bátorságára és bebizonyította neki, hogy okvetlenül azonnal meg kell adni az orosz népnek az uralkodó eleven alakját:

— Ha Fenséged fél már most magára venni a cári korona súlyos terhét, vállalja legalább a főhatalom gyakorlását mint „birodalmi régens, a trónüresedés idejére”, vagy, ami még szebb cím volna, mint „a nemzet védelmezője”, ahogy Cromwellt is nevezték. Egyúttal a néppel szemben ünnepélyes kötelezettséget vállalna, hogy a háború befejezésekor visszaadja hatalmát az alkotmányozó nemzetgyűlésnek.

Ez a szellemes ötlet, amely még mindent megmenthetett volna, Kerenszkiből határtalan dühöt, a vádak és fenyegetések kirobbanását váltotta ki, úgyhogy minden résztvevő megborzadt tőle.

A nagyherceg ebben az általános fejtelenségben fölkel, kijelentette, hogy néhány pillanatig gondolkodnia kell a dolgon s átment a szomszéd szobába. De Kerenszki egy ugrással előtte termett, hogy elzárja az útját:

— Ígérje meg Fenséged, hogy nem kér tanácsot a feleségétől!

Eögtön a nagyravágyó Brasszov grófnőre gondolt, aki mindenható befolyással volt férje lelkére. A nagyherceg mosolyogva válaszolt:

— Nyugodjék meg, Feodorovics Sándor, feleségem ebben a pillanatban nincs itt; Gacsinában maradt.

Öt perc múlva a nagyherceg visszatért a szalonba. Rendkívül nyugodt hangon kijelentette:

— Elhatároztam, hogy lemondok.

Kerenszki ujjongva kiáltott felé:

— Fenség, ön a legnemesebb férfiú!

Ezzel szemben a többi résztvevők komoran hallgattak. Úgy látszott, hogy még azokat, akik a legélénkebben követelték a lemondást, mint például Lvov herceget és Rodziankót is leverte a most történt jóvátehetetlen dolog. Gucskov egy utolsó tiltakozással könnyített a lelkén:

— Uraim, önök Oroszországot vesztébe döntik; nem követhetem önöket ezen a gyászos úton.

Ekkor Nekraszov, Nabokov és báró Nolde megfogalmazta az ideiglenes és föltételes lemondó okiratot. Alexandrovics Mihály több ízben is beleavatkozott a munkájukba, mindannyiszor azért, hogy jobban kidomboríttassa, hogy a cári koronáról való lemondását később az alkotmányozó nemzetgyűlésben képviselt nép döntése alá bocsátják.

Végre fölvetta a tollat és aláírta.

A nagyherceg e hosszadalmas és kínos viták alatt egy percre sem zökkent ki nyugalmából és méltóságából. Honfitársai mindaddig nem sokra tartották; gyöngye jellemű és alacsony értelmű férfiúnak ítélték. Ebben a történelmi pillanatban megindító volt hazafisága, nemessége és önmegtagadása. Mikor az utolsó formalitásokkal is végeztek, a végrehajtóbizottság kiküldöttei nem állhatták meg, hogy ki ne fejezzék előtte, milyen rokonszenves és tiszteletreméltó emléket hagy bennük. Kerenszki valami hatalmas mondással akart kifejezést adni meghatottságának, amely színpadi hévvel tört az ajkára:

— Fenség! Ön nagylelkűen ránkbizta hatalmának megszentelt serlegét. Esküszöm önnek, úgy

adjuk vissza ezt az alkotmányozó nemzetgyűlésnek, hogy egyetlen csöppet sem öntünk ki belőle.

Efimovics tábornok délben meglátogat és bizonyos értesüléseket hoz Carszkoje-Szelóból.

A cárné tegnap Pál nagyhercegtől tudta meg a cár lemondását, akiről már két napja semmit sem hallott. Fölkiáltott:

— Lehetetlen!... Nem igaz!... Ezt is csak az újságok találták ki!... Hiszek Istenben és bízom a hadseregben. Sem az egyik, sem a másik nem hagyhatott el bennünket ilyen súlyos órában!

A nagyherceg fölolvasta neki az éppen akkor közhírré tett lemondó okiratot. Akkor mindent megértett és könnyekre fakadt.

Nem sok időbe telt és az ideiglenes kormány kénytelen volt meghajolni a szocialisták követelése előtt. Csakugyan meg kellett hoznia a *Szovjet* kedvéért ezt a megalázó határozatot:

Azokat a csapatokat, amelyek résztvettek a forradalmi mozgalomban, nem fegyverzik le és Petrogradban hagyják.

Tehát a forradalmi hadseregnek első dolga volt megígértetnie magának, hogy nem küldik ki a frontra, hogy nem fog harcolni! Micsoda szégyenfoltja ez az orosz forradalomnak! És az ellentét révén hogyan gondolna az ember az 1792. év önkénteseire! Különben a katonaság lerongyolódott, elvadult, részeges, undok látvány az utcákon. A *Szovjet* botrányos követelésével félelmetes katonaságot szervezett magának, mert a petrogradi és a környéki (Carszkoje-Szeló, Peterhof, Krasznoje-Szeló és Gacsina) helyőrség nem kevesebb, mint 170.000 emberből áll

Miljukov ma délután átvette a külügyminisztérium vezetését. Azonnal magához kéretett engem, valamint angol és olasz kollégáimat. Meghívásának nyomban eleget tettünk.

Úgy veszem észre, hogy igen megváltozott, igen fáradt, tíz évvel megöregedett. Az éjjel-nappal forró küzdelemben, percnyi pihenés nélkül végzett munka kimerítette.

Megkérdezem tőle:

— Mindenekelőtt és mielőtt még hivatalosan beszélgethetnénk, mondja meg nyíltan, mit gondol a helyzetről?

Kitör belőle az őszinteség, úgy feleli:

— Huszonnégy óra leforgása alatt a legteljesebb kétségbeesésből majdnem a teljes bizalomig jutottam.

Most már hivatalosan beszélünk:

— Még nincs módomban kijelenteni önnek — kezdem —, hogy a Köztársaság kormánya elismeri az önöktől alapított kormányrendszert; de biztos vagyok benne, hogy máris jövődjő utasításaimat követem, mikor biztosítom önt legtevékenyebb, legrokonszenvesebb támogatásomról.

Melegen megköszöni, aztán így folytatja:

— Nem akartuk ezt a forradalmat háború idején; magam sem sejtettem; nélkülünk történt; a cári kormány hibájából, bűnéből. Ma arról van szó, hogy megmentsük Oroszországot a háborúnak a végletekig, a győzelemig való folytatásával. De a nép szenvedélyei annyira föl vannak zaklatva és a helyzet oly roppantul súlyos, hogy haladéktalanul nagy engedményeket kell tennünk a nemzeti öntudatnak.

E rögtöni engedmények között felsorolja számos miniszter, tábornok, hivatalnok stb. letartóztatását, általános amnesztia hirdetését, amelyből természetesen ki lesznek zárva a régi kormány-

rendszer szolgálai! — Mindennemű cári jelvény elpusztítását, az alkotmányozó nemzetgyűlés közeli összehívását, szóval mindazt, ami az orosz népben megszüntetheti az ellenforradalomtól való rettegést.

— Hát akkor — szólalok meg — a Romanov-dinasztia megbukott?

— Tényleg igen; de jogilag nem. Csupán az alkotmányozó nemzetgyűlés lesz jogosítva megváltoztatni Oroszország politikai szervezetét.

— De hogyan választja meg ön ezt az alkotmányozó nemzetgyűlést? Vájjon a fronton harcoló katonák belenyugszanak-e abba, hogy nem szavazhatnak!

Rendkívül zavartan bevallja:

— Kénytelenek leszünk megadni a fronton álló katonáknak a szavazati jogot.

— Önök leszavaztatják a fronton álló katonákat!... De hiszen a legtöbben ezer meg ezer versztnyire harcolnak falujuktól és sem írni, sem olvasni nem tudnak!

Miljukov értésemre adja, hogy alapján véve az ön felfogásomat osztja és közli velem, hogy igyekszik semmiféle határozott kötelezettséget nem vállalni az általános választások időpontjára vonatkozólag.

— Csakhogy — teszi hozzá — a szocialisták a rögtöni választásokat követelik. Ők nagyon hatalmasak, a helyzet pedig igen súlyos, igen súlyos!

Amikor sürgetem, hogy magyarázza meg ez utóbbi szavait, elmondja, hogy a rend némileg helyreállott Petrogradban, de a balti flottánál és a kronstadti helyőrségben teljes a lázadás.

Kérdést intézek Miljukovhoz az új kormány hivatalos címe felől.

— Ez a cím — jelenti ki — még nincs megállapítva. Mi magunk egyelőre *ideiglenes kormány-*

nak nevezzük magunkat. De ezen elnevezés alatt kezünkben összpontosítunk minden végrehajtó hatalmat, beleértve a legfelsőbb hatalmat is; tehát nem vagyunk felelősek a Dumának.

— Szóval önök a forradalomtól nyerték hatalmukat?

— Nem, mi Mihály nagyhercegtől kaptuk, örököltük, aki lemondási okiratával adta át nekünk.

Ez a jogi szörszálhasogatás föltárja előttem, hogy az új kormányrendszer „mérsékeltjeinek”, Rodziankónak, Lvownak, Gucskovnak, magának Miljukovnak is mélyen zavart a lelkiismeretük és nyugtalan a lelkük arra a gondolatra, hogy áttörjék a monarchikus jogot. Alapjában véve a forradalmak rendes lefolyása szerint már érzik, hogy a hullámok túlcsapnak rajtuk és rémülettel vetik föl a kérdést, hová jutnak holnap.

Miljukovnak oly fáradt az arca és az utóbbi napokban úgy berekedt, hogy csak nagy kinnal tud beszélni, ezért meg kell rövidítenem beszélgetésünket. Mégis, mielőtt távoznám, sürgetem, hogy az ideiglenes kormány ne halogassa tovább azt. az ünnepélyes kijelentést, hogy a végletekig folytatni akarja a háborút és híven állja szövetségét.

— Ön meg fogja érteni, hogy okvetlenül szükséges a határozott kijelentés. Igaz, hogy egyéni érzelmeiben nem kételkedem. Csakhogy az orosz politika iránya mostantól fogva *új* erőktől függ; ezeket haladéktalanul helyes irányba kell terelni ... Más okból is ragaszkodom ahhoz, hogy a háború állhatatos folytatását és a szövetségek főtartását hangosan hirdessék. Tudniillik már nem egyszer megfigyeltem az udvar németbarát köreiből, Stürmerek és Protopopovék klikkjében valami hátsó gondolatot, amely igen nyugtalanított; ők elismerték, hogy Miklós cár nem kötheti meg a békét Németországgal addig, míg az orosz

terület teljes egészében föl nem szabadul, hiszen megesküdött az Evangéliumra és a Kazáni Mi-asszonyunk ikonjára; de egymás között azt mondogatták, hogy a cárt rá lehetne venni arra, hogy lemondjon a cárevics javára a cárné régenssége mellett, akkor végzetes esküje örökösét többé nem kötelezné. Nos tehát! Meg akarok bizonyosodni felőle, hogy az új Oroszország kötelezőnek tartja-e magára nézve volt cárijának esküjét.

— Ebben a tekintetben ön megkap minden biztosítékot.

Az élelmezés kérdése még most is oly nehéz Petrográdban, hogy készleteim és szakácsom ügyessége kapóra jön barátaimnak. Ma este heten vagy nyolcan a vendégeim, köztük Gorcsakovék és Benckendorffék. A hangulat igen komor; már látják, amint a proletariátus szélsőséges tanításai elterjednek egész Oroszországban, szétzüllesztik a hadsereget, megbontják a nemzeti egységet, mindenütt anarchiát, éhínséget s pusztulást terjesztenek.

Sajnos, én is sötétnek látom a jövőt. A ma hatalmon lévő férfiak közül egyikben sínes meg az a politikai éleslátás, a gyors elhatározásnak az a szelleme, az az állhatatosság, az a vakmerőség, amelyet az ilyen félelmetes helyzet megkövetel. Ezek „októbristák”, „kadettek”, az alkotmányos monarchia hívei, komoly, becsületes, okos, önzetlen szellemű férfiak. Eszembe juttatják, mik voltak 1830 júliusában a Molék, az Odilon Barrot-ktb. Pedig legalább is egy Dantonra volna szükség! Mégis azt mondják, hogy egyikük, Kerenszki, a fiatal igazságügyminiszter, a Duma „munkáspárti” csoportjának képviselője, akit a *Szovjet* kényszerített rá az ideiglenes kormányra, a tettek embere.

Csakugyan a *Szovjet-ben* kell keresni a kezdeményező, erélyes és bátor férfiakat. A forradalmi szocialista párt és a szociáldemokrata párt különféle frakcióiban, a „néppártiak”, a „munkáspártiak”, a „terroristák”, a „maximalisták”, a „minimalisták”, a „defétisták” stb. közt nem hiányznak az olyan férfiak, akik bizonyosságot tettek elszántságukról és vakmerőségükről az összeesküvésekben, a fegyházakban, a száműzetésben; elég csak Csejdzét, Ceretellit, Zinovjevét, Axelrodot említenem. Íme, a kezdődő dráma főszereplői!

*

Vasárnap, 1917 március 18.

Még nem tudok semmit arról, milyen hatást keltett az orosz forradalom Franciaországban; de tudatában vagyok annak, hogy új reményeket kelthetne és könnyen kitalálom, milyen jelszavakat adhat esetleg a szocialista frazeológiának. Jónak látom tehát óvatosságra inteni kormányomat és ezt táviratozom Briandnak:

Mikor a múlt hónapban búcsút vettem Doumergue úrtól és Castelnau tábornok úrtól, megkértem őket, tegyenek jelentést a köztársasági elnök úrnak és önnek arról, hogy a birodalom belső helyzete engem egyre növekvő nyugtalansággal tölt él; hozzátettem, hogy súlyos tévedés volna azt hinni, hogy az idő, legalábbis Oroszországban, javunkra dolgozik; arra a következtetésre jutottam, hogy a lehetőséghez képest siettetnünk kellene a hadműveleteket.

Erről most jobban meg vagyok győződve, mint valaha.

Néhány nappal a forradalom előtt értesítettem önt, hogy a legutóbbi konferencia határozata máris mind írott malaszt és hogy a hadiüzemekben és a

szállítási szolgálatban az egész vonalon megint újra kezdődik a zűrzavar stb. Vájjon az új kormány képes azonnal megvalósítani a szükséges reformokat? Ő őszintén hangoztatja ezt; de én egyáltalán nem hiszek benne. Nem csupán rendetlenség uralkodik a katonai és polgári igazgatásban: ez már a bomlás és az anarchia.

Ha a legoptimistább szempontból nézem is a dolgokat, mire számíthatunk? Nagy kő esnék le a szívemről, ha biztos volnék benne, hogy a fronton álló hadseregeket nem fertőzik meg a demagóg túlzások és hogy a fegyelem hamarosan helyre fog állni a belső helyőrségekben. Még nem mondtam le erről a reményről. Sőt hinni akarom, hogy a szociáldemokraták nem fogják jóvátehetetlen cselekedetekkel tanújelét adni a háború befejezésére irányuló vágyuknak. Végül fölteszem, hogy az ország bizonyos vidékein valamiképen újra éledhet a hazafias fölbuzdulás. Az eredménye mégis az lesz, hogy meggyengül a nemzet ereje, amely már úgyis túlságosan vérszegény volt és sorvadozott. És fenforog az a kockázat, hogy a helyreállítás válságos lesz és sokáig fog tartani, mert ebben a fajban igen kevés a módszeresség és az előrelátás.

Feladom ezt a táviratot, aztán elmegyek hazulról meglátogatni néhány templomot; szeretném látni, hogyan viselkednek a hívők a vasárnapi misén, mióta a cár nevét kihagyják a nyilvános imádságokból. Az ortodox liturgiában szüntelenül kérték az Isten pártfogását a cárra, a cárnéra, a cárevicsre és az egész cári családra; ez az imádság lépten-nyomon visszatért refrén gyanánt. Most az uralkodókért mondott imádságot a Szent-Szinódus rendeletére eltörölték és semmit sem tettek a helyére. Betérek a Preobrazsenszkij-székes-

egyházba, a Szent Simeon-templomba, a Szent Panteleimon-templomba. Mindenütt ugyanazt látom: a közönség komoly, áhítatos; az emberek döbrent és szomorú pillantásokat váltanak. Néhány *muzsik-mik* tétova, riadt a tekintete; soknak könny csillog a szemében. Mégis, a legmeghatottabbak között sem látok egyet sem, akin ne ékeskednék valami vörös kokárda vagy vörös karszalag. Valamennyien munkálkodtak a forradalmon; valamennyien a forradalom hívei: mégis megsiratják atyuskájukat, a cárt, a *carij bátyuskát!*

Aztán a külügyminisztériumba megyek.

Miljukov közli velem, hogy kollégáival tegnap este megbeszélte, milyen nyilatkozatot illesztenek bele az ideiglenes kormány legközelebbi kiáltványába a háború folytatására és a szövetség fenntartására vonatkozólag; zavarodott hangon teszi hozzá:

— Remélem, sikerül elfogadtatnom olyan nyilatkozatot, amellyel ön meg lesz elégedve.

— Hogyan? Reméli?... De nekem nem remény kell, hanem bizonyosság.

— Hát jó! Biztosítom, hogy minden tőlem telhetőt megteszek... Csakhogy nem is képzelem, milyen nehéz a mi szocialistáinkkal bálni! És mindenekelőtt el kell kerülnünk a szakítást velük. Különben itt a polgárháború.

— Akármilyen oka van is önnek a *Szovjet* rajongóinak kímélésére, be kell látnia, hogy nem engedhetek meg semmi kétértelműséget a szövetség fenntartására és a háború folytatására vonatkozó határozatukban,

— Bizzék bennem!

Úgy veszem észre különben, hogy Miljukov kevésbé, optimista, mint tegnap. Kronstadtból, a balti flottától és Szebasztopolból rossz hírek ér-

keznek. Végül a fronton terjed a zavar; itt-ott fölkoncolták a tiszteket.

Délután sétálni megyek a szigetekre, amelyek elhagyatottabbak, mint máskor és végesvégig hóval vannak borítva.

Visszagondolok ma reggeli látogatásomra a templomokban és elgondolkodom a papságnak a forradalomban tanúsított furcsa részvétlenségén; nem vitt benne semmi szerepet; nem mutatkozott sehol; nem nyilatkozott semmiféle irányban. Ez a tartózkodás, ez a háttérbehúzódság annál meglepőbb, mert nem volt a nyilvános életnek egyetlen ünnepe, egyetlen szertartása, egyetlen ténye sem, amelyben az egyház ne fitogtatta volna mindjárt az előtérben nagyszerű rítusait, díszruháit és énekeit.

A magyarázat önként kínálkozik és hogy megfogalmazzam, csak ebben a naplóban kell lapoznom. Először is az orosz nép egyáltalán nem olyan vallásos, amilyennek látszik: főképen misztikus. Folytonos keresztvetései és leborulásai, a szertartások és körmenetek kedvelése, ragaszkodása az ikonokhoz és az ereklyékhez csupán élénk képzeletének szükségérzeteit árulja el. Ha az ember a lelkébe hatol, csak határozatlan és zavaros, érzelmes és ábrándos hitet fedez föl benne, amelyben igen kevés az értelmi és a teológiai elem, amely mindig kész a szekták anarchizmusába komorulni. Figyelembe kell venni továbbá azt a szoros és megalázó alárendeltséget, amelyet a cárizmus mindig rákényszerített az egyházra, és amely a papságot afféle lelki csendőrséggé, a katonai csendőrség párjává tette. A Nevszkij Szent Sándor vagy a Kazáni Miasszonyunk székesegyházában lefolyt fenséges istentisztelet alatt hány-szor, de hány-szor jutott eszembe I. Napóleon mondanása: „Az érsek egyúttal rendőrfőnök!” Végül

számba kell venni azt a megvetést, amelyet Rasputin vont az utóbbi években a Szent-Szinódusra és a püspöki karra. Hermogenes püspök, Barnabás püspök, Vazul püspök, Pitirim érsek és a többiek botrányai mélységesen megbántották a hívőket. Azon a napon, amikor a nép föllázadt, a papság nem tehetett egyebet, mint hogy hallgatott. De majd ha eljön a reakció órája, akkor talán a falusi papok veszik át a szót, akik kapcsolatban maradtak a paraszti tömegekkel.

Tegnap jelentették nekem, hogy a cár lemondó okiratát Bazilij Alexandrovics Miklós, a Szaszonov-kormány volt államtitkára, jelenleg a nagyfőhadiszállás diplomáciai irodájának vezetője fogalmazta; az okmányt táviratilag küldték át március 15-én Pskowból Mohilevbe, mielőtt a Duma megbízottai, Gucskov és Sulgin a cár elé járultak volna. Ez egy megvilágításra szoruló érdekes történelmi adat.

Nos, ma késő délután meglátogat Bazilij, akit Alexejev tábornok valami megbízatással küldött az ideiglenes kormányhoz.

— Ugyebár — kezdem a beszélgetést — ön fogalmazta a cár lemondó okiratát?

Élénk meglepetéssel kiált föl:

— Semmiképen sem vállalom az okmányok az apaságát, amelyet a cár aláírt. Az a szöveg, amelyet én Alexejev tábornok parancsára készítettem, egészen más volt.

És a következőket beszéli:

— Március 14-én Alexejev tábornok táviratot kapott Rodzianko elnöktől, amely jelenti, hogy Petrogradban a kormányhatóságok működése megszűnt és az anarchia elhárításának egyetlen módja, ha kieszközzlik a cár lemondását fia javára. A főparancsnokság vezérkari főnöke elé tehát ret-

tenetes probléma meredt. Vájjon a cár lemondása nem jár-e azzal a kockázattal, hogy megfosztja, sőt fölbomlasztja a hadsereget? Sürgősen össze kellett hívni az összes hadvezéreket az egységes megoldás érdekében. Ruzskij tábornok, az északi hadak főparancsnoka, már erélyesen nyilatkozott a rögtöni lemondás mellett. Alexejev tábornok egyénileg ugyancsak e megoldás felé hajlott; de az ügy oly nagyfontosságú volt, hogy jónak látták táviratilag kikérni a többi hadseregcsoport parancsnokának, Evert tábornoknak, Bruszilov tábornoknak, Szacharov tábornoknak és Nikolajevics Miklós nagyhercegnek a véleményét. Valamennyien azt felelték, hogy a cárnak a legrövidebb határidőn belül le kell mondania.

— Mikorra vette kézhez Alexejev tábornok valamennyi választ?

— Március 15-én, a nap folyamán... Ekkor Alexejev tábornok megbízott, tegyek neki jelentést, milyen föltételek mellett adnak jogot a birodalom alaptörvényei a cárnak a korona letételére. Hamarosan átadtam neki egy jegyzéket, amelyben kifejtem és bebizonyítom, hogy ha a cár lemond, köteles a hatalmat törvényes örökösére, Alexis cárevicsre átruházni. „Magam is ezt gondoltam —, mondta rá a tábornok. — Most hamarosan fogalmazzon ebben az értelemben egy kiáltványt.” Nemsokára átadtam neki egy fogalmazványt, amelyben legjobb tudásom szerint kifejtettem jegyzékem vezető gondolatait és igyekeztem szüntelenül előtérbe helyezni a háború győzelemig folytatásának szükségességét. A vezérkar főnökénél ott volt főmunkatársa, hűséges szállásmestere, Lukomszkij tábornok. Átadom neki a fogalmazványomat. Hangosan elolvassa és föntartás nélkül hozzájárul. Lukomszkij ugyancsak hozzájárul. Az okiratot azonnal megtáviratozzuk Pskowba,

hogy a cár elé terjesszék... Danilov tábornok, az északi hadak főszállásmestere, még ezen a napon valamivel éjfél előtt a távíróhoz hívatja a főparancsnokságon tartózkodó kollégáját, hogy közölje vele Őfelsége elhatározását. Én Mihajlovics Szergej nagyherceggel éppen Lukomszkij dolgozószobájában voltam. Együtt rohanunk a távírohivatalba és a készülék előttünk kezd működni. A lepergő nyomtatott szalagon azonnal fölismerem az én szövegemet... *Tudatjuk minden hű alattvalónkkal ... Ezekben a napokban, mikor hatalmas küzdelmet vívunk a külső ellenséggel* stb. De mekkora mind a hármunk megdöbbenése, mikor látjuk, hogy Alexis cárevics neve helyett Mihály nagyherceg neve szerepel! Döbbenet nézünk össze, mert ugyanaz a gondolatunk támad. A cárevicsnek közvetlen trónralépése lett volna az egyetlen mód a forradalom terjedésének megakadályozására, vagy legalább is egy nagy alkotmányos reform határai közé szorítására. Mindezekelőtt az ifjú Nikolajevics Alexis mellett szólt a jog. Ezenfelül javára esett volna az a rokonszeny, amelynek a nép és a hadsereg körében örvendett. Végül, és ez volt a lényeges, a cári hatalom egy pillanatig sem lett volna gazdátlan. Ha a cárevicset kikiáltják cárrá, senkinek sem lett volna jogában őt azután lemondadni. Ami megtörtént Mihály nagyherceggel, nem történhetett volna meg ezzel a gyermekkel. Legföljebb a régenség betöltése miatt támadhatott volna marakodás. És Oroszországnak ma volna uralkodója... Míg ellenben most hová megyünk? ...

— Sajnos, attól tartok, hogy az események hamarosan önnek adnak igazat... A cár, mikor kitérölte fia nevét abból a kiáltványból, amelyet ön a számára fogalmazott, szörnyű kalandba sodorta Oroszországot.

Egy darabig elbeszélgetünk erről a tárgyról, aztán ezt kérdezem Bazilijtól:

— Találkozott ön a cárral a lemondása óta?

— Igen... Március 16-án, mikor a cár Pskowból Mohilevbe jött, Alexejev tábornok elküldött hozzá, hogy tájékoztassam a helyzetről. Orchában találok a vonatával és fölszálltam a kocsi-jába. Teljesen nyugodt volt; mégis kínos volt lát-nom, milyen beesett az arca és milyen karikásak a szemei. Miután ismertetem a legutóbbi petro-gradi eseményeket, bátorságot vettem arra a ki-jelentésre, hogy a *sztavká-n* kétségbe vagyunk esve amiatt, hogy nem a cárevicsre ruházta; koronáját. Egyszerűen ennyit mondott rá: „Nem tudtam megválni fiamtól”. Később a környezetétől hallottam, hogy a cár, mielőtt elhatározta volna magát, kikérte sebészének, Feodorov tanárnak a véleményét: „Megparancsolom önnek — szolt hozzá —, hogy őszintén feleljen. Föltételezi-e, hogy Alexis meggyógyulhat?” — Nem, Felség, a baja gyógyíthatatlan. — „A cárné is ezt gondolja már régen; én magam még kételkedtem benne... Ha már Isten így határozott, nem fogok megválni szegény gyermekemtől...” Néhány perc múlva fölszolgálták az ebédet. Gyászos egy étkezés volt ez. Mindenki úgy érezte, hogy elszorul a szive; nem ettek, nem ittak. A cár erősen uralkodott magán; több ízben is megkérdezte tőlem, kik az ideiglenes kormány tagjai; de minthogy meglehetősen alacsony gallért viselt, láttam, hogy a torka folytonosan görcsösen összeszorul... Tegnap reggel Mohilevben elváltam tőle...

Ma este baráti körben P.-nénél vagyok ebéden, Muravjev Miklós gróf volt moszkvai kormányzóval és Kutuszov gróffal.

P.-né ezt mondja:

— Mindaddig, míg Oroszországot Petrográdból kormányozzák, egyik baj a másikat éri... Petrograd csak rombolni tud; csak Moszkva tud újjáépíteni.

Muravjev ezt feleli rá:

— Ne bízzék túlságosan Moszkvában! A lakossága majdnem éppen olyan rothadt, mint Petrogradé.

Kutuszov a szavába vág:

— Még mélyebbre fogunk süllyedni, mégpedig igen hamar; a mélység fenekéig jutunk... De három hónapon belül a császárság vissza lesz állítva. Ne feledje, hogy Oroszországnak 178 millió lakosa van; ebből 160 millió paraszt, 12 millió kozák, 3 millió kereskedő és hivatalnok, 1.800,000 nemes és legföljebb 1.200,000 a munkás. Ez a 1,200.000 *rabocsik* nem fog örökké uralkodni rajtunk!

— Hát akkor — kérdezem — ön azt hiszi, hogy Dubrovin és Puriskievics hírhedt „Fekete bandáira” még szerep vári

— Legyen meggyőződve róla... mégpedig hamarosan !

Hétfő, 1917 márcziús 19.

Romanov Miklós, mert mostantól fogva a hivatalos iratokban és a sajtóban így nevezik a cárt, az ideiglenes kormánytól azt kérte, hogy:

1. Szabadon mehessen Mohilevből Carszkoje-Szelóba.

2. A Sándor-palotában lakhassék, míg kanyaróban fekvő gyermekei meggyógyulnak.

3. Szabadon elmehessen Carszkoje-Szelóból Port-Romanovba, a Murman-partra.

A kormány teljesítette kéréseit.

Miljukov, akitől ez az értesülésem származik,

fölteszi, hogy a cár menedéket kér Anglia királyától.

— Siettetnie kellene az elutazását — mondom rá. — Különben a *Szovjet* túlzói kellemetlen precedensekre hivatkoznának vele szemben.

Miljukov, aki némileg Rousseau iskolájának híve és minthogy maga a megtestesült jóság, szívesen hisz az emberi nem veleszületett jóságában, nem gondolja, hogy az uralkodópár élete veszedelemben forogna. Inkább csak azért szeretné, hogy elutazzanak, hogy megkímélje őket a bebörtönzés és a pör megpróbáltatásától, ami jelentékenyen fokozná a kormány zavarát. Hangoztatja, milyen rendkívüli szelídséget tanúsított a nép a forradalom alatt, milyen kevés volt az áldozat, milyen hamar enyhébb hangulat váltotta föl az erőszakoskodásokat stb.

— Ez így van — mondom rá —, a nép igen hamar visszanyerte természetes szelídséget, mert nem szenved és kimondhatatlanul Örül a szabadságnak. De mihelyt az éhség jelentkezik, azonnal kiobbannak az erőszakosságok...

Idézem előtte Roedernek 1792-ben elhangzott mélyértelmű mondását: „A szónokoknak csupán az éhséghez kell fordulniok, hogy földidézzék a kegyetlenséget”.

*

Kedd, 1917 március 20.

Ma közzétették az ideiglenes kormány manifestumát. Hosszadalmas, bőbeszédű, szónokias írásmű, amely elhalmozza szidalmakkal a régi kormányrendszert s az egyenlőség és a szabadság minden áldását ígéri a népnek. A háborúról alig esik benne szó: *Az ideiglenes kormány hűségesen fönf fogja tartani szövetségeit és minden tőle telhetőt elkövet, hogy mindent megadjon a hadsereg-*

nek, ami a háborúnak a győzelmes befejezésig való folytatásához szükséges. Ennyi az egész!

Rögtön elmegyek Miljukovhoz és szó szerint ezt mondom neki:

— Legutóbbi beszélgetésünk után nem leptek meg azok a szavak, amelyekkel a ma közzétett manifesztum a háborúról nyilatkozik; mégis föl vagyok háborodva miatta. Még csak nincs is említve benne az az elhatározott szándék, hogy a háborút a végletekig, a teljes győzelemig akarják folytatni! Németország még csak meg sincs nevezve! Nincs benne a legcsekélyebb célzás sem a porosz militarizmusra. Nincs benne a legcsekélyebb utalás sem hadicéljainkra!... Franciaország maga is csinált forradalmat háború idején; de Danton 1792-ben és Gambetta 1870-ben másképp beszélt... Pedig Franciaországnak nem volt akkor egyetlen szövetségese sem, aki síkra szállt volna mellette!

Miljukov igen sápadtan, egészen megzavartan hallgat. Keresi a szavakat s fölhozza ellenem, hogy a kiáltvány elsősorban az orosz népnek van szánva, és hogy különben is a politikai ékes-szólás ma sokkal mérsékeltebb kifejezéseket használ, mint 1792-ben és 1870-ben.

Ekkor fölolvastam előtte azt a szózatot, amelyet szocialistáink, Guesde, Sembat és Albert Thomas az én közvetítésemmel intéztek az orosz szocialistákhoz és könnyűszerrel megéreztettem vele, micsoda meleg hang, micsoda határozott eréiy, micsoda győzelmi akarat sugárzik ebből a szózatból.*

* Jules Guesde, Sembat és Thomas táviratának szövege Kerenszkihez, az ideiglenes kormány igazságügyminiszteréhez:

Paris, 1917 március 18.

Üdvözetünket és testvéri jókívánságainkat küldjük a megújhodott orosz állam szocialista miniszterének.

Miljukov, aki szemlátomást egész lelkéből szenved, megpróbál fölhozni legalább néhány enyhítő körülményt, a belső helyzet súlyosságát stb. Utoljára ezt mondja:

— Engedjen nekem egy kis időt!

— Soha még az idő nem volt drágább, soha még a cselekvés nem égetőbb!... Legyen meggyőződve, hogy számomra rendkívül kínos ilyen hangon beszélnem önnel. De ez az óra sokkal súlyosabb, mintsem hogy udvarias diplomáciai szólamokhoz ragaszkodhatnánk. Az a kérdés vetődik föl vagy inkább súlyosodik ránk, vajjon Oroszország hajlandó-e folytatni a küzdelmet szövetségesei oldalán a végleges és teljes győzelemig, ingadozás nélkül, hátsó gondolat nélkül, igen vagy nem... Az ön tehetsége, az ön hazafias és becsületes múltja biztosíték nekem arra, hogy rövidesen olyan választ kapok öntől, amilyent várok.

Miljukov megígéri, hogy hamarosan keresni fogja az alkalmat, hogy teljesen megnyugtasson bennünket.

Mély megindulással köszöntjük a munkásosztálynak és az orosz szocializmusnak uralomrajutását hazájának szabad kormányában.

önöknek éppúgy mint nagy forradalombeli elődeinknek, biztosítaniok kell a nép függetlenségét és a haza védelmét.

A végsőkig folytatott háborúval, a szabadságért lelkesedő katonapolgártársaink hősie fegyelmezett-ségével most együttes erővel kell ledöntenünk az abszolutizmus utolsó és legfélelmetesebb fellegvárát, a porosz militarizmust.

Boldog bizalommal várjuk az egyetemes orosz népnek új erőfeszítését a háború viselésére. A győzelem, amelyet maholnap vállvetett lelkesedésünkkel kivívunk, megadja a békét a világnak és egyszersmindenkorra megalapítja az orosz nép jólétét és szabadságát.

JULES GUESDE, MARCEL SEMBAT,
ALBERT THOMAS.

Délután sétálni megyek a belvárosba és Waszili-Osztrovba. A rend majdnem helyreállt. Kevesebb a részeg katona, kevesebb az ordítózó banda, kevesebb az őrjöngő agitátorokkal megrakott gépfegyveres autó. De mindenütt *meeting*, szabad ég alatt vagy jobban mondva tomboló szélben. A csoportok kicsinyek, legföljebb húsz-harminc ember: katonák, parasztok, munkások, diákok. Egyikük föllép egy sarokkőre, egy padra, egy hókupacra és szónokol kifogyhatatlanul, széles kézmozdulatokkal. A körülállók valamennyien a szónokra függesztik tekintetüket és bizonyos áhítattal hallgatják. Amint befejezte, másik lép a helyébe és nyomban ugyanazzal a feszült, néma és lelkes figyelemmel fordulnak felé. Naiv és megindító látvány ez, ha arra gondol az ember, hogy az orosz nép már századok óta sóvárog arra a jogra, hogy beszélhessen!

Mielőtt hazamennék, elmegyek teára B ... hercegnőhöz, a Szergejevskájára.

Ott van a gyönyörű D.-né, „Iloudon Dianája”, a „Tauriszi Diana”, angol ruhában és cobolyprém sapkában; a ház úrnőjével együtt cigarettázik. Egymásután érkezik B ... herceg, S ... tábornok és a ház néhány rendes vendége. Azok az epizódok, amelyeket elmesélnek, a benyomások, amelyeket egymással közölnek, a legsötétebb pesszimizmust árulják el.

De főképen bizonyos nyugtalanság uralkodik; ugyanaz a rémület mindenkinek a lelkében: a földosztás.

— Ezúttal nem menekülünk meg!... Mi lesz belőlünk, földjeink jóvedelme nélkül!

Csakugyan az orosz nemesség vagyonának főforrása, sőt gyakran egyetlen forrása a föld jóvedelme.

Nem csupán a földek törvényes felosztását, a

szabályszerű kisajátítást látják előre, hanem az erőszakos elkobzást, a fosztogatást, a parasztlázadást. Biztos vagyok benne, hogy ma egész Oroszországban e körül forog a szó.

De most új látogató lép a szalonba, egy lovasgárdista hadnagy, vörös kokárdával a mellén. Némileg megnyugtatja a társaságot azzal az állítással, amelyet számadatokkal támogat, hogy az agrárkérdés nem olyan szörnyű, amilyenek első pillanatra látszik.

— A parasztok éhségének lecsillapítására — mondja — nincs szükség arra, hogy azonnal a mi birtokainkhoz nyúljanak. A koronabirtokokkal, amelyeknek területe kilencvenmillió *deszjatin** az egyház és a kolostorok birtokaival, amelyeknek területe hárommillió deszjatin, bőven ki lehet elégíteni meglehetősen hosszú időre a *muzsik-ok* mozgását.

Ebbe az okoskodásba mindenki belenyugszik; mindenki földerül arra a gondolatra, hogy az orosz nemességen nem esik túlságosan súlyos sérelem, ha a cárt, a cárnét, a nagyhercegeket, a nagyhercegnőket, az egyházat, a kolostorokat könyörtelenül kifosztják. Mint La Eochefoucauld mondotta, „mindig van erőnk elviselni a mások szerencsétlenségét”.

Közbevetőleg megjegyzem, hogy az egyik jelenlévőnek Volhyniában 300.000 hektáros földbirtoka van!

Mikor visszatérek a nagykövetségre, arról értesülök, hogy Franciaországban miniszterválság volt és Briand átadta a helyét Ribotnak.

* Egy deszjatin körülbelül annyi, mint egy hektár.

Szerda, 1917 március 21.

Néhány nap óta az a hír kering a nép körében, hogy „Romanov polgártárs” és felesége, a „német Alexandra”, titokban az autokratizmus visszaállításán dolgozik a mérsékelt miniszterekkel, Lvovval, Miljukovval, Gucskovval stb. egyetértésben. Ezért a *Szovjet* tegnap este követelte a volt uralkodópár letartóztatását. Az ideiglenes kormány hozzájárult. Négy Duma-képviselő: Bublikov, Gribunin, Kalinin és Wersinin még tegnap este elutazott a mohilevi nagyfőhadiszállásra, azzal a megbízatással, hogy visszahozzák a cárt.

A cárnéért Kornilov tábornok ment el ma reggel kíséretével Carszkoje-Szelóba. Amint a Sándor-palotába érkezett, a cárné azonnal fogadta és megjegyzés nélkül hallgatta végig az ideiglenes kormány döntését; csupán annyit kért, hogy hagyják meg egész cselédségét, amely beteg gyermekeit ápolja. Ezt a kérését teljesítették. A Sándor-palota most el van zárva a külvilággal való minden érintkezéstől.

A cár és cárné letartóztatása rendkívül fölizgatja Miljukovot; szeretné, ha az angol király följajánlaná neki a brit föld vendégszeretetét és kötelezné magát, hogy öröködi biztonságuk felett; megkéri tehát Buchanant, hogy azonnal táviratozzon Londonba és kérjen nagyon sürgős választ.

— Ez az utolsó lehetőség — mondja nekünk — e szerencsétlenek szabadságának és talán életének megmentésére!

Buchanan nyomban az angol nagykövetségre megy, hogy eljuttassa kormányához Miljukov kérését.

Délután végigmegyek a Milljonáján és megpillantom Mihajlovics Miklós nagyherceget. Polgári ruhájában úgy fest, mint valami öreg *csinovnik*. Ott kóborol a palotája körül. nyíltan állást fog-

lalt a forradalom mellett és most csak úgy dőlnek belőle az optimista nyilatkozatok. Eléggé ismerem ahhoz, hogy ne kételkedjem őszinteségében, amikor azt állítja, hogy az autokratizmus összeomlása most már biztosítja Oroszország boldogulását és nagyságát. De nem hiszem, hogy sokáig megőrzi illúzióit és nem kívánom, hogy elveszítse őket, ahogy Égalité Fülöp elvesztette az övéit. A múltban mindenesetre hűségesen igyekezett fölvilágosítani a cárt a közlő katasztrófáról; sőt volt bátorsága a minap a következő levelet intézni hozzá, amelyet ma közöltek velem:

Gyakran hangsúlyoztad azt az akaratodat, hogy a háborút a győzelemig folytatod! De hiszed-e, hogy ez a győzelem a dolgok mai állapotában lehetséges?

Vájjon ismered-e a birodalom belső helyzetét? Van-e, aki megmondja neked az igazat? Föltárták-e előtted a baj gyökerét?

Többször említetted előttem, hogy megcsalnak, hogy csupán feleséged érzelmeiben bízol. Nos, minden szó, amit kimond, csak ügyes mesterkedések eredménye és nem fõdi az igazságot. Ha képtelen vagy megszabadítani õt eme befolyásoktól, légy legalább szüntelenül résen az áskálódókkal szemben, akik eszközül használják fel õt. Távolítsd el e sötét hatalmakat és nyomban visszatér néped bizalma, amelyet már félig-meddig elvesztettél.

Sokáig haboztam, megmondjam-e neked az igazat: de anyád és két nõvéred bátorítására mégis rászántam magam. Újabb izgalom előtt állsz, sõt többet mondok: merénylet vár rád.

Személyed, trónod és a haza üdve érdekében emelek szót.

Csütörtök, 1917 március 22.

A cár ma Carszkoje-Szelóba érkezett.

Letartóztatása Mohilevben simán ment; búcsúja a környezetében lévő tisztektől, akik közül sokan sírtak, üres, meglepően színtelen volt... De napi-parancsában, amelyben a hadseregtől búcsút vett, van valami nagyság:

Utoljára fordulok hozzátok, szívemnek oly drága katonáim! Mióta a magam és fiam nevében lemondtam Oroszország trónjáról, a hatalom az ideiglenes kormány kezében van, amely a birodalmi Duma kezdeményezésére alakult.

Segítse Isten ezt a kormányt, hogy Oroszországot a dicsőség és virágzás felé vezesse! Isten segítsen titeket is, derék katonáim, hogy megvédelmezzétek hazátokat a kegyetlen ellenség ellen. Több mint harmadfél éven át szüntelenül viseltétek a kemény szolgálat megpróbáltatásait: sok vér hullott, roppant erőfeszítéseket tettünk és már közel van az óra, amikor Oroszország és dicső szövetségeseink vállvetett lendülettel megtörik az ellenség végső ellentállását.

Est a példátlan háborút a végleges győzelemig kell folytatni. Aki ebben a pillanatban békére gondol, árulója Oroszországnak.

Szilárd a meggyőződése, hogy "az a határtalan szeretet, amely szép hazánkért ég bennetek, nem aludt ki szívetekből. Áldjon meg titeket az Isten és szent György, a nagy vértanú, vezessen győzelemre!

MIKLÓS.

Az Admirális-csatorna felől jövök látogatóból, utam a Glinka-utcán át visz, ahol Vladimirovics Cirill nagyherceg lakik; a palotáján... vörös zászló lobog!

TIZEDIK FEJEZET.

1917 március 23—április 6.

Péntek, 1917 március 23.

Buchanan ma bejelenti Miljukovnak, hogy György király, minisztereinek egyhangú véleménye alapján, följánlja a cárnak és cárnénak a brit föld vendégszeretét; de nem vállalkozik arra, hogy őrizetükről gondoskodjék; csupán annak kijelentésére szorítkozik, hogy reméli, hogy a háború végéig Angliában maradnak.

Miljukovot szemlátomást érzékenyen érinti ez a kijelentés; de szomorúan hozzáteszi:

— Sajnos, attól tartok, hogy már késő!

Csakugyan, napról-napra, szinte azt mondhatnám: óráról-órára látom erősödni a *Szovjet* zsarnokságát, a túlzó pártok despotizmusát, az utópisták és anarchisták előretörő hatalmát.

Éppen ezért, minthogy a legutóbbi sajtótáviratok arra mutatnak, hogy Parisban furcsa illúziókat táplálnak az orosz forradalom felől, ezt táviratozom Ribotnak:

Bár tíz nap óta jelentékeny események játszódtak le, szerintem mégis mindaz, aminek tanúi voltunk, csak előjáték. Az erők, amelyek döntő szerepet fognak játszani a forradalom végeredményében (amilyenek: a paraszttömegek, a papok, a zsidók, a különféle népfajok, az állampénztár üressége, a gazdasági összeomlás stb.), még meg sem

mozdultak. Lehetetlen tehát már most logikus és pozitív jóslatot mondani Oroszország jövőjéről. Ennek bizonyosságai azok a gyökeresen ellentmondó nézetek, amelyeket olyan emberektől hallok, akiknek fölvilágosult szelleme és Ítélete a lehető legnagyobb bizalmat kelti bennem. Egyesek szerint bizonyos a köztársaság kikiáltása. Mások szerint kikerülhetetlen a császárság visszaállítása alkotmányos formában.

Mégis, ha Excellenciád hajlandó beérni egyelőre saját benyomásaimmal, amelyeken egyes-egyedül a háború gondolata uralkodik, közlöm, hogyan látom én a dolgok folyását:

1. Mely időpontban fognak akcióba lépni azok az erők, amelyekre céloztam? Mindeddig az orosz nép csupán a dinasztíát és a hivatalnok-osztályt támadta. De nemsokára föltámadnak majd a gazdasági, társadalmi, vallási, faji kérdések. A háború szempontjából félelmetes problémák ezek, mert a szláv képzelet éppenséggel nem építő, mint a latin vagy az angol-szász, hanem elsősorban anarchikus és bomlasztó. Ezek a problémák mindaddig, míg meg nem oldatnak, nyugtalanítják a közszellemet. És mégsem szabad kívánnunk, hogy ez a megoldás hamar bekövetkezzék, mert csak mélységes rázkódtatások árán valósulhat meg. El kell tehát készülnie lennünk arra, hogy Oroszország erő kifejtése meglehetősen hosszú ideig lanyha és gyengült lesz.

2. Vájjon el van-e szánva az orosz nép a háborúnak a teljes győzelemig való folytatására? Oroszország annyi különböző fajt ölel magába és az etnikai ellentétek bizonyos vidékeken oly élesek, hogy a nemzeti gondolat éppenséggel nem egyhangú. A társadalmi osztályok konfliktusa szintén visszahat a hazafiságra. Innen van, hogy a munkástömegek, a zsidók és a balti tartományok lakosai a háború-

ban bárgyú mézárlásnál egyebet nem látnak. Ezzel szemben a fronton álló seregek és az igazi orosz lakosság egyáltalán nem adta föl győzelmi reményét és akaratát. Ha túlozni akarnám gondolatomat, hogy érzékelhetőbbé tegyem, szinte hajlandó volnék ezt mondani: „A forradalom mai állapotában Oroszország sem békét kötni, sem háborút viselni nem tud”.

Vladimirovics Cirill nagyherceg tegnap a *Gazette de Pétrograd*-ban hosszú interjút közöl, amelyben a bukott uralkodópártot támadja:

Többször is föl tettem magamban a kérdést — mondja —, vájjon a bukott cárné nem volt-e cinkosa II. Vilmosnak; de minden egyes alkalommal igyekeztem elúzni magamtól ezt a szörnyű gondolatot!

Ki tudja, vájjon ez az aljas gyanúsítás nem válik-e hamarosan alapjává valami rettenetes vádnak a szerencsétlen cárné ellen? Cirill nagyhercegnek tudnia kellene és gondolnia kellene rá, hogy a legaljasabb rágalmak, amelyek ellen Mária Antoinette-nek a forradalmi törvényszék előtt védekeznie kellett, Artois gróf finom vacsoráin keltek szárnyra.

Öt órakor meglátogatom Szaszonovot az Európa-szállóban, ahol három hét óta makacs bronchitiszét ápolja. Végtelenül szomorú hangulatban találok, de azért nincs elcsüggedve. Amint el voltam készülve rá, Oroszország mostani szerencsétlenségében az Isten kezét látja:

— Megérdemeltük a bűnhődést. Nem gondoltam hogy ilyen kemény lesz... De Isten nem akarhatja, hogy Oroszország elpusztuljon... Orosz-

ország megtisztultan fog kikerülni ebből a megpróbáltatásból.

Aztán szigorúan nyilatkozik a cár rovására:

— Ön tudja, hogy szeretem a cárt s szeretettel szolgáltam. De soha életemben nem fogom megbocsátani neki, hogy a fia nevében is lemondott. Ehhez nem volt joga!... Van-e olyan törvény, amely megengedi, hogy lemondjon valaki egy kiskorúnak a jogairól¹? Hát még mikor a világon a legszentebb, a legfelségesebb jogokról van szó?... Így elpusztítani egy háromszázéves dinasztíát, Nagy Péter, II. Katalin és I. Sándor nagyszerű alkotását! Micsoda nyomorúság, micsoda szerencsétlenség!

Szemeit könnyek öntik el.

Megkérdézem, vájjon egészségi állapota megengedi-e, hogy hamarosan elutazzék Londonba; mert meg vagyok győződve róla, hogy kötelességének tartja elfoglalni nagykováti állomását.

— Nagy zavarban vagyok — feleli rá. — Miféle politikát fogok folytatni Londonban? Igaz, nem szívesen tagadnám meg segítségemet olyan tisztességes férfiaktól, mint Lvow és Miljukov. De vájjon a hatalmon maradnak-e?... Különben az orvosom azt hiszi, hogy legalább isi három héten belül nem utazhatom.

Csakugyan megdöbbsent sápadt arca, lesóványodott vonásai, az egész lényéből áradó testi és lelki szenvedés.

Tegnap este Rasputin koporsóját titokban kiemelték abból a carszkoje-szelói kápolnából, amelyben nyugodott és átvitték a pargolovói erdőbe, körülbelül tizenöt versztnyire Petrogradtól északra.

Itt egy tisztás közepén egy mérnökkari tiszt parancsnoksága alatt néhány katona hatalmas

fenyőfamáglyát emelt. Fölnyitották a koporsó fedelét és dorongokkal kiemelték belőle a holttestet, mert már oszladozott és nem mertek pusztá kézzel hozzányúlni; azután nagy ügyel-bajjal föltették a farakásra. Majd megöntözték petróleummal és meggyújtották. Az elhamvasztás több mint hat óra hosszat tartott, egészen hajnalig.

Bár jeges szél fújt és a munka unalmasan hosszadalmas volt és a zsarátnokból csipős és bűzös füstforratagok csaptak ki, mégis egész éjjel több száz *muzsik* tolongott a máglya körül. Némán, mozdulatlanul, riadt döbbenettel nézték a szentségtörő áldozatot, amely lassan elemésztette a vértanú *sztarec-et*, a cár és a cárnő barátját, a *Boszij csellovjek-et*, „az Isten emberét”.

Mikor a láng elvégezte munkáját, a katonák összeszedték a holttest hamvait és bekaparták a hó alá.

E komor epilógus kieszelőinek vannak elődeik az olasz középkorban; mert az emberi képzelet nem teremt folyton új formákat szenvedélyei és ábrándjai kifejezésére.

A kegyelem 1266. évében Manfréd, II. Frigyes császár fattya, a Két Szicília bitorló királya, gyilkos, esküszegő, szimoniakus, eretnek, akit mindenféle bűn szennyezett és akit az egyház kiközösített, elesett az Anjou Károly elleni harcban, a Calore partjain, Benevento mellett.

Kapitányai és katonái, akik imádták, mert fiatal, szép, nemes és kedves ember volt, megindító gyászszertartást rendeztek ugyanazon a helyen, ahol kilehelte lelkét.

De egy év múlva IV. Kelemen pápa rendeletet adott ki, hogy újra végrehajtsák e gonosztevővel szemben az anatómák és kiátkozások pápai eljárását. Rendeletére Cosenza érseke exhumáltatta a holttestet és a fölismerhetetlen hulla fölött el-

dörögte azokat az engesztelhetetlen ítéleteket, amelyek a kiközösítettet a pokolra kárhoztatják: *In ignem aeternnm judicamus...* A szertartást éjjel végezték, fáklyák fényénél, amelyeket sorjában eloltottak, míg vaksötét nem lett. Ezután Manfréd holttestét darabokra tépték és mindenfelé szétszórták.

Ez a tragikus és festői jelenet szenvedélyesen fölizgatta a kortársakat; sőt Danténak a *Divina Commedia* egyik leggyönyörűbb részletét sugallta. A költő, amint fölfelé halad a Purgatórium meredek hegyén, megpillantja a fiatal herceg feléje közeledő szellemét, amely megszólítja és így beszél hozzá: „Én Manfréd vagyok. Bűneim irtózatok voltak. De a végtelenül jóságos Istennek oly hatalmasak a karjai, hogy magához öleli mindazokat, akik hozzá fordulnak. Ha a cosenzai érsek, akit Kelemen küldött, hogy csontjaimra vadásszon, meglátta volna Isten könyörület arcát, csontjaim még most is ott volnának a hídfőnél, Benevento mellett, a mázsás kő alatt. Most eső, mossa, szél kergeti őket a folyó partjain, ahol az érsek és papjai a fáklyaoltás után szótszórták. De az ő anatómáik miatt nem vész el úgy az ember, hogy az isteni szeretet ne fordulhatna újra felé, amíg csak a remény egyetlen zöldelő ága él bennünk”.

Szeretném, ha megmutathatnám ezt az idézetet a szegény fogoly cárnének.

*

Szombat, 1917 március 24.

A *Szovjet* megtudta, hogy az angol király följánlja a cárnak és a cárnének a brit föld vendégszeretetét. A „maximalisták” követelésére az ideiglenes kormány kénytelen volt kötelezni magát, hogy a bukott uralkodópárt visszatartja

Oroszországban. A *Szovjet* ezenfelül egy biztost nevezett ki a cári család „fogságának ellenőrzésére”.

Másrészt a *Szovjet* központi bizottsága tegnap este a következő határozatokat fogadta el:

1. haladéktalan megindítása a tárgyalásoknak az ellenséges országok munkásaival;
2. az orosz és az ellenséges katonák „rendszeres barátkozása” a fronton;
3. a hadsereg demokratizálása;
4. lemondás minden hódító programról.

Most aztán gyönyörű napoknak nézünk elébe!

Hat órakor Buchanan és Carlotti kollégáimmal a Mária-palotába megyek közölni az ideiglenes kormány hivatalos elismerését.

Ez a gyönyörű épület, amelyet valamikor I. Miklós ajándékozott legkedvesebb leányának, Leuchtenberg hercegnőnek s amely aztán a birodalmi tanács székhelye lett, egészen megváltozott képet mutat. Az előcsarnokban, ahol nemrégiben még lakájok lézengtek pompás udvari libériákban, most toprongyos, piszkos, szemtelen katonák terpeszkednek pipázva a pamlagokon. A forradalom óta a nagy márványlépcsőzeteket nem söpörték. Itt is, ott is egy-egy kitört ablak, egy-egy golyóktól megtépett festmény tanúskodik, hogy a Szent Izsák-téren forró volt a küzdelem.

Fogadásunkra senki sincs ott, bár ünnepélyes cselekményre készülődünk.

Emlékszem egy itt lefolyt szertartásra „Öfelsége, a cár magas jelenlétében”. Micsoda rendezés! Micsoda pompa! Micsoda előkelőségek! Ha báró Korff főszertartásmester vagy segédei, Tolsztoj, Evreinov, Kurakin most látnának bennünket, elájulnának szégyenletükben.

Megérkezik Miljukov; bevezet az egyik sza-

lónba, aztán egy másikba, aztán egy harmadikba; nem tudja, hol állapotják meg, tapogatódzva keresi a falakon a villanykapcsolót, hogy megvilágítsa a szobát.

— Itt... — mondja végre — azt hiszem, itt jó lesz.

És hivatja kollégáit, akik nyomban jönnek. Valamennyien munkaruhában vannak, tárcájuk a hónuk alatt.

Előbb Buchanan és Carlotti beszél, akik idősebbek nálam; aztán én mondom el az ünnepélyes nyilatkozatot:

— Van szerencsém kijelenteni, uraim, hogy a francia Köztársaság kormánya elismeri önökben Oroszország ideiglenes kormányát.

Aztán angol és olasz kollégáim példájára, néhány meleg szóval üdvözlöm az új minisztereket; hangsúlyozom, hogy a háborút a végletekig kell folytatnunk.

Miljukov igen biztató nyilatkozatokkal válaszol szavainkra.

Beszéde meglehetősen hosszú, tígyhogy bőven van időm szemügyre venni Oroszország ez újdonsült urait, akikre oly irtózatossá várt. Egyforma hazafiság, értelmesség, becsületesség árad valamennyiből. De hogy ki vannak merülve a fáradtságtól és a gondoktól! A magukra vállalt föladat szemlátomást meghaladja erejüket. Bár ne roppantaná össze őket túlkorán! Egyetlenegy van köztük, aki nyilván a cselekvés embere: Kerenszki igazságügyminiszter. Harmincötéves, karcsú, középtermetű, az arca borotvált, a haja mint a sörte, arcszíne fakó, szempillái félig lezártak, de szeméből szúrós és lelkes tekintet sugárzik; annál megdöbbenőbb hatással van rám, mert külön áll, kollégái háta mögött; nyilván legeredetibb alakja az

ideiglenes kormánynak és, úgylátszik, hamarosan legfőbb feszítőereje lesz.

A cárizmust megbuktató forradalom egyik legjellemzőbb jelensége az a hirtelen támadt és teljes üresség, amely a veszedelembé jutott uralkodópár körül támadt.

A gárdaezredek, beleértve a Kíséret büszke kózákjait is, a lázadó néppel történt első összejövetelük után nyomban megszegették hűségüküket. Ugyancsak egyetlen nagyherceg sem szállt síkra az uralkodópár szent személyének védelmére; sőt egyikük meg sem várta az uralkodó lemondását és csapatát máris a lázadó kormány rendelkezésére bocsátotta. Végül, néhány dicséretreméltó kivételtől eltekintve, általános volt a gyámoltalanság az udvari emberek, a *pridvornik*, a magasrangú tisztek és méltóságok között, akik a szertartások és fölvonulások káprázatos pompájában a trón természetes őreinek és a cári felség hivatott védelmezőinek látszottak. Pedig sokuknak nem csupán erkölcsi kötelessége, hanem katonai kötelessége, tartozó kötelessége lett volna azonnal föl sorakozni a fenyegetett uralkodópár mellé, síkra szállni megmentésükért, mellettük lenni legalább végső szerencsétlenségükben.

Ezt ma este is megfigyelem, mikor baráti körben ebéden vagyok R.-nénél. A vendégek, körülbelül tizenketten, születésüknél vagy hivataluknál fogva magas rangot foglaltak el a letűnt kormányrendszerben.

Az asztalnál hamarosan elül a párbeszéd moraja. Általános társalgás kezdődik II. Miklósról. Bármily nyomoralt helyzetben van is jelenleg, bármily irtózatosa is közeli jövőjének kilátásai, uralkodásának minden cselekedetét túlzott szigorúsággal ítélik meg; elhalmozzák súlyos régi és

új vádakkal. Mikor mégis kifejezést adok sajnálkozásomnak, hogy ily gyorsan cserbenhagyta családját, gárdáját és udvarát, R.-né fölcsattan:

— De hiszen ő hagyott cserben minket; ő árult el minket; ő szegte meg minden kötelességét; ő tette lehetetlenné számunkra, hogy megvédelmezzük! Nem a családját, nem a gárdáját, nem az udvarát pártolt el tőle: ő pártolt el egész népétől!

Éppen így beszéltek a francia emigránsok 1791-ben; ők is azon a véleményen voltak, hogy XVI. Lajos elárulta a királyság ügyét és csak magamagának köszönheti szerencsétlenségét. És letartóztatása a varennesi menekülés után nem igen hatotta meg őket. Egy brüsszeli fogadós mondta egyiküknek, aki kivételképpen sajnálkozott az eseten: „Vigasztalódjék, uram, ez a letartóztatás nem olyan nagy baj. Igaz, hogy ma reggel Artois gróf kissé szomorúnak látszott; de a kocsi-jában ülő többi urak szemlátomást igen megelégedettek voltak”.

*

Vasárnap, 1917 március 25.

Szándékomban volt ezekben a napokban ebédet adni az ideiglenes kormány tiszteletére, hogy bensőbb kapcsolatba jussak vele és nyilvánosan is bizonyosságot tegyek rokonérzésemről.

Mégis, mielőtt a meghívókat szétküldtem volna, jónak láttam tapintatosan puhatalódnia egyik-másik miniszternél. Ezt bizony jól tettem!

P..., akit a terep kipuhatolásával megbíztam, ma közli velem, hogy figyelmességemtől végtelemül meg vannak hatva, de attól tartanak, hogy szélsőséges körökben félremagyarázzák és ezért arra kérnek, halasszam el tervem megvalósítását.

Ez az apróság elegendő volna bizonyítékul, mennyire gyáva az ideiglenes kormány a *Szovjet-*

tel szemben, mennyire fél a szövetség és a háború mellett nyilatkozni!

Különben a francia szocialistáknak március 18-án orosz elvtársaikhoz intézett hazafiságtól izzó szózatára Kerenszki távirattal válaszolt, amely, remélem, teljesen kiábrándítja a francia demokráciát minden illúzióból az iránt, milyen fogalmat alkot magának az „orosz demokrácia” a szövetségről és a háborúról.*

Az ideiglenes kormány értesítette a *Szovjet-et*, hogy Buchanannel egyetértésben nem adta át a cárnak azt a táviratot, amelyben György király följánlja a cári családnak a brit föld vendégszeretét.

A *Szovjet* végrehajtóbizottsága mégsem enged

* Az orosz igazságügyminiszternek Jules Guesdehez, a francia képviselőház tagjához Párisba küldött távirata:

Mélyen meghatott az a testvéri üdvözlés, amelyet ön Marcel Sembat és Albert Thomas elvtársakkal együtt hozzám intézett.

Mindig meg voltunk győződve, hogy a francia szocializmus részéről küzdelmünkben teljes rokonszenvel és erkölcsi támogatással találkozunk.

Az orosz nép szabad. A munkásosztály és a forradalmi hadsereg áldozata árán megsemmisült az orosz cárizmus, amely minden időben az egyetemes reakció bástyája volt. Mostantól fogva a nép maga építi az életét.

Mikor üdvözljük a demokratikus és köztársasági Franciaországnak hazája földjének védelmében kifejtett hősiességét, az orosz szocialisták, azzal az egyhangú elhatározással, hogy a háborút a demokráciához méltó befejezéséig folytatják, biznak a munkásosztályok nemzetközi összetartásában, hogy diadalmaskodni fognak a reakciós és erőszakos imperializmuson és kivívják a békét, amely oly szükséges az emberiség fejlődésére.

A. KERENSZKI,
igazságügyminiszter; a Munkás- és Katona-
képviselők Tanácsának alelnöke.

bizalmatlanságából és „forradalmi” őrszemeket állított föl Carszkoje-Szelóban és az onnan kiágazó összes utakon, nehogy az uralkodópárt titokban megszöktessék.

*

Hétfő, 1917 március 26.

Benois Nikolajevics Sándor festő és műtörténész, akivel szoros és baráti összeköttetésben vagyok, váratlanul meglátogat.

Francia családból származik, amely Oroszországban 1820 körül telepedett meg; egyike a legműveltebb és legkiválóbb férfiaknak mindazok között, akiket itt ismerek.

Nem egy kedves órát töltöttem már a Waszilij-Osztrovon lévő műtermében s elbeszélgettem vele *de omni re scibili et quibusdam aliis*. Sőt a társalgás politikai szempontból is gyakran értékes volt; mert nem csupán a művészek, írók és egyetemi férfiak színe-javával van összeköttetésben, hanem a liberális és „kadett”-párti ellenzék vezéreivel is. Több ízben kaptam már tőle érdekes értesüléseket ezekről a körökről, amelyekbe még csak nemrég is oly nehéz, szinte tilos volt bejutnom. Egyéni véleményei mindig ötletesek és mélyen szántók, szememben pedig annál értékesebbek, mert ő kiváltképpen annak a tevékeny és tanult osztálynak a képviselője, a tanárok, tudósok, orvosok, művészek, írók, publicisták osztályának, amelyet *intelligenciának* neveznek.

Tehát ma három órákor meglátogatott, éppen amikor távozni készültem hazulról.

Komor hangulatban van és fáradt mozdulattal foglal helyet:

— Bocsássa meg, hogy zavarom. De tegnap este néhány barátommal olyan komor gondolatokat

hánytunk-vetettünk meg, hogy úgy érzem, közölnöm kell őket önnel.

Aztán megragadó és, sajnos, nagyon is pontos képben megfesti előttem az anarchia hatásait a népre, a vezető osztályok apátiáját, a hadsereg fegyelmetlenségét. Szavait ezzel zárja:

— Bármily fájdalmas is számomra ez a vallo-más, úgy érzem, kötelességet teljesítek, amikor megmondom önnek, hogy a háborút nem lehet tovább folytatnunk. A legrövidebb időn belül meg kell kötnünk a békét. Igen, tudom, hogy Oroszországnak becsületbeli kötelessége a szövetségek megtartása és ön eléggé ismer engem, hogy elhigye, mennyire teljes mértékben értékelem ezt a szempontot. De a szükség a történelem törvénye. Lehetetlenségre senki sincs kötelezve!

Ezt válaszolom:

— Ön itt igen súlyos szavakat mondott. Hogy megcáfoljam őket, teljesen tárgyilagos álláspontra helyezkedem, mint valami részrehajlatlan és érdektelen semleges fél, tehát nem veszem tekintetbe, hogy Franciaországnak milyen erkölcsi ítéletet volna joga mondania Oroszország fölött... Mindenekelőtt tudja, hogy Franciaország és Anglia, bármi történjék is, a teljes győzelemig fogja folytatni a háborút. Oroszország elpártolása valószínűleg meghosszabbítaná a küzdelmet, de nem változtatna az eredményen. Bármily gyorsan bomlik is föl az önök hadserege, Németország mégsem meri rögtön kiüríteni az önök frontjait; különben is nagyszámú csapatokra lenne szüksége, hogy biztosítsa az önök területén új zálogait. Az a húsz-harminc-hadosztály, amit elvonhatna a keleti frontról nyugati frontja erősítésére, nem lenne elegendő vereségének meggátlására. Azután bizonyosra veheti, hogy attól a naptól fogva, amelyen Oroszország elárulná szövetségeseit, ezek eltaszi-

tanák őt maguktól. Németországnak teljesen szabad keze volna, hogy az önök rovására kárpótolja magát azokért az áldozatokért, amelyekre más oldalról kötelezni fogják. Igazán nem tételezem föl, hogy önök csak egy szikrányit is bíznának II. Vilmos nagylelkűségében... önök így elveszítenék legalább is Kurlandot, Litvániát, Lengyelországot, Galíciát és Besszarábiát; nem is beszéllek keleti presztízsről és konstantinápolyi terveikről. Ne feledje, hogy Franciaország és Anglia Németországgal szemben roppant zálogokat tart kezében: a tengerek uralmát, a német gyarmatokat, Mezopotámiát és Szalonikit... Végül mindezen kívül az önök szövetségeseinek kezében van a pénzügyi hatalom, amely az Egyesült-Államok csatlakozása révén megkétszereződik, megháromszorozódik. Eszerint mi addig folytathatjuk a háborút, ameddig kell... Tehát bármily nagyok is a jelen óra nehézségei, szedjük össze minden energiánkat és ne gondoljanak semmi másra, csak a háborúra. Nem csupán Oroszország becsülete forog kockán: hanem virágzása, nagysága, sőt talán nemzeti élete.

Ezt mondja rá:

— Sajnos! Semmit sem tudok felelni önnek!... És mégsem folytathatjuk tovább a háborút! őszintén szólván: nem bírjuk!

Ezzel távozik; szemeiben könnyek csillannak. Néhány nap óta mindenütt ugyanazt a pesszimizmust tapasztalom.

Kedd, 1917 március 27.

Március 14-én, vagyis még a cár lemondása és az ideiglenes kormány megalakulása előtt, a *Szovjet prikaz* formájában napiparancsot intézett a hadsereghez, amelyben fölszólította a csapatokat,

hogy azonnal válasszák meg képviselőiket a munkás- és katonaképviselők tanácsába. Ez a *prikaz* egyebek közt elrendelte, hogy minden ezredben válasszanak bizottságot mindennemű hadiszer: puská, ágyú, gépfegyver, páncélos automobil stb. ellenőrzésére és fölhasználására; ezeknek a hadiszereknek a használata semmiesetre sem függhet a tisztektől. Záradékkal a *prikaz* eltörölte a katonai rangok külső jeleit és előírta, hogy ezentúl „a tiszték és a legénység közt támadt minden félreértést” a század-bizottságok intézzenek el. Ezt az épületes okmányt, amelyet Szokolov, Nachamkitz és Szkobelev írt alá, még aznap este táviratilag közölték a fronton levő összes hadseregekkel. A szétküldés lehetetlenség lett volna, ha a lázadók mindjárt az első órában nem szállták volna meg a katonai táviróhivatalokat.

Gucskov, mihelyt elfoglalta a hadügyminiszteri széket, igyekezett rávenni a *Szovjet-et* e rendkívüli *prikaz* visszavonására, amely nem kevesebbet jelentett, mint a hadsereg fegyelmeinek teljes fölbonmlasztását. Hosszas tárgyalások után a *Szovjet* hajlandó volt kijelenteni, hogy a *prikaz-t* egyelőre nem fogják alkalmazni a harcoló hadseregeknél. Közzétételének erkölcsi hatása azért mégis megvan. És Alexejev tábornok legutóbbi táviratai szerint a fegyelmezetlenség szörnyű mértékben kezd elharapódzni a fronton álló csapatok közt.

Fájdalommal gondolok arra, hogy a németek nyolcvan kilométernyire vannak Paristól!...

Szerda, 1917 március 28.

A *Szovjet* újabb manifesztumot ad ki, ezúttal „a világ népeihez”. Hosszú, dagályos szóáradat, hosszú messiási dithyrambus:

— *Mi, Oroszország munkásai és katonái, közöljük veletek az orosz forradalom nagy eseményét és lángoló jókívánságainkat küldjük hozzátok... Győzelmünk a világszabadság és a demokrácia nagy győzelme... Mindenekelőtt hozzátok fordulunk, proletártestvéreink a germán koalícióban. Rázzátok le magatokról a mi példánk nyomán a félig-autokrata igát: ne legyetek többé a hódítás eszközei királyaitok, nagybirtokosaitok, bankáraitok kezében, stb.*

Várom a germán proletariátus választát.

*

Csütörtök, 1917 március 29.

A cárizmus hajótörése óta valamennyi metropolita, érsek, archimandrita-püspök, zárdafőnök, főpap, rendfőnök, akik Rasputin egyházi uszályhordozói voltak, keserves napokat élnek. Mindenütt ellenük támadt nem csupán a forradalmi klikk, hanem nyájaik is, sőt gyakran alárendeltjeik is. Legtöbbjük többé-kevésbé jószántából lemondott hivataláról; sokan elmenekültek vagy börtönbe kerültek.

Pitirim érsek, petrogradi metropolita, rövid fogás után kieszközölte, hogy elmeessen az egyik szibériai kolostorba vezekelni.

Ugyanez a sors érte Moszkva metropolitáját, Makariusz érseket; Charkov érseket, Antoniuszt; Tobolszk érseket, Barnabást; Csernigov püspökét, Vazult stb.

*

Péntek, 1917 március 30.

A forradalomban rejtőző legveszedelmesebb csira néhány nap óta riasztó gyorsasággal fejlődik. Finnország, Livland, Észtország, Lengyelország,

Litvánia, Ukrajna, Georgia, Szibéria függetlenséget, vagy legalább is teljes autonómiát követel.

Valószínű, hogy Oroszország sorsa a föderalizmus lesz. Erre kárhoztatja területeinek roppant nagysága, fajainak sokfélesége, érdekeinek egyre növekvő bonyolultsága. Azonban a mostani mozgalom inkább szeparatista, mint regionalista, inkább szecesszionista, mint föderalista; nem kevesebbre törekszik, mint a nemzet fölbomlasztására. A *Szovjet* tőle telhetőleg támogatja. Hogyne jönnének kísértésbe a Taurisz-palota örültjei és agyalágyultjai, hogy néhány hét alatt lerombolják ezer év történelmi művét!

A francia forradalom azzal kezdődött, hogy hirdette az *egy és oszthatatlan Köztársaságot*. Ezért az elvált ezer meg ezer fejet áldozott föl, de a francia egység meg volt mentve. Az orosz forradalom ezt választotta jelszávául: *a fölbomlott és földarabolt Oroszország*.

•

Szombat, 1917 március 31.

Az anarchista propaganda már a front nagyobb részét megmételtyezte.

Mindenfelől lázongó zavargásokat, tisztek fölkoncolását, tömeges szökéseket jelentenek. Bizonyos katonacsapatok még a tűzvonalban is elhagyják hadtesteiket, hogy elmenjenek megnézni, mi történik Petrogradban vagy a falujukban.

•

Vasárnap, 1917 április 1.

Petrograd új katonai kormányzója, Kornilov tábornok, igyekszik lassan-lassan rendbeszedni a helyőrségi csapatokat. Ez a feladat annál súlyosabb, mert a tisztek javarészét megölték, lefokozták vagy elkergették. A mai napra szemlét ren-

delt el a Téli-palota tercre és igen helyesen, csak a legjobb elemeket gyűjtötte össze, azokat az egységeket, amelyekben legkevésbé tört meg a fegyelem. A cári kormányrendszer bukása óta, most elsősorban gyűlik össze nagyszámú csapat szabályszerű alakulatban.

A külügyminisztérium ablakából nézem a szemlét Buchanannel és Neratovval.

A csapatok — körülbelül tízezer ember — meglehetősen jól tartják magukat és kifogástalanul vonulnak föl. Nagyon kevés a tiszt. Valamennyi zenekar a *Marseillaise-t* játssza, de oly lassú ütemben, hogy komoran hat. Minden században, minden osztályban több vörös zászlót veszek észre ilyen, főuratokkal: *Földet és szabadságot!... Földet a népnek!... Éljen a szocialista köztársaság!...* Alig néhány zászlón olvasom ezt: *Háború a győzelemig!* A Téli-palota tetején óriási vörös zászló lobog.

A látvány rendkívül tanulságos. Katonai szempontból így foglalom össze benyomásaimat: olyan hadsereg ez, amelyben a fegyelem szelleme még nem tűnt el teljesen, amely azonban jóval kevesebbet gondol háborús kötelességeire, mint a politikai és társadalmi megújulásba vetett ve-menei re.

Történelmi és festői szempontból egy ellentét ejt rabnl. Emlékeztetem Buchanant és Neratovot 1914 augusztus 2-ának délutánjára, arra a fenséges jelenetre, amikor a cár megjelent, ugyanennek a palotának az erkélyen, mintán megesküdött az Evangéliumra és a szent ikonokra, hogy mindaddig nem írja alá a békét, míg egyetlen ellenség katona is áll orosz földön. Abban az ünnepélyes órában mellette álltam: komoly volt és sugárzott az arca. A roppant tér még zsúfoltabb volt, mint ma, emberekkel, katonákkal, polgá-

rokkal, munkásokkal, *muzsik-okkal*, nőkkel, gyermekekkel és ez az egész tömeg térdenállva fogadta a cár atyuska áldását és a *Bozse cárja kranje* himnuszt énekelte.

elröppent idők, ó, kihunyt ragyogások,
messzi láthatáron leáldozó napok!

Parisból egy csomó újságot kapok — a legfrissebb is tizenegynapos — és ezek megerősítenek abban a gondolatban, amely a mindennapi távirati jelentések nyomán támadt bennem: a francia közönség lelkesedik az orosz forradalomért! Sajtónkban már megint nem volt meg a mérséklet és az ítélőképesség. Igaz, hogy kénytelenek voltak alkalmazkodni az új kormányrendszerhez és „jó képet vágni a csúnya játékhoz”, minthogy a cárizmus bukása befejezett tény volt. Illendő volt tehát, hogy a francia közvélemény az orosz forradalmat bizalommal és rokonszenvvel fogadja. De nem *hoszanna*-val! A *Szovjet* már túlságosan gögös. Ez a túlzott magasztalás és csodálat hamarosan egészen megrészegeti. A legfőbb hiba nyilván a cenzúrárt terheli, mert az ő kötelessége lett volna mérsékelni a tömjénezők buzgalmát.

Egy magánlevélből, amelyet ugyanaz a futár hozott, arról értesülök egyebek közt, hogy a kamara folyosóin, a szalonokban, a szerkesztőségekben Sir Buchanannek tulajdonítják azt az érdemet, hogy fölidézte a forradalmat abból a célból, hogy véget vessen a német cselszövéseknek. Ez tévedés. Megokolásul hozzáfűznek bizonyos ellenem irányuló kritikát; felhozzák, hogy valamikor a francia diplomácia nagy időkben nem habozott nagy eszközöket alkalmazni; hogy akkoriban nem, volt előtte akadály a törvényesség semmitmondó tisztelete. Felhozzák ellenem nagy hírű

elődömnök, de la Chétardio marquisnak példáját, aki 1741-ben nem habogott bátran szövetkezni a nemzeti párttal, hogy megtörje a német befolyást és a cári trónra emelje Erzsébet Petrovát... Nemsokára rájönnek majd, hogy a forradalom volt a leggyászosabb csapás, ami csak az orosz nacionalizmust érthette.

Ma este vendégem ebédre Seipione Borghese herceg, volt radikális képviselő a Moute-Citorión, aki épp most érkezett Petrogradba leányával, a szépséges Santa hercegnővel. Mind a ketten nagyon fölvilágosodott és művelt emberek, akik közvetlenül akartak látni egy forradalmat... és milyen forradalmat! Többi vendégeim Polovcov úr és felesége, Dolgorukij Zsófia hercegnő, Kutuszov Szergej gróf, Nani Moenigo gróf, Poklevszki stb.

Szóbahozom, milyen kellemes benyomást keltett bennem a mai katonai szemle. Ezzel szemben Polovcov és Poklevszki közli velem azokat a siralmas híreket, amiket a frontról kaptak.

Borghese herceg, akivel hosszasan elbeszélgetek az ebéd után, megkérdi tőlem, mik az orosz forradalomnak azok a jellemvonásai, amelyek engem legjobban meglepnek és amelyek szerintem leginkább megkülönböztetik a nyugati forradalmaktól. Ezt válaszolom:

— Mindenekelőtt vegye számba, hogy az orosz forradalom még alig kezdődött meg és hogy bizonyos erők, amelyekre még roppant szerep vár, mint például a földéhség, a faji antagonizmusok, a társadalmi bomlás, a gazdasági összeomlás, a zsidók elleni gyűlölet, egyelőre csupán elvileg éreztetik hatásukat. Ezzel a föntartással elmondom, mi lepett meg legjobban.

És néhány példával megvilágítom a következő pontokat:

1. A gyökeres különbség a latin vagy angol-szász forradalmár és a szláv forradalmár pszichológiája között. Az előbbieknél a képzelőtehetség logikus és építő; rombol, hogy új épületet emeljen, amelynek minden részletét elképzelte és kigondolta. Az utóbbinál a képzelet tisztán romboló és bomlasztó; ábrándja minden ízében pontatlan.

2. Az orosz lakosság nyolctizedrésze nem tud sem írni, sem olvasni; éppen ezért a gyűlések és *meeting-ek* közönsége annál érzékenyebb az élőszo varázsa iránt s annál jobban befolyásolja a vezetők akciója.

3. Az akarat betegsége otthonos Oroszországban; ezt bizonyítja az egész orosz irodalom. Az oroszok képtelenek állhatatosan kitartani valamely munkájukban. Az 1812. évi háború aránylag rövid volt. A mostani háború oly hosszú és oly kegyetlen, hogy meghaladja a nemzeti temperamentum kitartását.

4. Az anarchia a nyomában járó fantáziával, renyhességgel, határozatlansággal, valóságos gyönyörűség az orosz ember számára. Másrészt ürügyet ad neki a végeérhetetlen nyilvános tüntetésekre, amelyekben kielégíti a látványosság és az izgalom iránti hajlamát, a költészet és a szépség iránti eleven ösztönét.

5. Végül az ország roppant kiterjedése miatt minden tartomány egy-egy gócpontja a szeparatizmusnak és minden város tűzfészke az anarchiának; ez a körülmény egészen megbénítja az ideiglenes kormány amúgy is gyenge tekintélyét.

— Hát mi az orvosság! — kérdezi Borghese.

— A szövetséges országok szocialistáinak be kell bizonyítaniuk szovjetbeli elvtársaiknak, hogy az orosz forradalom politikai és társadalmi hódításai veszendőbe mennek, ha mindenekelőtt nem mentik meg Oroszországot.

Hétfő, 1917 április 2.

Egy párisi távirat közli velem, hogy Albert Thomas muníciós minisztert rendkívüli megbízatással Petrogradba fogják küldeni. Hazafisága, tehetsége, munkaereje, érzéke a gyakorlati valóságok iránt, államférfíúi képessége és mindenekfölött szocialista meggyőződése, nézetein szerint, mindenki másnál alkalmasabbá teszi őt, hogy az ideiglenes kormánynak és a *Szovjet-nck* megmondjon bizonyos kemény igazságokat. Másrészt közlőről fogja látni az orosz forradalmat és hangfogót tesz majd azoknak a hízelgéseknek és raagasztásoknak furcsa hangversenyére, amelyet ez a forradalom Franciaországban földézett.

Ma este baráti körben Gorcsakov herceginnél ebédelek.

A hangulat nem vidám. A társalgás vontatott. Mindenki komor belső merengésbe mélyed. Csak B ... beszédes és mint mindig, keserű gúnyban ad kifejezést pesszimizmusának.

— Micsoda örömet, micsoda büszkeséget érzek— kiált föl —, ha mostanában végigsétálok a városban! ... Folyton ezt mondogatom magamban: Most már ezek a *dvornik-ok*, ezek az *izvoscsik-ok*, ezek a *rabocsik-ok* mind-mind testvéreid!... Ma egy csapat részeg katonával találkoztam; alig tudtam megállni, hogy szívemre ne öleljem őket!

Odafordul Gorcsakov herceghez és így folytatja:

— Konstantinovics Mihály, sürgősen mondjon le a vagyonáról! Vállalja teljesen, gavallérosan a nélkülözést! Gyorsan adja oda birtokait a népnek, mielőtt el nem veszi öntől! Ezentúl csak a szegénységben és a szabadságban keresse a boldogságát!

Ez a keserű irónia nemigen van ínyére a társágnak.

Azután B... komolyra fordítja a szót és megbeszéli velem Oroszország általános helyzetét, a jelentkező nagy áramlatokat, a mindenfelől följáruló félelmetes kilátásokat. Fölsoroljuk azokat a politikai, társadalmi, gazdasági, vallási, faji problémákat, amelyek már fölvetődnek az orosz nép előtt, nem is szólva a háború szörnyű problémájáról, amely *egyenesen* Oroszország létét veti kockára:

— Előre látom, hogy az anarchia hosszú időszaka következik — mondom. — Utána pedig a diktatúra.

— Igen — feleli! ... — Új korszak nyílt Oroszország történelmében, a spanyol-amerikai korszak... Ó! Porfirio Diaz, mikor jössz már?

A beszélgetés során elmondom neki, hogy a március 25-ére esett vasárnap óta nem éneklik már a Notre-Dame de France-ban ezt: *Domine, salvum fac imperatorem nostrum Nicoluum!* A *Domine salvam fac Repitblicum* után megállanak. Várják a forradalomból született kormányért elmondandó új imaformuláf.

— Ezt a formulát könnyű megtalálni — jegyzi meg 13... —: *Domine, salvum fac .crapulam nostrum ruthenam!*

*

Kedd, 1917 április 3.

Miljnkovot rendkívül izgatja az az esemény, amely Kronstadtban, Petrograd bejáratát a Finnöböl felől védő hatalmas tengeri várban történik. A körülbelül 55.000 lakossal bíró város nem ismeri el sem az ideiglenes kormány, sem a *Szovjet* tekintélyét. A nem kevesebb mint 20.000 főből álló helyőrségi csapatok nyílt lázadásban vannak. Miután tisztjeik felét fölkoncolták, körülbelül kétszázat túszul tartanak és a legmegalázóbb mim-

kára, kényszerítik őket, például utcaseprésre, durva kikötői munkára.

Helsingforsban épp ilyen anarchia uralkodik.

Scklüsselburgban a várost forradalmi község-tanács kormányozza, amelynek első dolga volt szövetkezni egy német hadifoglyokból alakult szervezettel. Ennek a szervezetnek a sürgetésére valami hatvan elzász-lotharingiai foglyot, akiknek számára kedvezőbb elbánást eszközöltem ki, szigorú börtönbe vetettek.

Öt óraker meglátogatom Mihajlovics Miklós nagyherceget napóleoni emlékekkel zsúfolt palotájában. A forradalom óta most elsőízben van alkalmam beszélgetni vele.

Bizonyos optimizmust árul el, amelyre csak némasággal felelek. Egyébként nem erősködik a kelleténél jobban, és nehogy azt higgyem, hogy az események túlságosan megzavarták a fejét, ezt az óvatos kijelentést teszi:

— Mindaddig, míg olyan komoly és hazafias férfiak urai a kormánynak, mint Lvow herceg, Miljukov és Gucskov, csupa remény vagyok. Ha egyszer ők alul kerülnek, az lesz az ugrás az ismeretlenbe.

— A Genézis első fejezetében pontos neve van ennek az ismeretlennek.

— Ugyan! Mi a neve?

— *Tohu va bohu*, ami annyit jelent, hogy káosz.

*

Szerda, 1917 április 4.

Tegnap Kerenszki igazságügyminiszter Carszkoje-Szelóba ment, hogy személyesen ellenőrizze a volt uralkodópár őrizetét. Mindent rendben talált.

Benckendorff gróf főudvarnagy, Dolgorukov

herceg udvarnagy, Nariskinné főudvarmesternő, Buxhoevden kisasszony és Hendrikov kisasszony udvarhölgyek, végül a cárevics svájci tanítója, Gilliard osztoznak uraik fogságában. Vyubovné, aki ugyancsak a Sándor-palotában lakott, eltávolították, Petrogradba vitték és a Szent Péter és Pál-erődbe, a hírhedt Trubeckoj-bástyába zárták. Kerenszki beszélgetett a cárral. Megkérdezte tőle, igaz-e, mint a német újságok állították, hogy II. Vilmos több ízben is liberálisabb politika folytatását ajánlotta neki.

— Éppen ellenkezőleg! — kiáltott föl a cár.

A beszélgetés igen udvarias hangon és sokáig tartott. Sőt Kerenszki végül hatása alá került II. Miklós elbűvölő kedvességének, amely oly természetesen sugárzik belőle és több ízben rajtakapta magát, amint így szólította meg:

— *Goszudar!* ... Sire!

Ezzel szemben a cárné fagyosságba burkolódzott.

Vyubovné távozása nem zaklatta föl, legalább is nem annyira, amint gondolni lehetett volna. Miután megelőzőleg oly szenvedélyesen, oly féltékenyen ragaszkodott hozzá, most egyszerre ráhárította a felelősséget minden bajért, amely a cári családot és Oroszországot sújtotta.

— *Mindent ez az átkozott Oenone intézett!*

*

Csütörtök, 1917 április 5.

A következő táviratot intézem Ribothoz:

— *Néhány petrogradi újság közli a Radical egyik cikkét, amely hangoztatja, hogy ki kell cserélni a köztársaság oroszországi képviselőjét. Nem az én dolgom a kérdés lényegére vonatkozólag kezdeményező óhajtasomat kifejezni. Viszont Ex-*

cellenciád eléggé ismer, hogy meg legyen győződve arról, hogy ilyen vonatkozásokban minden egyéni szempont távol áll tőlem. A Radical cikke azonban kötelességemmé teszi kijelentenem, hogy miután az a kiváló megtiszteltetés ért, hogy több mint három éven át képviselhettem Franciaországot Petrogradban, és miután nyugodt lelkiismerettel mondhatom, hogy ez állásomban minden tőlem telhetőt megtettem, éppen nem venném zokon, ha fölmentenének súlyos hivatalom alól és ha a Köztársaság kormánya jónak látná utódot kinevezni helyembe; igyekezni fogok tőlem telhetőleg megkönnyíteni az átmenetet.

Több okom is volt e táviratnak az elküldésére. Mindenekelőtt az ügy érdeke is lehet, hogy fölmentsenek megbízatásom alól; mert bennem bízott a régi kormányrendszer, én pedig nem bízom az új kormányrendszerben. Továbbá innen érzem, hogy a kamara haladó pártjai hadjáratot indítanak ellenem. Ha már úgy kell történnie, hogy visszahívnak, legalább én akarom a dolgot kezdeményezni. Mindig kellőképp értékeltem Sainte-Beuve aforizmáját: „A dolgokat valamivel előbbi kell elhagyni, mint ők elhagynak bennünket”. (Ma nagy ünnepség van a Mars-mezőn, ahol ünnepélyesen eltemetik a forradalmi napok áldozatait, a „nép hőseit”, a „szabadság vértanúit”).

Hosszú árkot ástak a térség keresztátlójában. A közepében vörös posztóval bevont tribün szolgál a kormány emelvényéül.

Reggel óta óriási, beláthatatlan tömegek járnak be a várost fekete zászlók alatt, élükön katonazenével, hogy összeszedjék a kórházakban azt a kétszáztíz koporsót, amelyeknek részük lesz a forradalmi apoteózisban.

A tüntetők száma a legmérsékeltebb becslés

szerint is meghaladja a kilencszázezret, és még-sincs a menetnek egyetlen pontján sem zavar vagy torlódás. Minden csapat a legteljesebb rendet tartotta alakulatában, haladásában, megállásában, énekében. Bár jeges szél fúj, látni akartam a tömeg kibontakozását a Mars-mezőn. A havas és felhőkkel borított égbolt alatt a megszámlálhatatlan tömeg, amely lassan hömpölyög a vörös koporsók kíséretében, rendkívül felséges látványt nyújt. És hogy a tragikus hatás még fokozódjék, az erőd ágyúja percenként megdördül. A színpadias rendezés művészete velükszületett tulajdonságuk az oroszoknak.

Engem azonban legjobban meglep az, ami hiányzik az ünnepségről: a papság. Egyetlen pap, egyetlen ikon, egyetlen imádság, egyetlen kereszt nem volt. Egy ének hangzott el csupán: a *Munkás-Marseillaise*.

Szent Olga és Szent Vladimir ősi ideje óta, vagyis mióta az orosz nép belépett a történelembe, most első ízben folyt le nagy nemzeti esemény az egyház részvétele nélkül. Még tegnap a vallás uralkodott az egész köz- és magánéleten; mindenütt ott volt nagyszerű pompájával, varázslatos fölényével és föltétlenül kormányozta, ha nem is az értelmet és a lelkeket, de minden bizonynal a képzeletet és a híveket. Néhány nappal ezelőtt még ez az ezer meg ezer paraszt, katona és munkás, akiket most itt látok elvonulni magam előtt, nem pillanthatta meg a legkisebb ikont sem az utcán, hogy meg ne állt volna, le ne vette volna sapkáját és nagy kereszteteket ne vetett volna mellé. Micsoda ellentét ez ma! De szabad-e ezen meglepődni? Az eszmék hullámzásában az orosz mindig a szélsőség és az abszolút felé hajlik.

Lassankint kiürül a Mars-mező. Alkonyodik, csípős és jeges köd áramlik a Néva felől. A magá-

nyos térség komor képet ölt... A Nyári-Kert elhagyott fasoraiban térek vissza a követségre és elgondolom magamban, hogy most talán a modern történelem egyik legjelentékenyebb eseményének; voltam tan uja. Ezekben a vörös koporsókban az orosz nép bizánci és moszkovita hagyományát, az ortodox szent Oroszország egész múltját eltemették.

Péntek, 1917 április 6.

Miközben a fronton álló csapatok a szocialista propaganda következtében napról-napra jobban bomlanak, a Kurdisztán hatáiraiban Baratov tábornok parancsnoksága alatt küzdő kis hadsereg derekasan tovább teljesíti kemény kötelességét.

Elfoglalta Kermansah-t és Kizilrabát, azután behatolt Mezopotámiába és csatlakozott az angolokhoz Bagdadtól északkeletre.

Ennek a fényes hadműveletnek az általános háború keretében nyilván csak mellékes a jelentősége; de meglehet, hogy ez az utolsó haditett, amelyet a történetírók föl fognak jegyezni Oroszország katonai évkönyveiben.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

1917 április 7—21.

Szombat, 1917 április 7.

Tegnap az Egyesült-Államok megüzenték a háborút Németországnak.

Miljukov és én üdvözljük egymást ez esemény alkalmából, amely a germán hatalmakat a siker utolsó lehetőségétől is megfosztja. Szorgalmazom, hogy az ideiglenes kormány szelvében-hosszában terjessze az oroszok körében azt a gyönyörű üzenetet, amelyet Wilson elnök intézett a kongresszushoz és amely így végződik:

Nem lehetünk semlegesek, mikor a világ békéje és a népek szabadsága forog kockán. Kénytelenek vagyunk fölvenni a harcot a béke és a szabadság természetes ellenségével. Fömládozzuk életünket, vagyonunkat, mindenünket, azzal a büszke öntudattal, hogy végre itt a nap, amikor Amerika vérét adhatja azokért a nemes elvekért, amelyekből megszületett.

Míg az amerikai demokrácia e nagyszerű nyelven beszél, az orosz forradalomból végképen kihalt a hazafias kötelesség és a nemzeti becsület érzése.

Ma délután a volhyniai ezred, az egykori gárdeezred, amely március 12-én elsőnek lázadt föl s

amelynek példája magával ragadta a helyőrség többi részét, a Mária-színházban hangversenyt rendezett a forradalom áldozatai javára. Teljesen kifogástalan meghívót küldtek Franciaország, Anglia és Olaszország nagyköveteinek. Úgy határoztunk, hogy elmegyünk, nehogy olyan látszata legyen a dolognak, mintha lenéznök az új kormányrendszert: egyébként az ideiglenes kormány is ott lesz az ünepelezen.

Mennyire megváltozott a Mária-színház! Ügyes gépészei vájjon végre tudtak volna-e hajtani ilyen csodálatos díszletváltozást? Valamennyi cári címer, valamennyi aranysas le van tépve. A páholynyitogatók siralmas, szürke munkaruhával cserélték föl pompás udvari libériájukat.

A nézőtér zsúfolt. A közönség polgárokból, diákokból, katonákból áll. A színpadon katonazenekar foglal helyet; a háttérben a volhyniai ezred katonái csoportosulnak.

Minket a baloldali proscénium-páholyba vezetnek, amely a cári család páholya volt, amelyben annyiszor láttam Boris nagyherceget tapsolni, Dimitrij nagyherceget, András nagyherceget tapsolni Ksesinszkájának, Karszavinának, Szpeszivevának, Szmirnovának. Szemben, a cár személye körüli miniszter páholyában együtt van valamennyi miniszter, egyszerű zsakettben. Az öreg Fredericks grófra gondolok, aki csupa sujtás, csupa udvariasság volt, most pedig az egyik kórházban van letartóztatva és súlyos hólyagbajjal kénytelen túrni a legmegszégyenítőbb ápolást két porkolóbjá jelenlétében. Eszembe jut a felesége is, a kitűnő Hedviga Aloiszovna grófnő, aki menedéket kért nagykövetségemen és most az egyik kórházban haldoklik; eszembe jut Wojekov tábornok, a cári paloták parancsnoka, aki az erőd börtönében ül; eszembe jutnak mindazok a

ragyogó szárnysegédek, lovasgárdisták és testőr-lovasok, akik ma halottak, foglyok vagy menekültek.

De a nézőtér érdeklődése a szemben lévő cári páholyon, a díszpáholyon összpontosul. Mintegy harminc személy foglal helyet benne: öreg urak, néhány idős hölgy, komoly, beesett, furcsán kifejező, feledhetetlen arcok, amelyek riadt tekinteteket végigjártatják a közönségen. Ezek a rémuralom hősei és hősnői, akik még alig három héttel ezelőtt is szibériai száműzetésben, Schlüssel-Imrg vagy a Szent Péter és Pál-erőd börtöneiben elteli. Ott van köztük Morozoy, Lopatin, Figner Vera, Izmajlovics Katalin stb. Rémülettel gondolok azokra a testi szenvedésekre és erkölcsi nyomorúságokra, amiket ez a kis csoport képvisel, amiket némán, feledésbe temetetten tűrt. Micsoda epilóg ez Kropotkin *Emlékiratai-hoz* és Dosztojevszkij *A Holtak házának emlékei-hez!*

A hangverseny a *Marseillaise-zel* kezdődik, amely most az orosz himnusz. A teremben csak ligy tombol a taps és a kiáltozás: „Éljen a forradalom!” Néhány „Éljen Franciaország!” kiáltás nekem szól.

Aztán következik Kerenszki igazságügyminiszter hosszú beszéde. Úgyes beszéd, amelyben a háborús téma szocialista frazeológiába van burkolva; maró, szagztatott előadás; kevés, szögletes, parancsoló gesztus. A siker élénk és ez az öröm derűjét vonja a szónok sápadt és vonagló arcára.

A következő felvonásközben Buchanan odaszól hozzám:

— Menjünk, üdvözljük a kormányt páholyában! Ezi jó hatást fog kelteni.

Amint a felvonásköz véget ér, nyomban visszamegyünk páholyunkba.

A rokonszenv és szinte az áhítat moraja fut vé-

gig a nézőtéren; olyasféle, mint valami néma hódolat.

Figner Vera jelenik meg most a színen, a karmester helyén. Egyszerű, igénytelen hajában szürke szalag; fehérszegélyes fekete szövetrohájában inkább előkelő idős hölgy benyomását kelti. Semmi sem mutatja benne azt a félelmetes nihilistát, aki ifjúkorában volt. Különben is jó családból származik, amely rokonságban van a nemességgel.

Nyugodt, egyenletes hangon beszél, minden gesztus nélkül, hangját nem emeli, semmivel sem árulja el szenvedélyét vagy elkeseredését, a bosszú kegyetlenségét vagy a győzelem büszkeségét: így sorolja föl megszámlálhatatlan seregét azoknak, akik ismeretlenül életükkel fizették meg a forradalom mostani diadalát, akik névtelenül pusztultak el az állami börtönökben és a szibériai fegyházakban. A vértanúknak ez az elsorolása úgy pereg le, mint valami litánia, mint valami bús ének. Az utolsó mondatoknak, amelyeket halkabban ejt, leírhatatlanul szomorú, lemondó és szánalmat keltő a hangsúlyuk. Talán csak a szláv lélek képes az ilyen zengésre. Utána a zenekar nyomban gyászindulóba fog, amely mintha folytatása volna a szónoklatnak, amelynek patetikus hatása ekként vallásos elérzékenyülésben végződik. A közönség legnagyobb része sír.

Fölhasználjuk az általános meghatottságot és távozunk; mert azt halljuk, hogy Osejdze, a „munkáspárti” csoport szónoka a háború ellen szándékozik beszélni és hogy valószínűleg nézeteltérésekre kerül a sor stb. Nekünk itt többé nincs helyünk. Meg aztán az az emlék, amelyet ez az ünnepség hagy bennünk, ritka szép: ne rontsuk el. Az üres folyosókon, amelyeken nagy sietve haladok, mintha látnám elegáns barátnőim árnyait,

akik annyiszor jöttek ide elringatni ábrándjait a tánc fantáziáin, akik utolsó szépségei voltak egy mindörökre letűnt társadalomnak.

*

Vasárnap, 1917 április 8.

Majdnem egymillióra becsülik azoknak az embereknek a számát, akik múlt csütörtökön résztvettek a Mars-mezőn tartott gyászszerartáson. A szerartás polgári jellege semmiféle tiltakozást sem váltott ki a népből. Csupán a kozákok jelentették ki, hogy lelkiismeretük nem engedi meg, hogy résztvegyenek olyan temetésen, amelyen nincs ott Krisztus képmása; otthon maradtak a kaszárnyáikban.

De már másnap furcsa, rossz érzés terjedt el a nép közt, a rosszalás, a lelkiismeretfurdalás, a határozatlan nyugtalanság, a babonás előérzetek kényelmetlen érzése. Immár semmi kétség: ez a papok és ikonok nélküli gyászszerartás szentségtörés volt. Isten bosszút fog állni érte. Ah, a kozákok bizony jól tudták! Nem engedték belecsábítaíni magukat ebbe a bűnös kalandba; ezek mindig olyan agyafürtak!... És aztán nem volt-e kegyeletlenség, hogy a koporsókat vörösre mázolták? A koporsók számára csak két keresztény szín van: a fehér meg a sárga; ezt annyira tudja mindenki, hogy a katekizmus nem is beszél róla. Eszerint azzal az ördögi ötlettel, hogy a koporsókat vörösre mázolták, profanizálták a halottakat. Még csak ez hiányzott!... Bizonyosan ez az egész marsmezei szerartás a zsidók mesterkedése volt! ...

A közérzésnek ez a tiltakozása oly általános és oly élénk lett, hogy az ideiglenes kormány jónak látta elosztatni. Rendeletére tegnap papok mentek a Mars-mezőre, hogy elmondják a síron a halotti imádságokat.

Ma este P.-nél ebédelek. Körülbelül tíz vendég van együtt, csupa bizalmas jóbarát. Köztük Nikolajevics Miklós nagyherceg egyik szárnysegéde, B... Szergej herceg, aki a Kaukázusból érkezett.

A társalgás az, egész este folyamán rendkívül élénk; mindenki kifejti véleményét az események folyásáról. Ebből a közlékeny és ötletszerű beszélgetésből ennyit jegyeztem meg:

„A helyzet az utóbbi napokban jelentékenyen rosszabbodott. Az ország egészében véve nem fogadna el olyan megalázó békét, amilyen egy különbéke volna. De teljességgel közömbös a háború iránt, már nem gondol egyébre, csali a belpolitikai kérdésekre, mindenekfölött az agrárkérdésre ... Valóban el kell ismerni, hogy az orosz nép szempontjából a háborúnak nincs többé célja. Konstantinápoly, az Aja-Szófia, az Aranyszarv! De hiszen már senki sem gondol erre az agyrémre, csupán Miljukov s ő is csak azért, mert történetíró... Lengyelország? Az orosz államnak többé semmi köze hozzá, hiszen az ideiglenes kormány proklamálta a függetlenségét. Most már az ő dolga megvalósítania területi egységét; ezen túl ezt kell jelszavául választania: *Polonia fata da se...* Litvánia, Kurland, sőt Livland jövődó sorsáról is teljes közömbösséggel gondolkodnak, azzal a megokolással, hogy hiszen ezek nem orosz területek ... Mindenütt ugyanaz a hangulat. Moszkvában éppúgy, mint Petrogradban. Kiebben éppúgy, mint Odesszában; mindenütt ugyanaz a csüggedés, a nemzeti és hazafias érzésnek ugyanaz a pusztulása... A hadsereg körében sem biztatóbbak a benyomások. A belföldi helyőrségekben teljes a fegyelmezetlenség; renyhesség, kóborlás, szökdösés kapott lábra. A fronton álló csapatok egészen a legutóbbi időkig megőrizték jó

szellemüket. De a legutóbbi sztochodi vereség elárulta, hogy a csapatok már a tűzvonalban is elvesztették erkölcsi összetartásukat; mert egészen bizonyos, hogy az egyik ezred megtagadta a harcбайдulást... Mit szóljunk az általános közígazgatásban, a szállítási, az ellátási, az üzemi szolgálatban uralkodó fejetlenséghez? ...”

Mikor megpróbálom egyik-másik pesszimista állítást megcáfolni, P.-nó ezzel vág vissza:

— Ne ringassa magát illúziókban. Hiába a hivatalos beszédek minden szép frázisa, a háború meghalt. Csak csoda támaszthatná föl!

— Nem jöhet ez a csoda Moszkvából?

— Moszkva sem ér többet, mint Petrograd!

*

Hétfő, 1917 április 9.

Néhány nap óta élénk vita fejlődött ki az ideiglenes kormány és a *Szovjet*, különösbben Miljukov és Kerenszki közt a „hadicélok” tárgyában.

A *Szovjet* követeli, hogy a kormány haladéktalanul lépjen érintkezésbe szövetségeseivel, hogy megkezdjék a béketárgyalást a következő alapon: „Annexiók nélkül, hadisarc nélkül, a népek szabad fejlődése alapján.”

Tőlem telhetőleg bátorítom Miljukovot és kifejtem előtte, hogy a *Szovjet* követelései egyértelműek Oroszország elpártolásával és elfogadásuk örök gyalázatot hozna az orosz népre:

— Több mint tízmillió emberük van még fegyverben — mondom —, nyolc szövetséges támogatja önöket, akiknek javarésze önöknél többet szenvedett, akik azonban még sohasem voltak ilyen elszántak arra, hogy a teljes győzelemig harcoljanak. Most egy kilencedik szövetséges csatlakozik önökhöz, mégpedig milyen szövetséges! Ame-

rika! Ez az irtózatoss háború szláv ügyért indult. Franciaország az önök segítségére sietett s egyetlen pillanatig sem alkudozott támogatásáért . . . És önök lépnének vissza elsőnek a küzdelemtől! — Én annyira az ön nézetén vagyok — hangoztatja Miljukov —, hogy ha a *Szovjet* követelése diadalmaskodnának, azonnal lemondanék a hatalomról!

Egy kiáltvány, amelyet az ideiglenes kormány intéz az orosz néphez s amelyet ma tettek közzé, megpróbálja megkerülni a nehézséget és ködös formulákba burkolja a háború folytatására irányuló szándékát.

Mikor rámutatok Miljukov előtt e formulák háttározatlanságára és gyávaságára, ezt válaszolja:

— Már azt is nagy sikernek tekintem, hogy ezeket bele lehetett iktatni a kiáltványba. Kénytelenek vagyunk nagyon óvatosan viselkedni a a. *Szovjet-tel* szemben; mert még nem számíthatunk a helyőrségre, hogy megvédelmez bennünket.

Csakugyan a *Szovjet* az úr Petrogradban!

Szerda, 1917 április 11.

Délben vendégeim: a „kadett-párt” iader-je, Maklakov Vazul, Dolgorukij Zsófia hercegnő, Seipione Borghese herceg, Benois Nikolajevics Sándor festő és műtörténész.

Maklakov, akinél közelebről senki sem látta a forradalmat, elmeséli a keletkezését.

— Egyikünk sem látta előre a mozgalom terjedelmét — jegyzi meg —, egyikünk sem volt elkészülve ilyen katalizmára. Igaz, tudtuk, hogy a cári kormányrendszer korhadt; de hogy ennyire korhadt, nem is sejtettük. Ezért semmi sem volt előkészítve. Tegnap beszélgettem erről Maxim

Gorkijjal és Csejdzévcl; még most sem tértek magukhoz meglepetésükből.

— Hát akkor — veti föl a kérdést Eorghese —, Oroszországnak ez a lángbaborulása magától jött?

— Igen, egészen magától.

Fölhívom a figyelmét, hogy 1848 februárjában ugyancsak senkit sem lepett meg jobban a forradalom győzelme, mint a köztársasági párt vezetőit, Ledru-Eollint, Avmand Marras-t, Louis Blanc-t; hozzáteszem:

— Sohasem lehet megmondani, hogy a Vezúv kitörése ezen meg ezen a napon, ebben meg ebben az órában következik be. Már az is elég, ha meg tudják figyelni az előzetes jeleket, ha észre tudják venni az első földlökéseket, ha annyit meg tudnak mondani, hogy a kitörés elkerülhetetlen és fenyegető. Az aztán Pompeji és Herculánium lakosainak a baja, ha nem elég nekik ez a figyelmeztetés!*

Carszkoje-Szelóban a bukott uralkodópár őrizetét szigorúbbra fogják.

A cár mindig rendkívül közömbös és csendes; nyugodt, gondtalan arccal naphosszat lapozgat az újságokban, cigarettázik, *puzzles-t* rak, gyermekeivel játszik, havat lapátol a kertben. Mintha valahogy jólesnék neki, hogy végre megszabadult uralkodói hatalmától.

Diocletianus Salonában, V. Károly San-Yusteben nem élt derűsebben.

Az 1917-iki orosz szocialisták ugyanazt a meglepetést érezték, mint az 1848. év francia republikánusai. Egy Párásban, 1920 március 12-én tartott konferencián Kerenszki kijelentette, hogy politikai barátai 1917 március 10-én együtt voltak nála és egyhangúlag abban állapodtak meg, hogy Oroszországban lehetetlenség a forradalom. Két nap múlva a cárizmus megbukott. (V. ö. *le Journal du peuple*, 1920 március 14. számát.)

A cárné épp ellenkezőleg misztikus rajongásban él; szüntelenül ezt hajtogatja:

— Isten mérte ránk ezt a megpróbáltatást; örök üdvösségemért hálával fogadom.

Néha mégis megesik vele, hogy nem tudja elfojtani kitörő fölháborodását, amikor látja, hogy végrehajtják a szigorú parancsokat, amelyek még a palota körzetén belül is megfosztják a cárt minden, szabad mozgástól. Egy-egy őrszem útját állja valamelyik galéria küszöbén; a közösen elköltött étkezés után a gárdatiszt közli vele a parancsot, hogy szobájába kell mennie. II. Miklós egyetlen szó ellenvetés nélkül engedelmeskedik. Alexandra Feodorovna toporzékol és lázadozik, mintha valami inzultus érte volna; de hamarosan erőt vesz magán, megnyugszik és ezt mormolja:

— Ebbe is bele kell törődnünk ... Nemde, Krisztus is fenékgig ürítette a kelyhet!

Szombat, 1917 április 14.

Három francia szocialista képviselő, Moutet, Cachin és Lafont tegnap este Bergenen és Torneón át Párisból ideérkezett; azért jöttek, hogy okosságra és hazafiságra intsék a *Szovjet-et*. Kíséretükben van a *Labour Party* két tagja, O'Grady és Thorne.

Moutet ügyvéd; Cachin és Lafont a filozófia tanárjai; O'Grady műasztalos, Thorne ólommunkás. Eszerint a francia szocializmust klasszikus nevelésű intellektuettek képviselik, az angol szocializmust pedig mesteremberek, *matter-of-fact-men*. Egyfelől az elmélet, másfelől a realizmus.

Három honfitársam ma jelentkezik hivatalomban. Első benyomásom róluk teljesen kielégítő. Tökéletesen egyetértünk ama föladat tekintetében,

amelyet itt be kell tölteniük. Legfőbb gondjuk, vajjon Oroszország képes-e folytatni a háborút és várható-e még tőle olyan erő kifejtés, amely lehetővé teszi számunkra békeprogramunk megvalósítását. Kifejtem előttük, hogy ha sikerül megnyerniük a *Szovjet* bizalmát, ha baráti határozottsággal beszélnek velem, ha sikerül bebizonyítaniuk neki, hogy a forradalom sorsa összefügg a háború sorsával, akkor az orosz hadsereg újból fontos szerephez juthat, a tömeg, esetleg a lököerő szerepéhez, stratégiai terveinkben. Békeprogramunkat nyilván hozzá kell idomítanunk a probléma új föltételeihez. Nyugaton nem látok semmi okot, amiért le kellene mondanunk követeléseinkről és korlátozni kellene reményeinket, hiszen az amerikai segítség körülbelül kárpótol az orosz támogatás csökkenéséért. De Kelet-Európában és Kis-Ázsiában kétségtelenül föl kell áldoznunk valamit ábrándjainkból; egyébként azon a véleményen vagyok, hogy ha ügyesen fogunk hozzá, ha diplomáciánk idejekorán átmegy azon a fejlődésen, amelyre előbb-utóbb úgysis kénytelen lesz, ez az áldozat nem fog túlságosan sokba kerülni Franciaországnak. Kijelentik, hogy tökéletesen egyetértenek velem.

Egy órákor bizalmas körben a nagykövetségen ebédelünk. Mindaz, amit a francia közvélemény hangulatáról velem közölnek, kielégítő.

Amint itt látom őket szalonomban, arra a furcsa és paradox látványra gondolok, amit az ő ittlétük jelent. A szocialista párt huszonöt éven át szüntelenül támadta a francia-orosz szövetséget. És ma három szocialista képviselő jön megvédelmezni ezt a szövetséget... Oroszországgal szemben!

Mikor távoznak tőlem, a Mars-mezőre mennek és koszorút helyeznek a forradalom áldozatainak sírjára, mint ahogy valamikor a fran-

cia Köztársaság kiküldöttei megkoszorúzták a Szent Péter és Pál-erődben III. Sándor sírját. Mint Sainte-Beuve írta: „Csak sokáig kell élni, hogy az ember meglásson mindent és mindennek az ellenkezőjét.”

*

Vasárnap, 1917 április 15.

Ortodox naptár szerint ma van húsvétvasárnap. Semmiféle incidens, semmiféle újítás nem történt a nagyhéten, legföljebb annyi, hogy a színházak, amelyek azelőtt a nagyböjt utolsó két hetében zárva tartották kapuikat, most egészen nagyszerdáiig játszottak.

Ma éjjel Petrograd valamennyi templomában megtartották a szokott pompával a Feltámadás ünnepélyes szertartását. Pitirim metropolita távollétében, aki már elvonult szibériai kolostorába, a Nevszkij Szent Sándor Lavrájában Tichon jaroszlawli érsek mondta a főpapi misét, míg a két püspöki helynök, Gennadiusz és Benjámín a Szent Izsák és a Kazáni Miasszonyunk templomában misézett. Ezekben a nagy székesegyházakban épp akkora tömeg tolongott, mint az előző években.

Elmentem a Kazáni Miasszonyunk templomába. Ugyanaz a látvány tárult elém, mint a cárizmus idejében, ugyanaz a fenséges pompa, ugyanazok a pazarul fényes szertartások. De még sohasem figyeltem meg az orosz jámborságnak ilyen fokozott kifejezését. Körülöttem a legtöbb arc megragadom buzgó könyörgésbe vagy lesújtott rezignációba mélyedt. A mise utolsó pillanatában, amikor a papság az arany lángolásában kilépett az ikonosztázion mögül és fölzendült az ujjongó ének: *Dicsőség a Szentháromságnak! örök dicsőség! Üdvözítőnk, Krisztus, föltámadott!* — az izgalom hulláma hömpölygött végig a hívőkön, és amikor

szokás szerint megcsókolták egymást, ezzel a szóval: „*Krisztus föltámadott!*”, láttam, hogy sokan zokognak.

Ezzel szemben úgy értesülök, hogy a Kolomna, a Galernája, a Vyborg munkásnegyedekben több templom majdnem egészen üres volt.

A francia szocialista képviselőket és angol elvtársaikat ma délután fogadta a *Szovjet*.

A fogadtatás hideg volt, sőt oly hideg, hogy Cachin megzavarodott, és hogy lehetővé tegye a megbeszélést, jónak látta „kidobni a ballasztot”. Nos, ez a „ballaszt” nem kevesebb volt, mint Elzász-Lotharingia, amelynek Franciaországhoz való visszacsatolását nem mint jogot hangoztatta, hanem úgy emlegette, mint egyszerű eshetőséget, amely mindenféle föltételtől függ, például a népszavazástól.

Ha ez az egész támogatás, amit képviselőink hoztak számomra, akkor jobb lett volna, ha ide sem jönnek!

A *Szovjet-nek* ugyanezen az ülésén jelent meg újra, negyedévi száműzetés után első ízben, orosz közönség előtt Plechanov, aki a francia és angol kiküldöttekkel együtt érkezett Franciaországból.

Plechanov nemes alakja a forradalmi pártnak, megalapítója az orosz szociáldemokráciának; tőle hallotta az orosz proletariátus az első fölhívást az egyesülésre és szervezkedésre. Ezért ünnepélyes fogadtatást rendeztek számára, mikor tegnapelőtt este a Finn-pályaudvaxon megérkezett, és az ideiglenes kormány hivatalosan megjelent üdvözlésére.

Éppígy, mikor ma belépett a Taurisz-palotába, mindenfelől fölharsant az éljenzés. De mikor a háborúról beszólt, mikor hangos szóval követelte a szociálpatrióta nevet és kijelentette, hogy éppúgy nem szándékozik alávetni magát a Hohenzollernek zsarnokságának, mint a Romanovok despo-

tizmusának, mélységes csönd támadt körülötte és számos padon moraj futott végig.

*

Hétfő, 1917 április 16.

Megkértem a három szocialista képviselőt, hogy ma látogassanak meg. Kifejtettem előttük, milyen veszedelmesek azok a túlságosan engedékeny nyilatkozatok, amelyeket egyikük tett tegnap a *Szovjet* előtt, Cachin ezt válaszolja:

— Ha így beszéltem, az, őszintén szólván, csak azért történt, mert nem tehettem másként. Ahelyett hogy barátok gyanánt fogadtak volna bennünket, valóságos kihallgatás alá fogtak, mégpedig olyan hangon, hogy én már-már azt hittem, hogy kénytelenek leszünk távozni.

Mielőtt ma visszamennék a Taurisz-palotába, megígérik, hogy a lehetőséghez képest jóváteszik tegnapi engedményeiket.

Amikor délben visszatérek a külügyminisztériumba, Miljukov rögtön szóba hozza ezeket a sajnálatos engedményeket:

— Hogyan szálljak szembe én maximalistáink követeléseivel — kérdezi —, ha maguk a francia szocialisták földadják a játékot!

Kedd, 1917 április 17.

Kerenszki igazságügyminiszter a nagykövetségen ebédel Cachin, Moutet és Lafont társaságában.

Kerenszki csak azzal a föltétellel fogadta el meghívásomat, hogy rögtön az étkezés után távozhat; mert két órára a *Szovjet-be* kell mennie. Az a fontos, hogy kapcsolatba kerül három képviselőnkkel.

A társalgás nyomban a bábomra terelődik. Ke-

renszki elmondja, mi a lényege Miljukovval való nézeteltérésének: az, hogy a szövetségeseeknek revidálniuk kell békeprogramjukat, hogy az orosz demokrácia fölfogásához alkalmazzák. Azok a gondolatok, amelyeket ennek támogatására kifejt, a „munkáspárt” gondolatai, amelyet ő a Dumában képviselt és amely elsősorban a parasztok pártja, az a párt, amelynek jelszava *Zemla i Vola*, „Föld és szabadság”. Eme véleményének fentartásával erőteljesen hangoztatja, hogy folytatni kell a küzdelmet a német militarizmus ellen.

Mi csak hallgatjuk, nem igen mondunk ellent. Egyébként sejtem, hogy szocialista vendégeim a lelkük mélyén többé-kevésbé igazat adnak neki. Én magam, minthogy még nem tudom, milyen magatartást kell tanúsítania Albert Thomasnak megbízatása szerint az orosz szocializmussal szemben, tartózkodó álláspontra helyezkedem. Alighogy a kávéfőlszolgálat, Kerenszki a *Szovjet-be* siet, ahol a nemzetközi marxizmus apostola, a Svájcból Németországon át ideérkezett Lenin újból a politika színterére lép.

Néhány nappal ezelőtt a helsingforsi orosz templomban gyalázatos esemény történt. Éppen Polivanov sorhajóhadnagy gyászmiséjét tartották, akit legénysége a legutóbbi zavargások folyamán meggyilkolt. Ortodox szertartás szerint a koporsó nyitva volt. Egyszerre csak egy csoport munkás és matróz rontott be a templomba. Itt sorban egymásután elvonultak a ravatal előtt és mindegyik arcul köpte a halottat. A kétségbeesett, zokogó özvegy zsebkendőjével törölgette a bemocskolt arcot és kérte a nyomorultakat, hagyják abba a gyalázkodást. De durván félrelökték, megragadták a koporsót, fölemelték, kifordították a holttestet, össze-vissza hányták a gyertyákat, a koszo-

rukat és a *Marseillaise-t* üvöltözve, távoztak a templomból.

*

Szerda, 1917 április 18.

Miljukov ma sugárzó arccal mondja:

— Lenin tegnap a *Szovjet* előtt tökéletes kudarcot vallott. A pacifista felfogás mellett kardoskodott, oly szélsőségesen, oly szemérmetlenül és oly ügyetlenül, hogy kénytelen volt elhallgatni és távozni, mert lehurrogták... A kudarcból nem fog föltámadni.

Orosz módra ezzel válaszolok:

— Adja Isten!

De attól tartok, hogy Miljukov megint áldozatul esik optimizmusának. Tudniillik Lenin visszatérését úgy magyarázzák előttem, mint a legveszedelmesebb megpróbáltatást, amit az orosz forradalomnak át kell élnie.

*

Csütörtök, 1917 április 19.

Brusszilov tábornok ezt a különös táviratot intézte Lvov herceghez:

A délnyugati hadsereg egybegyűlt katonái, tisztjei, tábornokai és hivatalnokai elhatározták, hogy az ideiglenes kormánynak tudomására hozzák azt a mélységes meggyőződésüket, hogy az alkotmányozó nemzetgyűlésnek minden jog szerint az orosz föld első fővárosában kell összeülnie. Moszkvát a nép tudatában nemzeti történelmünk legjelentékenyebb eseményei megszentelték: minden ízében orosz és drága kincse az orosz szívnek Moszkva. Az alkotmányozó nemzetgyűlésnek Petrogradba való összehívása — ebbe a városba, amely hivatalnok és kozmopolita jellegénél fogra

mindig távol állott az orosz élettől — logikátlan és mesterkélt eljárás volna s ellenkeznek az orosz nép minden vágyával. Teljes szívemből csatlakozom ehhez a határozathoz s mint orosz polgár kijelentem, hogy az orosz történelem pétervári korszakát befejezettnek tekintem.

BRUSSZILOV.

*

Péntek, 1917 április 20.

A francia szocialista képviselők kezdenek kiábrándulni az orosz forradalomból, mióta közéről látják. Az a méltatlan fogadtatás, amelyben a *Szovjet* részesítette őket, kissé lehűtötte csodálatukat. Mégis jó adag illúziót táplálnak még: hisznek abban, hogy az orosz népet „egy bátran demokratikus, az internacionalizmus felé hajló politikával” föl lehet villanyozni. Igyekszem bebizonyítani tévedésüket: — Az orosz forradalom lényegileg anarchikus és romboló. Magára hagyatva csak a csöcselék és a szoldateszka irtózatos demagógiájával, minden nemzeti kötelék szétszaggatásával, Oroszország teljes fölfordulásával végződhetik. Az orosz jellem sajátos túlzásával hamarosan a szélsőségbe jut: arra van kárhozthatva, hogy a pusztulásba és a barbárságba, az irtózatba és a képtelenségbe süllyedjen. Önök nem is sejtik, milyen hatalmas erők szabadultak föl... Vájjon lehetséges-e még elhárítani a katasztrófát olyan eszközökkel, mint az alkotmányozó nemzetgyűlés haladéktalan összeillese vagy a katonai államcsíny! Nem hiszem. Pedig a mozgalom még csak a kezdetén van. Tehát többékevésbé meg lehet fékezni, lassítani, irányítani, időt lehet nyerni. Néhányhónapos haladék főbenjáró fontosságú volna a háború kimenetelére... Az a támogatás, amelyben önök a szélsőségeket

részesítik, siettetni fogja a végső összeroppanást. De hamarosan észreveszem, hogy süket füleknek beszélek: nincs meg bennem a Ceretelliek és a Csejdzők, a Szkobelevék és a Kerenszkick dagályos ékesszólása.*

Szombat, 1917 április 21.

Mikor Miljukov a minap biztosított róla, hogy Lenin visszavonhatatlanul hitelét veszítette a *Szovjet* előtt túlzó defétizmusa miatt, megint áldozatául esett optimista illúziójának.

Épp ellenkezőleg, úgy veszem észre, hogy Lenin tekintélye az utóbbi napokban jelentékenyen megnövekedett. Nem kétséges, hogy máris személye körül és akarata alatt egyesítette a forradalom valamennyi örültjét; mostantól fogva félelmes vezérnek mutatkozik.

Uljanov Iljics Vladimír, akit Leninnek neveznek, 1870 április 23-án született Szimbirszkben, a Volga mellett, tiszta orosz családból. Apja a vidéki kisnemesség tagja volt és a tanügyi igazgatásban viselt valami hivatalt. 1887-ben bátyját, aki belekeveredett egy III. Sándor ellen irányuló merény-

* A *l'Heure* című újság¹ 1918 június 5-iki számában Marcel Caehin úr a következőkben foglalta össze megbeszéléseinket:

Míg Montét és én azt hangoztattuk, hogy még egy erőfeszítést kell tennünk demokratikus szellemben, hogy megpróbáljuk Oroszországot talpraállítani, Pa-leologue úr pesszimista módon ezt válaszolta: „Önök önmagokat áltatják, ha azt hiszik, hogy a szláv nép talpraáll. Nem. Mostantól fogva sorsa a bomlás. Katonailag: nem várhatnak tőle többé semmit. Semmiféle erőfeszítés nem mentheti meg; vesztébe rohan; történelmi útját követi; az anarchia leleselkedik rá. EZ még hosszú évekig senki sem tudja megmondani, mi lesz belőle...” Mi a magunk részéről nem voltunk hajlandók ennyire kétségbeesni a szláv lélek fölött.

letbe, halálra ítélték és főlakasztották. Ez a dráma döntő hatással volt az ifjú Iljics Vladimir egész életére, aki akkoriban fejezte be tanulmányait a kazáni egyetemen: testestül-lelkestül belevetette magát a forradalmi mozgalomba. Innen kezdve a cárizmus megbuktatása volt a rögeszméje és Karl Marx evangéliuma lett a breviáriuma. 1897 január havában a rendőrség, amely megfigyelés alatt tartotta, három évre Minusinszkbe száműzte, a Jenisszei felső folyásához, Mongolország határára. Büntetésének leteltével engedélyt, nyert Oroszország elhagyására és Svájcban telepedett le, ahonnan gyakran eljárt Parisba. Fáradhatatlan tevékenységgel hamarosan tüzes szektát alapított, amelyet a nemzetközi marxizmus rajongó kultuszában nevelt. Az 1905. évi lázadó zavargások folyamán egy pillanatra azt hitte, hogy ütött az órája és titokban visszatért Oroszországba. De a válság hamarosan véget ért; előjáték volt csupán, a népszenevedélyek első ébredése. Visszament tehát száműzetésébe.

Lenin utópista és fanatikus, próféta és metafizikus, nem ismer lehetetlenséget és képtelenséget, elzárkózik az igazságosság és a könyörület minden érzelme elől, erőszakos és macchiavellista, a büszkeség bolondja; messiási ábrándjait vakmerő és hideg akarattal, metsző logikával, a prozelitizmus és az uralkodnitudás rendkívüli hatalmával szolgálja. Első beszédeiről kapott jelentéseim azt mondják, hogy a munkás- és paraszttömegek forradalmi diktatúráját követeli; hirdeti, hogy a proletariátusnak nincs hazája és teljes szívéből kívánja az orosz seregek vereségét. Ha agyrémeivel szembeszegeznek egy-egy, a valóságból vett ellenvetést, ezzel a büszke mondással felelt rá: „Fütyülök a valóságra!” Ezért kárba veszett fáradság, ha valaki be akarja bizonyítani

neki, hogy az orosz hadsereg pusztulásával Oroszország zsákmányként hull a győztes német karjaiba, aki, miután jóllakott és kielégítette magát belőle, odadobja majd az anarchia végvonaglásainak. Ez az ember annál veszedelmesebb, mert állítólag tiszta, józan, esztétikus életet folytat. Amint én képzelem, van benne valami Savonarolából és Maratból, Blanquiból és Bakuninból.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

1917 április 22—május 6.

Vasárnap, 1917 április 22.

Ma este tizenegy órakor érkezik Albert Thomas a Finn-pályaudvaron, egész sereg tiszt és titkár kíséretében.

Ugyanebből a vonatból körülbelül húsz közismert száműzött száll ki, akik Franciaországból, Angliából és Svájcban jönnek. Ezért a pályaudvar vörös zászlókkal van föllobogóztatva. Hatalmas tömeg szorong minden talpalatnyi helyen. Számos küldöttség csoportosul rikító vörös zászlók alatt a *hall* bejáratánál és a vörös-gárda, amely a városi rendőrséget pótolja, a perronon a vörösnyakkendős, vörösszalagos apacsok legszebb példányait sorakoztatja föl, amelyekkel csak Petrograd városa dicsekedhetik.

Amint a vonat feltűnik, viharos éljenzés harsan föl. De a pályaudvar alig van megvilágítva; nyúlós és jeges köd sűrűsödik a levegőben; podgyászok és ládák tömege áll fölhalmozva mindenütt egészen a sínekig, úgyhogy ezeknek a proskribáltaknak a visszatérése diadalmas is és egyúttal komor is.

Miljukov, Terescsenko és Konovalov velem jött a francia küldöttség fogadására. A hivatalos üdvözlések után Albert Thomast általános éljenzés közepette kocsimhoz vezetem.

Ez a látvány élesen különbözik attól, amelynek 1916 májusában tanúja volt és megremegtetéi for-

radalmár idegeit. Csillogó tekintettel néz körül. Többször is odaszól hozzám:

— De hiszen ez a forradalom, a maga egész nagyságában, a maga egész szépségében!...

Az Európa-szállóban, ahol lakosztályt tartotak fenn számára, beszélgetni kezdünk. Tájékoztatom mindarról, ami Franciaországból való elutazása óta történt; elmondom, mennyivel súlyosabbra vált a helyzet az utóbbi két hétben; elbeszélem a Miljukov és Kerenszki között támadt konfliktust; végül hangsúlyozom azokat a szempontokat, amelyek szerintem megkövetelik, hogy támogassuk a külügyminisztert, minthogy ő a szövetség politikájának a képviselője.

Albert Thomas figyelmesen végighallgat és ezt az ellenvetést teszi:

— Nagyon vigyáznunk kell, hogy meg ne bántuk az orosz demokráciát... Éppen azért jöttem ide, hogy minderről tájékozódjam... Holnap majd folytatjuk a beszélgetést.

*

Hétfő, 1917 április 23.

Az Albert Thomas tiszteletére adott ebéden vendégeim: Miljukov, Teresesenko, Konovalov, Neratov és személyzetem.

A három orosz miniszter optimizmust mutat. A kormányban megnyilatkozó szakadásról beszélgetünk. Miljukov szokott jókedvével és széles gondolatfűzésével fejtegeti a közte és Kerenszki között támadt konfliktust, Albert Thomas hallgat, kérdezősködik, keveset beszél, de kifejezi végtelen bizalmát az orosz forradalomban és ékes szavakban rója le előtte a csodálat adóját.

Mikor vendégeim távoznak, Albert Thomas megkér, hogy négyszemközt beszélhessen velem dolgozószobámban. Itt barátságosan komoly hangon így szól hozzám:

— Bibot úr egy önnek szóló levelet bízott rám és meghagyta, hogy akkor adjam át, amikor jónak látom. Az ön jellemét sokkal jobban becsülöm, hogysem ne adnám át most mindjárt. Tessék.

A levél április 13-án kelt. Minden meglepetés, cseppnyi izgalom nélkül olvasom.* Mikor az olvasást befejezem, ezt mondom Albert Thomasnak:

(Miniszterelnökség

Külügyminisztérium.

Paris, 1917 április 13.

Nagykövet úr,

a kormány jónak látta rendkívüli megbízatással Petrogradba küldeni a hadiszer- és hadianyaggyártás miniszterét. Ön arról értesített, hogy Albert Thomas urat, tekintettel azokra az emlékekre, amelyeket Oroszországban hagyott és arra a befolyásra, amelyeket bizonyos körökben gyakorolhat, az ideiglenes kormány és különösen Miljukov úr szívesen fogadná.

Hogy teljesen szabadon folytathassa működését, kérem önt, szíveskedjék szabadságra hazatérni Franciaországba, miután megegyezett vele elutazásának időpontjára nézve. A nagykövetség ügyeit szíveskedjék átadni Doulcet úrnak, aki az ön utódjának kinevezéséig ügyvivői minőségben fog működni.

A kormánynak az a véleménye, hogy önnek a cárhoz való viszonya jelentékenyen megnehezítené hivatásának teljesítését a jelenlegi kormány mellett, ön belátja, hogy a dolgok új rendjében új emberre van szükség és ön azzal az őszinteséggel, amelynek előkelőségét igen nagyra becsülöm, kijelentette nekem, hogy hajlandó a köz érdekében félreállni és eltekinteni minden egyéni szemponttól. Súlyt vetek rá, hogy megköszönjem önnek az önzetlenség eme bizonyítékát, amely az ön részéről nem lep meg, s egyúttal kijelentem, hogy nem fogunk megfélemezni ama nagy szolgálatokról, amelyeket hazánk-nak telt.

Ha majd visszatér Franciaországba, együtt fontolóra vesszük, milyen elhelyezkedést biztosíthatunk az ön számára, a legmesszebbmenő módon számot vetve az ön egyéni érdekeivel és hajlamaival.

— Ebben a levélben nincs semmi, amibe bele ne nyugodnám, ami meg nem hatna. Elutazásomig, amelyet nézetem szerint aligha lehet május 10-ikénél korábbi időpontra megállapítani, tőlem telhetőleg támogatni fogom önt.

Melegen megrázza kezemet és ezt mondja:

— Sohasem fogom elfelejteni az ön móltóság-teljes magatartását és boldog vagyok, hogy hódolattal nyilatkozhatom róla abban a táviratban, amelyet még ma elküldök a Köztársaság kormánynak.

Megbeszéljük látogatásainak és munkájának Programját, azután távozik.

*

Kedd, 1917 április 24.

Ebédre vendégül látom angol és olasz kollégáimat, Albert Thomas társaságában.

Carlotti kijelenti, hogy teljesen osztja felfogásomat, amellyel hangoztatom, hogy támogatnunk kell Miljukovot Kerenszkivel szemben és hogy súlyos hiba, volna, ha nem szegeznők szembe a *Szovjet-tel* a szövetséges kormányok politikai és erkölcsi tekintélyét. Fejtegetéseimet ebben foglalom össze:

— Miljukovval és az ideiglenes kormány mérsékelt elemeivel van még reményünk, hogy gátat vethetünk az anarchia terjedésének és megtarthatjuk Oroszországot a háború számára. Kerenszkivel bizonyosan a *Szovjet* diadalmaskodik, ami egyértelmű a népszenvedélyek fölszabadulásával, a hadsereg fölbomlásával, a nemzeti kötelekek megszakadásával, az orosz állam pusztulásával. És ha már Oroszország bukása elkerülhetetlen, legalább mi ne nyújtsunk hozzá segédkezet!

Albert Thomas, Buchanan támogatásával, hátrózzottan Kerenszki mellett nyilatkozik:

— Az orosz demokrácia minden ereje forradalmi lendületben van. Egyedül Kerenszki képes a *Szovjet* segítségével bizalmunkra érdemes kormányt alakítani.

Szerda, 1917 április 25.

Ma este Albert Thomas és én az angol nagykövetségen ebédelünk. De ő már félnyolckor megjelenik a dolgozószobámban: beszámol egy hosszú beszélgetésről, amelyet ma délután folytatott Kerenszkiel s amelynek főtárgya a „hadicélok” revíziója volt.

Kerenszki erélyesen sürgette e revízió megkezdésének szükségességét, a *Szovjet* határozatának megfelelően; az a véleménye, hogy a szövetséges kormányok minden hitelüket elvesztik az orosz demokrácia szemében, ha nem mondanak le nyíltan annexiók és hadisarcos programjukról.

— Megvallom — mondja Albert Thomas —, igen mély hatást tett rám erőteljes érvelése és az a tűz, amellyel nézetei mellett síkra szállt...

Aztán fölkapja azt a metaforát, amelyet a mi nap Cachin használt és ezt mondja:

— Kénytelenek leszünk kidobni a ballasztot.

Fölhozom ellene, hogy az orosz demokrácia nagyon is ijjone, nagyon is tudatlan, nagyon is műveletlen és nem tarthat igényt arra, hogy irányt szabjon a francia demokráciának, az olasz demokráciának és hogy a szövetség egész politikája kockán forog. Ismétli:

— Mindegy! Ki kell dobnunk a ballasztot!

De már majdnem nyolc óra. Indulunk az angol nagykövetségre.

Rajtunk kívül jelen van: Belosszelszkij Szergej herceg és felesége, Trubeckoj Mária hercegnő, Polovcov úr és felesége stb.

Albert Thomas végtelenül kedves és lelkeségével, szellemességével, eleven, és színes beszédével, tökéletes közvetlenségével mindenkinek a tetszését megnyeri.

Mégis két-három ízben azt a megállapítást teszem, hogy őszinteségének csak javára válnék, ha tapintatosabb, kevésbé közlékeny, kissé tompítottabb volna. Így például túlságos gyönyörűséggel hivatkozik forradalmár múltjára, szerepére az 1911. évi vasutassztrájkban, arra a kéjes elégtételre, amelyet most érez, mikor itt él a viharzó nép légkörében. Talán csak azért beszél *így*, nehogy olyan látszata legyen a; dolognak, mintha megtagadná politikai múltját.

*

Csütörtök, 1917 április 26.

Miljukov ma mélabúsan így szól hozzám:

— Ah, az önök szocialistái ugyancsak nem könnyítik meg feladatomat!

Aztán elmondja, hogy a *Szovjet* előtt Kerenszki azzal dicsekszik, hogy mindnyájukat, még Albert Thomast is megnyerte már a maga eszméinek és azt hiszi, hogy máris egyedüli irányítója a külpolitikának.

— Például — teszi hozzá — tudja-e, milyen csínytet követett el velem szemben¹? Félhivatalos „kommüniké” formájában közölte a sajtóban, hogy az ideiglenes kormány a szövetséges hatalmakhoz intézendő jegyzéket készít elő, hogy pontosan körvonalozza a hadicélokra vonatkozó véleményét. És én, a külügyminiszter, az újságokból értesülök az ideiglenes kormánynak erről az úgynevezett határozatáról... Hát így bánnak velem! Nyilván rá akarnak kényszeríteni... Ma este minisztertanács elé viszem ezt a kérdést!...

Tőlem telhetőleg védem a szocialista képviselők

magatartását és hangsúlyozom engesztelőkeny fölfogásukat.

Egy órával utóbb a nagykövetségen találkozom Albert Thomas-val, ahol Kokovcov csatlakozik hozzánk ebédre. Albert Thomas, éppúgy, mint tegnap este, tetszelegve mesél eseteket politikai múltjának viharos korszakából. De azok az emlékek, amelyeket fölidéz, még pontosabbak, még sokatmondóbbak. Már nem csupán azt a látszatot akarja elkerülni, mintha megtagadná régi cselekedeteit; súlyt vet annak bizonyítására, hogy ha minisztere is a Köztársaság kormányának, csupán a szocialista párt képviselőjeként az. A mindig kifogástalan Kokovcovnak nem igen vannak inyére ezek a történetek, amelyek bántják rend- és fegyelemöszönét, a hagyomány és a felsőbbség iránti tiszteletét.

Távozásuk után elgondolom, hogy milyen irányba terelődik mindinkább Albert Thomas küldetése, és elhatározom, hogy a következő táviratot küldöm Ribotnak:

Ha, amitől tartok, az orosz kormány fölszólít bennünket a békekötés alapjaira vonatkozó régebbi megegyezésünk revíziójára, szerintem habozás nélkül ki kell jelentenünk, hogy erélyesen ragaszkodunk ezekhez a megegyezésekhez és újból hangoztatnunk kell elhatározott szándékunkat, hogy a háborút a végső győzelemig folytatjuk.

Ha nem vágjuk útját annak a tárgyalásnak, amelybe a szociáldemokrata párt vezeterei, sőt Kerenszki úr is szeretne belevinni minket, az jövőtehetetlen következményekkel járna.

Első eredménye az volna, hogy megsemmisítené az ideiglenes kormány ama tagjainak, például Lvov hercegnek, Gucskovnak, Miljukovnak, Singarev-

nek, stb. minden hitelét, akik oly bátran küzdenek az orosz hazafiság fölébresztése és a szövetség megmentése érdekében. Egyúttal megbénítanak azokat az erőket, amelyeket az ország többi részében és a hadseregben még nem mételyezett meg a pacifista propaganda. Ezek az erők túlságosan lassan lépnek működésbe Petrograd zsarnoki túlsúlya ellen, mert rosszul vannak megszervezve és szét vannak szúrva; mégis a nemzeti energiának olyan tartalékát alkotják, amely roppant befolyással lehet a háború folytatására.

Igaz, hogy az a határozott állásfoglalás, amelyet bátor vagyok önnek ajánlani, azzal a kockázattal jár, hogy végső következmény gyanánt a szövetség fölbomlását vonja maga után. De bármily súlyos is ez az eshetőség, mégis többre becsülöm annak a kétértelmű tárgyalásnak a következményeinél, amelyet a szocialista párt állítólag javasolni szándékozik. Tudniillik abban az esetben, ha kénytelenek leszünk a háborút Oroszország támogatása nélkül folytatni, a győzelemből rendkívül sok és értékes hasznot húzhatunk elpártolt szövetségesünk rovására. Ez a kilátás pedig már most is sok orosz hazafit a legnagyobb mértékben izgat. Ellenkező esetben attól tartok, hogy a petrogradi Szovjet hamarosan ura lesz a helyzetnek és valamennyi ország pacifistáival egyetértésben kikényszeríti az általános békekötést.

Ezt a táviratot, mielőtt elküldeném, kötelelességemnek tartom fölolvadni Albert Thomasnak. Ebéd előtt meglátogatom az Európa-szállóban.

Meglepetés nélkül hallgat végig, hiszen ismeri felfogásomat; de mindjárt az első szavaknál kemény és fanyar arcot ölt. Mikor befejezem, szárazon kijelenti:

— Véleményem gyökeresen ellenkező... Nagyon

ragaszkodik ön ennek a táviratnak az elküldéséhez?

— Igen; mert jól meggondoltam.

— Hát akkor küldje el; de ez legyen az utolsó! Kifejtem előtte, hogy mindaddig, míg szabályszerűen föl nem mentenek hivatalom alól, kötelességem folytatni a kormány értesítését. Hogy megbízását ne keresztezzem, csupán annyit tehetek, hogy tartózkodom a cselekvéstől. Hozzáteszem:

— Meg vagyok győződve, hogy ön téves úton jár. Ezért, ha négyszemközt vagyunk, igyekszem önt fölvilágosítani és nem titkolom el egyetlen gondolatomat sem ön előtt. De kijelentem, hogy harmadik személyekkel szemben mindig igyekszem az ön felfogását a legkedvezőbb színben föl-tüntetni.

— Tudom és köszönöm önnek.

Amikor távozom tőle, odamutat az asztalon néhány könyvre, köztük Alfréd de Vigny költeményeire:

— Ezek a kötetek — mondja — rendes útítársaim. Láthatja, jól megválasztottam őket.

Barátságos kézszerítással válunk el egymástól,

*

Péntek, 1917 április 27.

Albert Thomas pontosan körvonalozni akarja állásfoglalását és ezért hosszú táviratot intéz Ribothoz:

— *Hozzájárultam, hogy Paléologue úr elküldje még a tegnapi táviratot, amelyben újra hangoztatja Oroszország közeli elpártolására vonatkozó föltevését és döntő állásfoglalást javasol a kormánynak. Ez a távirata az utolsó. Ezentúl felelősségem tudatában, én egymagam szándékozom*

értesíteni a kormányt és megállapítani vele együtt a követendő politikát.

Bármily nagyok, bármily rettenetesek is azok a nehézségek, amelyekben az ideiglenes kormány vergődik, bármily hatalmas is az annexió-ellenes szocialisták nyomása, véleményem szerint sem a háború, sem a szövetség sorsát nem fenyegeti veszedelem.

Nézetem szerint a helyzet pontosan a következő:

A szocialisták azt követelik a kormánytól és különösen Kerenszki úrtól, hogy fogalmazzon diplomáciai jegyzéket, amellyel a szövetségeseket fölszólítja hadicéljaik együttes revíziójára. Miljukov úr azon a nézeten van, hogy nem engedhet. A kormány e két felfogás közt ingadozik. Azt hiszem, közbeléphetek olyan ideiglenes megoldás érdekében, amely mindenekelőtt lehetővé teszi, hogy a mostani kormány ne rendüljön meg és ne hulljon szét, amit legfontosabbnak tartok.

Még ha Miljukov úr alul is marad és ha az ideiglenes kormány javaslatot tesz nekünk a meg egyezések revíziójára, kérem, ne induljanak föl. Kétségtelenül megérünk még egyes incidenseket, talán zavargásokat is. De mindazok, akik összeköttetésben vannak a forradalmi hadsereggel, hangoztatják előttem, hogy fokozatosan érezhető a helyzet tényleges javulása.

Bátorításunk és tevékenységünk segítségével a forradalmi hazafiságnak ki lehet és ki kell fejlődnie. Csak nem szabad oktalan politikával elfordítani magunktól.

Albert Thomas, akit a nap folyamán meglátogatok, így szól hozzám:

— Fontosnak tartottam félreérthetetlenül leszögezni felfogásunk ellentétességét. Mindent összevéve, bennünket az választ el, hogy ön nem bízik

a forradalmi erők hatalmában, míg ellenben én föltétlenül bízom.

— Hajlandó vagyok elismerni, hogy a forradalmi erőknek a latin és angol-szász népeknél gyakran meglepő szervező és újjáteremtő erejük van. A szláv népeknél ellenben csak bomlasztók és rombolók lehetnek: végzetszerűen az anarchiába torkollanak.

Ma este Carszkoje-Szelóban ebédelek Pál nagyhercegnél és Palej hercegnőnél. Csupán a család tagjai vannak jelen; a fiatal ifjabbik Mária Pavlovna nagyhercegnő, Palej Vladimír és két kis leánya, Irón és Natália.

A forradalom óta most első ízben fordulok meg a házukban.

A nagyherceg tábornoki egyenruhát visel, a Szent György-rend keresztjével, de a cári jelvény és a főhadsegédi vállzsínórok nélkül. Mái® is megtartotta nyugodt és egyszerű méltóságát; mégis, mintha lesóványodott arcán szomorúság ülne. A hercegnő csak úgy remeg a fájdalomtól és a fölháborodástól.

Napról-napra, órától-óra összeállítjuk közösen az átélt tragikus hetek eseményeit.

Mikor átmegyünk a szalonokon, hogy asztalhoz ülünk, egy pillanatra ugyanaz a gondolat állít meg bennünket. Elnézzük ezt a pazar pompát, ezeket a képeket, ezeket a szőnyegeket, ezt a rengeteg drága bútort és műtárgyat... Mire való most már mindez? Kie lesz mindez a csoda és ez a gazdagság? ... A szegény hercegnő könnyes szemmel szól hozzám:

— Talán nemsokára elkobozzák tőlünk ezt a házat, amelybe annyit öntöttem magamból!...

Az estély további része igen mélabús; mert a

nagyherceg és felesége épp olyan pesszimisták, mint jómagam.

A hercegnő elbeszéli, hogy tegnapelőtt, amikor végigment a Sándor-park rácsa előtt, távolról a cárt és leányait. A cár azzal szórakozott, hogy vasbottal törte a jeget egy medencében. Ez a szórakozás több mint egy óra hosszat tartott! Néhány katona, akik ugyancsak a rácson át nézték, rákiáltott: „Néhány nap múlva, ha majd a jeget összetörted, mit fogsz csinálni?” De a cár egyáltalán nem is hallotta.

Most a nagyherceg veszi át a szót:

— A szerencsétlen uralkodópár fogsága oly szigorú, hogy úgyszólván semmit sem tudunk arról, mit gondolnak és mit csinálnak... Mégis a múlt héten beszélhettem róluk Wasziljev atyával, aki a húsvéti misét mondta a palota kápolnijában. Elmondta, hogy több ízben egyedül hagyták a cárral, hogy elvégeztesse vele vallási kötelességeit. Eleinte igen komornak, igen levertnek találta, a hangja tompa volt és kereste a szavakat. De a nagycsütörtöki áldozás után a szeretett cár hirtelen megélénkült. Sőt két nappal utóbb ez a hangulat megindító tettet sugallt neki! Ön tudja, hogy húsvét éjszakáján a föltámadási mise után a hívők mind megcsókolják egymást, ezzel a szóval: „Krisztus föltámadott!...” Nos, ezen az éjszakán a szolgálattelvő tiszt és néhány gárdista a cári család nyomán besurrant a palota kápolnijába. A mise végeztével a cár odalépett a háttérben meghúzódó csoporthoz és nem látván bennük mást, csupán keresztény testvéreit, jámboran valamenynyit szájon csókolta.

Tíz órakor vasúton visszamegyek Petrogradba.

Szombat, 1917 április 28.

A francia szocialisták, Albert Thomas-val élükön, mint Miljukov tegnapelőtt mondotta, gyönyörű dolgot művelnek itt!

Minthogy megzavarta őket az az igaztalan hidegség, amelyet a *Szovjet* makacsul tanúsít irántuk, azt hiszik, hogy majd kedveskedésekkel, udvariaskodásokkal, hízelkedésekkel meglágyítják, meghódítják. Legutóbb az az ötletük támadt, hogy Elzász-Lotharingiának Franciaországhoz való visszacsatolását népszavazástól teszik függővé. Feledik, hogy Németország 1871-ben nem fogadta el a népszavazást; úgy tesznek, mintha nem látnák, hogy a nép megkérdezését, ha a német hatóság hajtja végre, okvetlenül meghamisítják, hogy a szabad szavazásnak főfeltétel a németek átkergetése a Rajnán túl, hogy tehát előbb mindenáron győzni kell. Végül, úgylátszik, nem tudják, hogy Franciaország Elzász-Lotharingia visszakövetelésével csupán a jog helyreállítását célozza.

Érdekes mostanában megfigyelni az orosz társaságot, értem a legmagasabb rétegeit.

Három vélemény-irányzatot, vagy inkább háromféle erkölcsi magatartást ügyelek meg benne a forradalommal szemben.

Elvileg a cárizmus minden régi híve, mindazok a családok, amelyek születésüknél vagy hivataluknál fogva hozzájárulnak a cári kormányrendszer fényéhez, hívek maradtak a bukott uralkodópárhoz. Mégás megállapítom, hogy úgyszólván sohasem hallottam emlegetni ezt a hűséget anélkül, hogy néhány szigorú, csípős, fölháborodott és bosszús nyilatkozatot ne fűztek volna II. Miklós gyengeségéhez, a cárné eltévelyedéséhez és kamarillája gonosz cselszövéseihez. Mint a hatalomból kicsöppent pártokban rendszeren történni szokott, végeláthatatlanul belemerülnek a múlt esemé-

nyeinek földezésébe, a rájuk háruló felelősség kutatásába, az utólagos föltevések és a személyes vádaskodások meddő játékába. Bármily nagyszámú is ez a csoport, politikailag hamarosan semmit sem fog számítani, mert napról-napra jobban elzárkózik emlékeibe, vagy csak azért foglalkozik a jelennel, hogy gúnyolódásokkal és szidalmakkal halmozza el.

Mégis még ezek a társadalmi rétegek is időnkint más és más benyomást keltenek bennem. Leggyakrabban az estélyek végén fordul ez elő, mikor az alkalmatlanok és a léhák) eltávoztak, mikor a társalgás bizalmasabbra válik. Ilyenkor óvatos, tartózkodó és komoly szavakban vizsgálják az új kormányrendszerhez való csatlakozás lehetőségét. Nem súlyos hiba-e nem támogatni az ideiglenes kormányt? Nem az anarchisták malmára hajtja-e a vizet, hogy megtagadják a mostani vezetőktől a konzervatív erők támogatását?... Az ilyesféle beszéd általában csak gyenge visszhangot kelt: azért mégis tiszteletreméltó és bátor; mert emelkedett hazafiságból fakad; az állam nehéz helyzetének átérzése, az Oroszországot fenyegető halálos veszedelmek tudata váltja ki. De tudomásom szerint azok közül, akiket így hallottam beszélni, még egyik sem merte átlépni a Rubieont.

Végül a társadalom magasabb rétegeiben észreveszek egy harmadik fajta magatartást is az új renddel szemben. Ahhoz, hogy ezt kellőképpen leírjam, Rivarol mulattató elevenségére és tollára volna szükségem. Bizonyos szalonok titkos munkájára, bizonyos *pridvornik*, ügyes és nagyra! vágyó tisztek vagy hivatalnokok mesterkedéseire célok, akiket ott lát settenkedni az ember az: ideiglenes kormány előszobáiban, amint fölajánlják támogatásukat, valami megbízatást, valami hivatást kérnek, szégyenkezés nélkül hangoztat-

ják, milyen példaadó hatású volna politikai megterésük, nyugodt szemérmertlenséggel áruba bocsátják nevük fényét, közigazgatási vagy katonai tehetségük tagadhatatlan értékeit. Úgy veszem észre, hogy némelyikük meglepő sietséggel fordított köpönyeget. Mint Norvins 1814-ben mondta: „Nem is tudtam, hogy a kígyók ilyen készségesen vedlik le, a bőruket...” Semmi sem enged olyan mély bepillantást az emberi természet belsejébe, mint egy forradalom, semmi sem leplezi le ennyire a politikai álarcos játékot és a társadalmi külsőség visszáját.

*

Vasárnap, 1917 április 29.

A forradalmi dráma kezdete óta nincs nap, amelyen ne volnának ünnepélyek, menetek, előadások, fölvonulások. Szakadatlan sorozata ez a diadalmi, tiltakozó, megemlékező, fölavató, kiengesztelő, gyásztüntetéseknak. A szláv lélek kedvét leli és gyönyörködik ebben, forró és határozatlan érzékenységgel, az emberi közösség mély ösztönével, az esztétikai és festői izgalomra való élénk hajlamával. Valamennyi társaság és egyesület, valamennyi politikai, ipari, vallási, faji csoport eljött a *Szovjet-hez* elmondani panaszait és óhajtásait.

Húsvét hétfőjén, április 16-án, a Nevszkij Szent Sándor-zárda közelében hosszú sor zarándokkal találkoztam, akik a Taurisz-palotába vonultak, zsoldárok éneklése közben. Hatalmas vörös zászlókat vittek ilyen fölírásokkal: „*Krisztus föltámadott! Éljen a szabad Egyház!*” vagy „*Szabad ös demokratikus Egyházat a szabad népnek!*”

A Taurisz-palota kertjében sorra hömpölyögnek a zsidók, muzulmánok, buddhisták, munkások és

munkásnők, parasztemberek és parasztaasszonyok, tanítók és tanítónők, inasgyerekek, árvák, süket-némák, bábaasszonyok! Sőt még az utcai lányok is rendeztek fölvonulást!... Ó, Tolsztoj! Micsoda epilógus a *Föltámadás-hoz!*

Ma több ezer ember, a háború megcsonkítottjai, vonulnak fel tiltakozni a *Szovjet* pacifista elméletei ellen. Katonazenekar halad az élükön. Rikító vörös zászlók lengenek az első sorban, ilyen föliratokkal: *Szabadságharc utolsó lélegzetünkig!* vagy: *Dicsőség halottainknak! Ne legyen a haláluk hiábavaló!* vagy pedig: *Nézzétek sebeinket! Ezek a győzelmet követelik!* vagy végül: *A pacifisták megbecstelenítik Oroszországot! Vesszen Lenin!*

Heroikus és szánalmas látvány! A legépebb sebesültek nagyjából fősorakozva vánszorognak; legtöbbjük amputálva van. A gyengébbek kötésekbe burkolva teherszállító autókon ülnek. Vörös-keresztes nővérek vezetik a vakokat.

Míntha ez a fájdalmas csapat egybefoglalná a háború minden borzalmát, mindazt a csonkítást és gyötrelmet, amit az emberi test el tud viselni. Vallásos áhítat fogadja e csoportot; amerre megy, az emberek leveszik sapkájukat, szemek könnyekkel telnek meg; egy gyászruhás asszony letérdel és zokog.

A Litejni sarkán, ahol a tömeg legsűrűbb és a munkáselem a legnagyobb, tapsvihar tör ki.

Sajnos, nagyon félek, hogy e nézők közül, akik itt tapsolnak, ma este nem egy Lenint fogja ünnepelni. Az orosz nép tapsol minden látványosságának, bármi is az értelme, föltéve, hogy megmozdítja érzelmességét és képzeletét.

Hétfő, 1917 április 30.

Az anarchia növekszik és terjed a napéjgyen dagályának fékezhetetlen erejével.

A hadseregben minden fegyelem fölbomlott. A tiszteket mindenütt bántalmazzák, kigúnyolják és ha ellenszegülnek, fölkoncolják. Több mint 1,200.000-re becsülik a katonaszökevények számát, akik Oroszországban szerte kószálnak, előzőnk a pályaudvarokat, rohammal elfoglalják a vagonokat, megállítják a vonatokat és ekként megbénítanak minden katonai és polgári szállítást. Különösen a csatlakozási állomásokon garázdálkodnak. Befut egy vonat: az utasokat leszállítják, beülnek a helyükre és kényszerítik az állomásfőnököt, hogy a vonatot abba az irányba indítsa útnak, ahová ők akarnak menni. Máskor a frontra szánt csapatokkal megrakott vonat érkezik. Az egyik állomáson a katonák leszállnak, meetinget tartanak, egy óra hosszat, két óra hosszat tanácskoznak, végül aztán követelik, hogy vigyék vissza őket oda, ahonnan elindultak.

A közigazgatásban épp ilyen a zűrzavar. A főnökök elvesztették minden tekintélyüket alárendeltjeik fölött, akik egyébként idejük javarészt azzal töltik, hogy szószátyárkodnak a *Szovjet-ékben* vagy tüntetnek az utcákon.

Természetesen az élelmiszerválság nem enyhül, sőt súlyosodik. Pedig Petrograd pályaudvarán négyezer liszttel megrakott vagon áll. De a teherautósok nem hajlandók dolgozni... Erre a *Szovjet* ékes szózatot intéz hozzájuk:

Teherautós elvtársak!

Ne utánozzátok a régi kormányrendszer hitvány-ságát! Ne hagyjátok éhenhalni testvéreiteket! Rakjátok ki a vagonokat!

A teherautós elvtársak egyhangúlag ezt felelik: „Nem rakjuk ki a vagonokat, mert nincs kedvünk kirakni. Szabadok vagyunk!

Mikor végre a teherautós elvtársaknak kedvük szottyán kirakni a vagonokat, akkor meg a pékek nem akarnak dolgozni. Erre a *Szovjet* ékes szöveget intéz hozzájuk:

Pék elvtársak!

Ne utánozzátok a régi kormányrendszer hitvány-ságát! Ne hagyjátok éhenhalni testvéreiteket! süssetek kenyeret!

A pók elvtársak egyhangúlag ezt felelik: „Nem sütünk kenyeret, mert nincs kedvünk sütni! Szabadok vagyunk!”

Az utcákon számos *izvoscsik* nem hajlandó jobbra hajtani, mert ők is szabadok. De mint-hogy nem tudnak egyhangú megállapodásra jutni, ebből folytonos összeütközések származnak.

A rendőrség, amely legfőbb, ha nem egyetlen összetartó ereje volt ennek a roppant országnak, nincs többé sehol, mert a városi miliciaszerű „vörögárda”, amelyet néhány nagy városban föllállítottak, nem egyéb, mint züllött és apacs csöcselék. És minthogy minden börtönt megnyitottak, még csoda, hogy nem jelentenek több támadást az emberélet és a vagyon ellen.

Eközben szaporodnak az agrárzavargások, különösen Kurszk, Voronezs, Tambov és Szaratov vidékén.

Az általános bomlásnak egyik legfuresább jele a *Szovjet-nek* és híveinek magatartása a hadifoglyokkal szemben.

Schlüsselburgban a német foglyokat szabadon engedték a városban, öt versztnyire a front mögött egyik tisztem osztrák hadifoglyok csoportját

látta, akik teljesen szabadon sétálgattak. Végül — és ez a legjobb — Kievből a német, osztrák-magyar és török hadifoglyok egy vidéki gyűlése követelte és kivívta, hogy alkalmazzák rájuk a „nyolcórás munkanapot”!

*

Kedd, 1917 május 1.

Ortodox naptár szerint ma április 18-ika van; de a *Szovjet* elhatározta, hogy kivételesen a nyugati rendszerhez alkalmazkodik, hogy összhangot teremtsen minden ország proletariátusával és hangoztassa a munkásosztályok nemzetközi erejét, a háború és polgári illúziók rovására.

Már néhány nap óta hatalmas tüntetést készítenek elő a Mars-mezőn. Az idő kedvezőtlen. Az ég ólomszínű; a szél csípős és dühös. A Nova, amely már kezdett fölengedni, újra összezárta jég-tábláit. Reggel óta minden hídon, minden sugárúton menetek özönlnek a központ felé, munkások, katonák, *muzsik-ok*, nők, gyermekek menetei, mindegyiknek élén hatalmas vörös zászlók, amelyek alig-alig tudnak megküzdeni a széllal.

A rend teljes. A hosszú kanyargó sorok haladnak, megállnak, hátrálnak s oly engedelmesen mozognak, mint a színházban a statiszták tömege. Az orosz népben ritka nagy mértékben megvan a színpadi rendezés iránti érzék.

Tizenegy órakor titkárainnal, Chambrunnal és Dulong-nal a Mars-mezőre megyek.

A roppant tér olyan, mint valami ember-óceán, amelyben a tömeg mozgása a hullámok hömpölygését utánozza. Ezer meg ezer vörös zászló lobog az emberhullámok fölött.

Körülbelül tizenkét katonazenekar van elosztva a tömegben és harsogja a levegőbe a *Marseillaise* hangjait, amelyek opera- és balettrészletekkel vál-

lakoznak; nem is ünnep az oroszoknak, ha nincs zene.

Épúgy nem is ünnep, ha nincsenek beszédek; ezért a *Szovjet* bizonyos távolságban vörös posztóval díszített teherautókat állított fel, amelyek szónoki emelvényül szolgálnak. A szónokok végtelen sorban követik egymást; mind a nép embere, valamennyi munkásruhát, vagy katonaköpenyt, vagy parasztkaftánt, vagy papi talárt, vagy hosszú zsidókabátot visel. Kifogyhatatlanul, széles mozdulatokkal szónokolnak. Körülöttük feszült figyelem; nincs egyetlen közbeszólás sem; mindenki kimeredt szemmel, megfeszített figyelemmel hallgatja ezt a naiv, komoly, zavaros, tüzes, illúziókkal és ábrándokkal teli beszédet, amely századok óta csírázott az orosz nép néma lelkében. A legtöbb beszédnek a szociális reform és a földosztás a tárgya. A háborúról csak alkalmilag szólnak és pedig úgy, mint valami csapásról, amely hamarosan minden népek testvéri megbékélésével fog végződni. Egy órája járkálok már a Mars-mezőn és körülbelül harminckét zászlót számláltam meg ezzel a fölírással: *Vesszen a háború!... Éljen az Internacionálé!... Szabadságot, földet és békét akarunk!...*

Mikor visszatérek a nagykövetségre, Albert Thomas-val találkozom, akit „orosz elvtársak” kísérek, arca csak úgy sugárzik a forradalmi lelkesedéstől. Elmenőben ezt a fölkiáltást röpti felém:

— Gyönyörű!... Gyönyörű!...

Valóban gyönyörű látvány; de jobban élvezném a szépségét, ha nem volna háború, hal Franciaország nem volna megtámadva, ha a németek nem volnának harminckét hónap óta Lille-ben és Saint-Quentin-ben.

A fölvonulások egészen estig folyton tódulnak

a Mars-mezőre és a szónokok szüntelenül változtatják egymást a vörössel bevont emelvényeken. Ez a nap mélységes benyomást hagy bennem; jelzi egy társadalmi rendnek a végét és egy világnak a bukását. Az orosz forradalom túlságosan elütő, túlságosan logikátlan, túlságosan öntudatlan, túlságosan műveletlen elemekből alakult, hogysen már most meg lehetne határozni történelmi jelentőségét és általános hatóerejét. De ha figyelembe vesszük az egyetemes drámát, amelynek keretébe illeszkedik, talán jogunk van alkalmazni rá azt a mondást, amelyet Joseph de Maistre hangoztatott ugyanitt a francia forradalomra vonatkozólag: „Ez nem forradalom, ez egy korszak.”

*

Szerda, 1917 május 2.

Ma este a Mikály-színházban „hangverseny-meetinget” rendeznek; a helyárákból befolyó jövedelmet a volt politikai foglyok segélyezésére szánták. Több miniszter is jelen van; Miljukov és Kerenszki beszédet fog tartani. Elkísérem Albert Thomast a színpaddal szemben lévő nagy páholyba, amely azelőtt a cári páholy volt.

Csajkovszki szimfonikus nyitánya után Miljukov hazafiságtól és erőtől sugárzó beszédet mond. A karzattól a földszintig rokonszenvesen megtapsolják.

Utána Kuznecova lép a színre. Tragikus szépségében, buja és megejtő hangján a *Tosca* nagy áriáját énekli. Melegen megtapsolják.

Még mielőtt a közönség lecsillapodott volna, az egyik földszinti páholyban torzonborz, ijesztő, vad alak emelkedik fel és harsány hangon elkiáltja magát:

— A háború ellen, a béke mellett akarok beszélni!

Zűrzavar támad. Mindenfelől odakiabálnak:

— Ki vagy? ... Honnan jössz? ... Mit csináltál a forradalom előtt?

Az ember habozik, feleljen-e. Aztán egyszerre csak összefonja karjait a mellén és kihívó hangon belekiáltja a terembe:

— Szibériából jövök, a fegyházból!

— Ugyan? ... Politikai fogoly voltál?

— Nem, közönséges fegyenc voltam, de a lelkiismeretem tiszta!

Ez a *Dosztojevszkij* tollára méltó visszavágás őrvöngő lelkesedést vált ki:

— Hurrá! Hurrá!... Beszélj! Beszélj!... Kiugrik a páholyból. Megfogják, fölkapják és a zenekar ülései fölött fölviszik a színpadra.

Mellettem Albert Thomas ujjong. Az arca ragyog, megfogja a kezemet és a fülembe súgja!

— Ez páratlanul nagyszerű!... Felségesen szép! A fegyenc kezd leveleket olvasni, amiket a frontról kapott és amelyek hangoztatják, hogy a németek nem akarnak egyebet, mint barátkozni az orosz elvtársakkal. Kifejti gondolatát; de félszegen fejezi ki magát, nem találja a szavakat. A közönség unatkozik, zúgni kezd.

Ebben a pillanatban érkezik Kerenszki. Megéljenzik; kéri, hogy rögtön beszéljen.

A fegyenc, akire már senki sem hallgat, tiltakozik. Néhány füttyszó értésére adja, hogy jogtalanul foglalja el a színpadot. Méltatlankodó mozdulatot vág ki és eltűnik a kulisszák mögött.

Be még mielőtt Kerenszki beszélne, egy tenorista elénekli Glazunov néhány népies dalát. A hangja kellemes, az előadása igen választékos s a közönség, amelyen erőt vett az érzelmesség, három románcot követel ráadásul.

Végre megjelenik Kerenszki a színen; még sápadtabb, mint rendesen, szemlátomást ki van me-

rülve a fáradságtól. Néhány szóval visszautasítja a fegyenc érvelését. Aztán mintha más gondolatok járnának a fejében, egyszerre csak erre a furcsa következtetésre jut:

— Ha nem hajlandók hinni nekem és követni engem, lemondok a hatalomról. Sohasem fogom az erőt arra használni, hogy a magam nézeteit érvényesítsem ... Ha egy ország a mélységbe akarja vetni magát, semmi emberi hatalom meg nem gátolhatja benne és akkor azoknak, akik kormányon vannak, nincs más tennivalójuk, mint visszavonulni.

Mikor csüggedt arccal távozik a színről, elgondolkodom furcsa elméletén és szeretném ezt válaszolni neki: „Ha egy ország a mélységbe akarja vetni magát, a kormányzóknak nem az a kötelességük, hogy visszavonuljanak, hanem hogy útját állják, még az életük, kockáztatásával is.”

Még egy zenekari szám következik és végre Albert Thomas beszél. Rövid és lendületes beszédében üdvözli az orosz proletariátust és magasztalja a francia szocialisták hazafiságát; hangsúlyozza a győzelem szükségességét, éppen a jövő társadalom érdekében, stb.

A közönségnek legalább kilenctizedrésze nem érti. De a hangja oly zengő, a tekintete oly lángoló, a gesztusa oly beszédes, hogy bizakodón és viharosan megtapsolják.

A *Marseillaise* hangjai mellett távozzunk.

*

Csütörtök, 1917 május 3.
A *Szovjet*, Kerenszki és, sajnos, Albert Thomas nyomása alatt Miljukov belenyugodott, hogy jegyzékben közöljék a szövetséges kormányokkal azt a manifesztumot, amelyet április 9-én kiadtak és amelyben kifejtik az orosz nép előtt „a szabad

Oroszország kormányának a hadicélokra vonatkozó nézeteit”, s amelynek foglalata ez a hírhedt formula: „Sem annexiók, sem hadisarc”. De magyarázó jegyzéket csatol hozzá, amely szándékosan határozatlan és homályos stílusban a lehetőséghez képest enyhíti a manifesztum megállapításait.

A *Szovjet* egész éjjel ülésezett és föntartotta azt a határozatát, hogy visszavonhatja ezt a jegyzéket, a jövőre nézve pedig Miljukovot „ártalmatlanná” teszi. Ez a kormánnyal támadt konfliktus kiélesedése.

Az utcák már reggeltől fogva megélelnkülnek. Mindenütt csoportok alakulnak, emelvényeket rögtönöznek. Két óra tájban a tüntetések súlyosbodnak! A Kazáni Miasszonyunk temploma előtt 1 összeütközés támad Miljukov párthívei és ellenfelei közt; ez utóbbiak győznek.

Hamarosan kivonulnak az ezredek a kaszárnnyákból; bejárják a várost s ezt kiáltozzák: „Vesszen Miljukov!... Vesszen a háború!...”

A kormány állandóan ülésezik a Mária-palotában. Ezúttal szilárd az elhatározása, hogy nem hajlik meg a szélsőségesek zsarnoksága előtt. Csak Kerenszki nem jelent meg a tanácskozáson, mert úgy vélte, hogy mint a *Szovjet* alelnöke köteles erre a tartózkodásra.

Estére az izgalom fokozódik. A Mária-palota körül több mint 25.000 fegyveres ember és ropant munkástömeg áll.

A kormány helyzete válságos; de határozottsága nem gyengül. A magas erkélyről, ahonnan belátni a Mária-teret és a Szent Izsák-teret, Miljukov, Kornilov tábornok, Rodzianko bátran szónokol a tömeghez.

Egyszerre csak hirtelen meg, hogy a kormányhoz hű carszkoje-szelói ezredek megindultak Petro-

grad ellen. Úgylátszik a *Szovjet* elhiszi, mert nagysietve azt a parancsot terjeszti, hogy abba kell hagyni a tüntetést. Mi fog történni holnap! Egész nap azon gondolkoztam, milyen sajnálatos tévedést követ el Albert Thomas, hogy Kerenzkit támogatja Miljukovval szemben. Hogy úgy mondjam, megátalkodott „forradalmi illúziója” arra indít, hogy ma este a következő táviratot intézzem Ribothoz:

A bekövetkezett események súlyossága és felelősségem érzete arra kötelez, hogy kérjem önt, erősítse meg közvetlen és kifejezett rendelettel azt, hogy Albert Thomas úr utasításai értelmében tartózkodnom kell az Ön értesítésétől.

*

Péntek, 1917 május 4.

Ma délelőtt tíz órakor Albert Thomas, mint rendesen, bejön a nagykövetségre; azonnal közlöm vele tegnap esti táviratomat.

Haragra lobban. Fel-alá járkál, elhalmoz rendreutasításokkal és szemrehányásokkal...

De a vihar sokkal jobban tombol, hogysen soká tarthatna.

Némi hallgatás után kétszer végigmegy a szalonon, keresztbefont karokkal, összeráncolt szemöldökkel és az ajkait mozgatja, mintha magában beszélne. Aztán nyugodtabb hangon, megenyhült arccal ezt kérdi tőlem:

— Mindent összevéve: mi kifogása van politikám ellen!

— Tartózkodás nélkül megfelelek önnek — mondom. — Ön szocialista és forradalmár nevelésű szellem; ezenfölül önben igen élénk az érzékenység és a szónoki képzelet. Nos, ön ideérkezik ebbe

a lángoló, megható, mámoros környezetbe. És ez a környezet rabul ejtette önt.

— Hát nem látja, hogy folytonosan fékezem magamat?

— Igen; de vannak percek, amikor nem ura önmagának. Például a múlt este a Mihály-színházban...

Így folyik tovább a beszélgetésünk, bizalmasan és szabadon, egyébként azonban egyikünk sem adja fel álláspontját.

A tegnapi viharos napon a kormány kétségtelesen győzelmet aratott a *Szovjet-en*. Megerősítik előttem, hogy a carszkoje-szelói helyőrség csakugyan azzal fenyegetődött, hogy Petrograd ellen vonul.

A délután folyamán a tüntetések kiújulnak.

Miközben öt órakor P.-nél teázom a Mojván, pokoli lármát hallunk, amely a Nevszkij-Prospekt felől jön, aztán puskaropogást. A Kazáni Miasszonyunk előtt harc folyik.

Mikor a nagykövetségre visszatérek, fölfegyverzett leninista bandákkal találkozom, amelyek ezt üvöltözik: „Éljen az Internacionálé! Vesszen Miljukov! Vesszen a háború!”

A véres összeütközések este is folytatódnak.

De a *Szovjet*, mint tegnap, most is megijed. Attól fél, hogy Lenin fölébe kerekedik és kiüti a nyeregből. Attól is fél, hogy a carszkoje-szelói csapatok megindulnak; tehát nagysietve szózatot függesztet ki, amelyben a népet nyugalomra és rendre hívja fel, „hogy megmentse a forradalmat a fenyegető bukástól”.

Éjfélre a nyugalom helyreáll.

Szombat, 1917 május 5.

A város visszanyerte mindennapos arculatját.

De a szélsőséges újságok merész hangjából ítélve, a kormány győzelme gyenge lábon áll; Miljukov, Gueskov, Lvow herceg napjai meg vannak számlálva.

*

Vasárnap, 1917 május 6.

Putilovval, a nagyiparossal és bankárral beszélgetek; kölcsönösen komor jóslatokat mondunk egymásnak a mostani események kikerülhetetlen következményeiről.

— Az orosz forradalom — mondom — csak bomlasztó és romboló lehet, mert egy forradalomnak legelső hatása a nép ösztöneinek fölszabadítása; márpedig az orosz nép ösztönei lényegileg anarchikusali ... Soha még ilyen jól nem értettem meg azt az óhajtást, amelyet Puskinnek Pugacsev kalandja sugallt: *Isten óvjon bennünket, hogy újra megéljük a vad és képtelen orosz forradalmat!*

— Ön ismeri erre vonatkozó nézeteimet. Azt hiszem, hogy Oroszország a zűrzavar, nyomorúság és pusztulás végtelenül hosszú korszakába lépett.

— De, ugyebár, nem kételkedik benne, hogy Oroszország végül is összeszedi magát és talpraállt

Komorán hallgat, aztán furcsa, szúrós tekintettel megszólal:

— Nagykövet úr, a kérdésére egy perzsa mesével felelek... Egyszer Khorasszan síkságain ropant szárazság volt, a nyáj kegyetlenül szenvedett. Egy pásztor, mikor látta, hogy a juhái pusztulnak, fölkeresett egy híres varázslót és így szólt hozzá: „Te oly ügyes és oly hatalmas vagy, nem tudnád kinöveszteni a fűvet réteimen? — Ó, nincs ennél egyszerűbb dolog — mondja rá a má-

sik. — Össze-vissza két tomanba kerül.” Nyomban megkötötték az alkut. A varázsló pedig azonnal hozzáfogott ráolvasásaihoz. De sem másnap, sem a következő napokon egy szemernyi felhőt sem láttak az égen; a föld egyre jobban kiszáradt; a juhok tovább soványodtak és hullottak. A pásztor rémületében hamarosan visszament a varázslóhoz, aki elhalmozta biztató szavakkal és türelemre intette. De a szárazság mégis tovább tartott; a föld egészen kiaszott. Ekkor a pásztor két-ségbeesésében megint elszaladt a varázslóhoz és aggódón kérdezte: „Biztos vagy benne, hogy kinöveszted a fűvet réteimen! — Teljesen biztos; sőt már százszor véghezvittem ennél sokkal nehezebb dolgokat! Jótállok tehát, hogy a réteid újra kizöldülnek... De afelől aztán nem állhatok jól, hogy addigra nem hull-e el minden juhod.”

TIZENHARMADIK FEJEZET.

1917 május 7—17.

Hétfő, 1917 május 7.

Ribot május 3-án kelt táviratomra adott válaszában arra kér bennünket, Albert Thomast és engem, hogy fejtsük ki előtte nézeteinket.

— Fogalmazza meg a véleményét — mondja Albert Thomas —, én majd aztán megfogalmazom az enyémet és úgy ahogy van, mind a kettőt elküldjük a kormánynak.

Íme az ön véleményem:

1. Az anarchia elharapódzik egész Oroszországban és hosszú időre megbénítja. Az ideiglenes kormány és a *Szovjet* viszálya éppen tartósságánál fogva mutatja kölcsönös tehetetlenségüket. A háborútól való undor, a lemondás minden nemzeti ábrándról és a kizárólag belpolitikai problémákkal való törődés egyre jobban megnyilvánul a közvéleményben. Már olyan városok is meg vannak mételyezve, amelyek tegnap még a hazafiság gócpontjai voltak, mint például Moszkva. A forradalmi demokrácia szemlátomást képtelen helyreállítani a rendet és megszervezni az országot a küzdelemre.

2. Vájjon újból előlegezzünk-e Oroszországnak bizalmat és újabb haladékot adjunk neki! — Nem; mert a legkedvezőbb föltevés mellett sem lesz képes néhány hónapnál hamarább teljesen megfelelni szövetségi kötelességeinek.

3. Az orosz erő kifejtés többé-kevésbé teljes megbenulása előbb-utóbb arra fog kényszeríteni bennünket, hogy módosítsuk azokat a megoldásokat, amelyekben a keleti kérdésekre vonatkozólag meg egyeztünk. Minél előbb, annál jobb: mert a háború elhúzódása Franciaország szempontjából irtózatossá áldozatokban nyilvánul, amelyekből Oroszország már jóideje nem veszi ki részét.

4. Ennélfogva további halogatás nélkül teljesen titokban módját kell ejtenünk, hogy Törökországot arra bírjuk, hogy tegyen nekünk békeajánlatot. Ez a felfogás szükségképen kizárja, hogy bár/miféle választ is adjunk az ideiglenes kormány legutóbbi jegyzékére, mert az a jegyzék bizonyos tekintetben megújítaná a megegyezéseket, amelyek Oroszország hibájából megvalósíthatatlannokká váltak.

Most pedig itt következik Albert Thomas felfogása:

1. Elismerem, hogy a helyzet nehéz és zavaros, de nem kétségbeejtő, mint Paléologue úr nyilván hiszi.

2. Meggyőződésem, hogy a legjobb politika, ha ugyanazt a bizalmat előlegezzük az új Oroszországnak, amellyel a régít oly bőven elhalmoztuk.

3. A kormánynak döntenie kell ama keleti politika tekintetében, amelyet Paleologue úr javasol. Én beérem azzal a megjegyzéssel, hogy ez a pillanat talán nincs helyesen megválasztva új nagy diplomáciai elgondolások számára a Keletet illetőleg. Ezzel szemben jólesik megállapítanom, hogy Paléologue úr, amikor azt javasolja, hogy az ideiglenes kormány legutóbbi jegyzékét hagyjuk válasz nélkül, maga is a megegyezések revíziója felé hajlik. Részemről nincs ellenvetésem ama gondolat ellen, hogy teljesen titokban keressük a módját, hogy Törökországot békeajánlat megtételére

bírjuk. Paléologue úr közt és köztem csupán ez a különbség: én hiszem, hogy Oroszországot még vissza lehet téríteni a háborúhoz a demokratikus politika hirdetésével; Paléologue úr azt hiszi, hogy ennek elérésére nincs többé semmi mód.

4. Udvarias vitatkozásunk a kormány számára lehetővé teszi, hogy kimerítőbben ítélhesse meg a helyzetet. Én továbbra is úgy gondolom, hogy az a politika, amelyet javasolok, a legóvatosabb és egyúttal legjobban megegyezik az adott tényekkel; egyébként nem zárja ki a török tervet; de igyekszik ezt az új Oroszországot egyetértésben, nem pedig ellene megvalósítani.

Kedd, 1917 május 8.

Búcsúlátogatás Mihajlovics Miklós nagyhercegnél.

Hol az a gyönyörű optimizmus, amelyet az új kormányrendszer hajnalán tanúsított! Nem rejtegeti előttem aggodalmát és szomorúságát. Mégis még mindig él benne a remény, hogy hamarosan javulás következik, amelyet aztán általános kijózanodás és végleges talpraállás követ.

De miközben végigvezet a szalonokon át az előcsarnokig, megindult hangon mondja:

— Ha majd viszontlátjuk egymást, mi lesz Oroszországgal?... Látjuk-e még egymást valaha?

— Fenséged nagyon komor hangulatban van.

— Sohasem tudok egészen megfeledezni róla, hogy fejem fölött az akasztófa kötele.

*

Szerda, 1917 május 9.

Már említettem, hogy a francia szocializmus négy kiküldöttje, Albert Thomas, Lafont, Caehin és Montét egyetemi és klasszikus képzettségű fér-

fiak és ezért különösen fogókonyak a szónoki művészet, a retorika és az előadás varázsa iránt. Innen az a különös hatás, amelyet Kerenszki gyakorol rájuk.

Egyébként elismerem, hogy a *Szovjet* fiatal néptribunja rendkívül nagy szónok. Beszédeinek, még rögtönzött beszédeinek is meglepően gazdag a szókincse, eleven a gondolatfűzése, zengők a mondatai, hömpölygők a körmondatai, líraiak a metaforái, káprázatosan csillogók a szavai. És milyen változatos a hangja! Milyen hajlékony a magartása és a kifejezésmódja! Hol fölényes, hol bizalmas, szédítő és viharzó, tekintélyes és kedveskedő, kedélyes és gúnyos, közönséges és szárnyaló. Minden húron játszik; virtuozításában megvan! minden erő és minden mesterségbeli ügyesség.

Szónoklatainak puszta olvasása semmiféle fogalmat nem ad ékesszólásáról; mert testi személye talán leghatásosabb tényezője annak a lenyűgöző varázsnak, amelyet a tömegekre gyakorol. El kell menni és meghallgatni valamelyik népgyűlésen, ahol éjjelente szónokol, mint valamikor Robespierre a jakobinusoknak. Nincs meglepőbb, mint látni, amint fakó, lázas, hisztérikus, dúlt arcával fölmegey a szónoki emelvényre. Tekintete néha fátyolos, néha tétova, szinte alig lehet észrevenni félig lehunyt pillái mögött, néha éles, kihívó és villámló. Ugyanezek az ellentétek érezhetők a hangjában, amely általában kongó és rekedt, de hirtelen csikorogva fölharsan és felségesen megzendül. Végül egy-egy pillanatban valami titokzatos lehellet, a prófétaság vagy az apokalipszis lehellete fölmagasztosítja a szónokot és magnetikus áramokban sugárizik körülötte. Arcának tüzes feszültsége, szavának ingadozása vagy kitörése, gondolatának felszökkenései, gesztusainak álmatag lassúsága, szemgolyóinak merevsége, szájá-

nak vonaglása, hajának fölborzolódnása olyanná teszi, mintha megörült vagy révületbe esett volna. Ilyenkor hatalmas borzongás fut végig a hallgatószágon. Minden közbeszólás elnémul; minden ellentállás megtörik; minden egyéni akarat fölolvad: az egész gyülekezet valamiféle hipnózisban forr össze.

De e színpadias harsogás mögött, a szószék és az emelvény e hősködése mögött vájjon mi van! Semmi, legföljebb utópia, színészkedés és szemfényvesztés.

*

Csütörtök, 1917 május 10.

Zamojszki Ádám gróf felesége tegnap érkezett Kievből és elmondja, hogy nem mer többé visszatérni családi kastélyába, a podoliai Pecsarába, ahová Lengyelország megtámadása után menekült; mert veszedelmes forrongás uralkodik a parasztok körében.

— Mindmáig — meséli — valamennyien hűségesen ragaszkodtak anyámhoz, aki különben is elhalmozta őket jótéteményekkel. A forradalom óta minden megváltozott. Most látjuk, amint ott álldogálnak a kastély vagy a park előtt és széles mozdulatokkal kirajzolgatják a földosztás terveit. Az egyik a folyó partján húzódó erdőt akarja; a másiknak a kertekre fáj a foga, hogy legelőt csináljon belőlük. Így vitatkoznak órákhosszat s akkor sem hagyják abba, ha anyám, valamelyik nővérem vagy én közeledünk hozzájuk.

Ugyanez a lelkiállapot nyilatkozik meg minden tartományban; az a tevékeny propaganda, amelyet Lenin folytat a parasztok között, kezdi tehát meghozni gyümölcsét.

A *muzsik-ok* az 1861. évi nagy reformot, a jobbágyok fölszabadítását mindig csupán az általa-

nos kisajátítás levezetésének tekintették, amelyre századok óta állhatatosan várnak; tudniillik úgy gondolják, hogy az összes birtokok fölosztása a *csernij peredel*, a „fekete földosztás”, amint ők nevezik, igazság szerint és a természetes, íratlan és ősi jog alapján megilleti őket. Lenin apostolainak gyerekjáték azt hirdetni nekik, hogy végre/ütött a végső igazságtevés órája.

Péntek, 1917 május 11.

Az olasz nagykövetségen vagyok ebédem Miljukovval, Buchanannel, Bratianu román miniszterelnökkel, aki Petrogradba érkezett, hogy tárgyaljon az ideiglenes kormánnyal, Scipione Borghese herceggel, Nani Mocenigo gróffal stb.

Most elsőízben veszem észre, hogy Miljukov bátor optimizmusa, bizakodó és harcos akarata megtört. Szavaiban majdnem ugyanazt a bizakodást tanúsítja, mint azelőtt; de hangjának tompa kongása és dúlt arca nagyon is elárulja belső szenvedését. Mindnyájunkat megdöbbsent.

Ebéd után Bratianu aggodalmasan mondja nekem:

— Hamarosan elveszítjük Miljukovot... Aztán Gucskovra, Lvov hercegre, Singarevre kerül a sor... Akkor az orosz forradalom anarchiába csap át... És akkor mi, románok, elvesztünk!

Könny szökik a szemébe; de azonnal fölkapja a fejét és megembereli magát.

Carlotti és Borghese herceg sem titkolja egymás előtt nyugtalanságát. Az orosz hadsereg-megbénulása szükségképen nagyszámú osztrák és német hadosztályt szabadít föl. Vájjon nem szállítják-e át ezeket a hadosztályokat a Trentinóba vagy az Isonzóhoz, hogy még nagyobb erővel újra kezdjék a múltévi májusi irtóztatós offenzívát?

Szombat, 1917 május 12.

Orosz barátaim csoportja már alaposan szót-szóródott. Egyesek Moszkvában telepedtek le, abban a reményben, hogy ott nyugodtabb légkört találnak. Mások birtokaikra utaztak, abban a hiszemben, hogy jelenlétük jó erkölcsi hatást gyakorol majd a parasztokra. Végül egyesek Stockholmba emigráltak.

Ma este mégis sikerült vagy tizenkettőt össze-
gyűtenem utolsó ebédre.

Az arcok töprengők; a társalgás vontatott; a
levegőben búskomorság lebeg.

Vendégeim, mielőtt távoznának, valamennyien
ugyanannak a gondolatuknak adnak kifejezést
előttem: „Az ön távozása a dolgok bizonyos rend-
jének végét jelenti számunkra. Ezért sokáig fog
élni emlékünkből az ön nagyköveti működése”.

Az orosz hadseregtől rossz hírek érkeznek. A
barátkozás a német katonákkal az egész fronton
terjed.

Vasárnap, 1917 május 13.

Néhány látogatást teszek sorjában az Angliszkij
Proszpekten s utána elhaladok Nagy Péternek
Falconet-től alkotott szobra előtt. Bizonyára
utolsó alkalommal látom a hódító és törvényhozó
cárnak ezt a nagyszerű megelevenítését, a lovas-
szobrászatnak ezt a remekművét; ezért megállí-
tom kocsimat.

Negyedfél év óta, hogy a Nova partján lakom,
sohasem fáradtam bele a dicső autokrata feje-
delmi képmásának, fölényesen bizakodó arcának,
zsarnokian akaratos gesztusának, ágaskodó lova
fenséges lendületének, az embert és állatot meg-
elevenítő csodálatos életnek, az egész alkotás szép-

ségének és a háttéréül szolgáló építészeti pompa nagyszerűségének csodálatába.

De ma egy gondolat uralkodik rajtam. Ha Alexejevics Péter egy pillanatra föltámadna, micsoda kegyetlen fájdalom szaggatná, ha látná, hogyan tetőződik be vagy indul meg művének pusztulása, hogyan dobják el örökségét, hogyan tagadják meg álmait, hogyan bomlik föl birodalma, hogyan bukik el az orosz hatalom!

Hétfő, 1917 május 14.

Gucskov hadügyminiszter beadja lemondását s kijelenti, hogy képtelen megváltoztatni ama föltételeket, amelyek mellett a kormány működni kénytelen, „ama föltételeket, amelyek végzetes következményekkel fenyegetik Oroszország szabadságát, biztonságát, sőt létét”.

Gurko tábornok és Brusszilov tábornok kéri, hogy mentsék fel őket parancsnokságaik alól.

Ez az orosz liberalizmus végleges bukása és a *Szovjet* közeli diadala.

*

Kedd, 1917 május 15.

Miljukov búcsú-ebédet ad tiszteletemre, amelyre meghívta Carlotti marcheset, Albert Thomast, Szaszonovot, Neratovot, Tatisesevet stb.

Gucskov lemondása és vészkiáltása elkomorítja mindenkinek az arcát.

Az a hang, amelyen Miljukov megköszöni neki nyújtott támogatásomat, bizonyítja, hogy ő maga is elítéltnek érzi magát.

Az ideiglenes kormány már hetek óta sürgeti Szaszonovot, hogy foglalja el londoni nagyköveti állását, ő vonakodott, mert teljes joggal nyugta-

lankodott amiatt, hogy mit hagy maga mögött s hogy milyen politikát diktálnak majd neki Petrogradból. Miljukov sürgetésére végre elhatározta magát, hogy útnak indul.

Holnap délelőtt együtt utazunk.

A brit admirális gyorsjáratú hírszerző-naszádot és két torpedó vadászt küld Bergenbe, hogy átvigyen bennünket Skóciába.

Petvogradtól Bjelo-Osztrovig

1917 május 16, szerda.

Amikor ma délelőtt a Finn-pályaudvarra kiérek, Szasonovot ott találom a nekünk fentartott vagon előtt. Komoly hangon jelenti:

— Minden megváltozott; nem kísérem el önt... Tessék, olvassa!

És átnyújt egy levelet, amelyet épp most kézbesítettek neki; a levél ma éjjel kelt és Lvow herceg arra kéri benne, hogy halassza el utazását, mert Miljukov lemondott.

— Én elutazom, ön pedig itt marad — mondom rá. — Nem szimbolikus ez!

— Igen, ez egy egész politika vége! Miljukov jelenléte utolsó biztosítékunk volt, hogy híven kiktartunk diplomáciánk hagyományai mellett. Most mit is keresnék Londonban!... Attól tartok, hogy a jövő hamarosan meggyőzi Albert Thomas urat, mekkora hibát követett el, amikor oly nyíltan állást foglalt a *Szovjet* mellett, Miljukov ellen!

Barátaim tömegesen jönnek elbúcsúzni tőlem és ezzel vége szakadt beszélgetésünknek.

Fölszáll a vonatba a két francia szocialista képviselő, Oachin és Moutet és az angol szocializmus két kiküldöttje, O'Grady és Thorne; egyenesen a Taurisz-palotából jönnek, ahol az egész éjszakát

a *Szovjel-tel* folytatott tanácskozásban töltötték. Hét óra negyven perckor indul a vonat.

Haparalula, 1917 május 17, csütörtök.

Tegnap a vonat egész nap az „ezer tó országán”, Finnországon vágatott keresztül.

Mihelyt az ember a határt átlépi, mily távol érzi magát Oroszországtól! Mindenütt, minden városban és a legapróbb faluban is a házak tiszta ablakai, fehér függönyei, a csillogó kövezetek, a hibátlan kerítések, a tisztaság, a gond, a rend, a takarékos háztartás, a kényelem és a *homo* iránti érzéket árulják el. A szürke ég alatt a mező elragadóan friss és változatos volt, különösen este felé, Tavastahus és Tammerfors között. Fák, szántóföldek és rétek fiatal zöldje eleven és morajló folyók; kristályos tavak, amelyeken sötét visszfények szivárványlanak.

Ma reggel Uleaborg mellett a természet elkomorult. Imitt-amott hófoltok tarkítanak egy-egy meddő rétet, vagy sovány nyírfák küzdenek nagy kínosan a zord éghajlattal. A rohanó sodrú folyók roppant jégtáblákat hajtanak.

Cachin és Moutet átjön beszélgetni a kocsimba.

Moutet, aki elutazásunk óta hallgatag és töprekedő volt, hirtelen odaszól hozzám:

— Alapjában véve az orosz forradalomnak igaza van. Ez nem annyira politikai forradalom, mint inkább *nemzetközi* forradalom. A burzsoá, kapitalista, imperialista osztályok irtózatossá válást szabdítottak a világra, amelyet képtelenek megoldani. A békét most már csak az Internacionálé elvei alapján lehet megvalósítani. Következtetésem igen világos; ma is egész éjjel ezen gondolkodtam: a francia szocialistáknak el kell menniök a stockholmi konferenciára, hogy ott megalkossál;

az Internacionálé teljes egységét és lerakják a béke általános alapjait.

Cachin ellene veti:

— De ha a német szociáldemokrácia visszautasítja a *Szovjet* meghívását, az katasztrófa lesz az orosz forradalomra. És Franciaországot is maga val rántja ebbe a katasztrófába!

Moutet visszavág:

— Elég hosszú ideig bízunk a cárizmusban; az új kormányrendszerrel szemben nem szabad alkudozni bizalmunkon. Márpedig a *Szovjet* kijelentette előttünk, hogy ha az Entente lojálisan revízió alá veszi hadicéljait, ha az orosz hadseregben újra él a tudat, hogy ezentúl egy őszinte demokratikus bókéért harcol, ennek az eredménye egész Oroszországban nagyszerű nemzeti föllendülés lesz, amely biztosítja számunkra a győzelmet.

Igyekszem, megbizonyítani neki, hogy a *Szovjet*-nek ez a kijelentése értéktelen, mert a *Szovjet* má r nem ura azoknak a népszenvedélyeknek, amelyiket elszabadított:

— Nézze csak, mi történik Kronstadtban és Schlüsselbiurgban, vagyis harmincöt versztnyive Petrogradtól. Kronstadtban a községtanács ura a városnak és az erődöknek; a tisztek kétharmad-részét lemészárolták; százhusz tiszt még most is lakat alatt van és százötvenet mindennap utcasöpítésre kényszerítenek. Schlüsselburgban ugyan-csak a községtanács uralkodik, de a német hadifoglyok támogatásával, akik szervezetbe tömörültek és parancsolnak az üzemekben. A *Szovjet* e türhetetlen helyzettel szemben tehetetlen! Hiszen megengedem, Kerenszkinek sikerült némileg helyreállítani a fegyelmet a csapatokban, sőt felvillanyozni őket. De hogyan, milyen eszközökkel szállhat majd szembe a közigazgatás bomlásával, az agrármozgalommal, a pénzügyi válsággal, a

gazdasági összeomlással, u sztrájkok elharapódzásával, a szeparatizmus terjedésével! ... Valóban, ehhez egy Nagy Péter sem volna elég! Moutet ezt kérdezi tőlem:

— Tehát ön azt hiszi, hogy az orosz hadsereg ezentúl képtelen minden erő kifejtésre!

— Azt hiszem, hogy az orosz hadsereget mén rendbe lehet szedni, sőt hamarosan néhány másodlagos hadműveletre is vállalkozhatik. De mostantól fogva a belső anarchia miatt képtelen minden erőteljes és szívós hadműveletre, minden hatalmas és tartós offenzívára. Ezért nem tulajdonítok semmi jelentőséget annak a nemzeti föllendülésnek, amelyet a *Szovjet* önöknek ígért; ez csupán semmitmondó megmozdulás volna. A Stockholmba zarándoklásnak tehát nem volna más eredménye, mint hogy demoralizálná, és megosztaná a szövetségeseket.

Déli félegykor a vonat megáll néhány roskadozó barakk előtt, elhagyott és komor vidéken, rőt világításban: ez Torneo.

Miközben hozzáfognak a rendőri és vámvizsgálathoz, Cachin odamutat a pályaudvaron lengő vörös zászlóra — színehagyott, megfakult, tépett zászló — és így szól:

— Forradalmár barátaink kevésbé kifakult zászlót tűzhetnének ki a határon.

Moutet nevetve mondja:

— Ne beszélj a vörös zászlóról; fájdalmat okozol a nagykövet úrnak.

— Fájdalmat, nekem? Egyáltalán nem. Mind-egy, hogy milyen zászlót használ az orosz forradalom, használhat akár fekete zászlót is, csak legyen ez az erő és rend jelképe. De nézzék ezt a valaha vörös rongyot. Ez igazán az új Oroszország

szimbóluma: szétrongyolódott, piszkos vászon-
darab!

A Torneo-folyó, amely a határt jelzi, még be van fagyva. Gyalogszerrel megyek át rajta a szártok nyomában, amelyek podgyászomat viszik Ha parandába.

Gyászos menet jön velünk szemben: Németországból Svédországon át érkező súlyos orosz sebesültek szállítmánya. Mint rendesen, a fogadásukra előkészített közlekedési eszközök elégtelenek. Tehát körülbelül száz hordágyat helyeztek el éppen a jégen, ahol ezek a nyomorúságos emberi roncsok vékony takaró alatt dideregnek. Micsoda visszatérés a hazába!... De hát találnak-e még egyáltalában hazát?

Még egy utolsó pillantást vetek hátrafelé, aztán ismétlem magamban azt a prófétai siralmat, amellyel egy szegény „ártatlan” *muzsik*, egy *juródivi*, a *Boris Godunov* lázadási jelenetét zárja: „Sírj, szent Oroszországom, sírj, mert a sötétségbe lépsz. Sírj, drága Oroszországom, sírj, mert sírba szállsz.”

VÉGE.